

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ГРИГОРЕНКО ІРИНА ВАСИЛІВНА

УДК 821.161.2-6

**ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ПАНАСА МИРНОГО
В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДОБИ**

10.01.01 – українська література

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Науковий керівник:
Савченко Ірина Віталіївна,
кандидат філологічних наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ	13
1.1. Теоретико-історичні аспекти дослідження письменницького епістолярію	13
1.2. Специфіка та жанрово-стильові особливості приватної письменницької кореспонденції	26
1.3. Епістолярій Панаса Мирного як наукова проблема: історія вивчення та оприлюднення листів	41
1.4. Типологія листів та структура епістолярної спадщини Панаса Мирного	51
Висновки до першого розділу	69
РОЗДІЛ 2. ЛИСТИ ПАНАСА МИРНОГО У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	71
2.1. Відображення громадської діяльності Панаса Мирного у його листах	71
2.2. Проблема розвитку театрального мистецтва та драматургії в епістолярії письменника	89
2.3. Питання становлення національної мови та художнього перекладу в листуванні Панаса Мирного	98
2.4. Видавнича діяльність Панаса Мирного та його кореспондентів	111
2.5. Службова діяльність письменника у його приватному листуванні.....	129
Висновки до другого розділу	138

РОЗДІЛ 3. ЕПІСТОЛЯРІЙ ПАНАСА МИРНОГО ЯК ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ЯВИЩЕ	140
3.1. Відображення ідейно-художніх пошуків Панаса Мирного у його епістолярній літературній критиці.....	140
3.2. Автокритика як вияв творчої відвертості письменника	162
3.3. Особливості індивідуального стилю Панаса Мирного як автора епістолярних текстів	186
Висновки до третього розділу	202
ВИСНОВКИ	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	208
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Приватне листування письменників завжди привертало увагу науковців та викликало інтерес серед широкого загалу читачів і поціновувачів мистецтва слова. Саме листи до рідних, близьких друзів та знайомих як жодне інше джерело здатні задовольнити прагнення дослідників і шанувальників творчості певного літератора доторкнутися до справжності його душі, помислів та переживань. Епістолярій дозволяє дослідити особливості мистецької психології письменника, його хисту та демонструє процес творчої праці, результатом якої і є художній твір. Приватний епістолярій був і зостається важливим джерелом вивчення життя і творчості митців слова, бо саме листування дає змогу повернутися в ту епоху, коли жив і творив автор, побачити події його очима, а також простежити особистісне й творче становлення письменника.

Залишаючись фактом особистого життя своїх авторів, така епістолярна спадщина стала частиною культурного життя нації. Це засвідчує епістолярій Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Є. Маланюка, М. Зерова, І. Багряного, О. Довженка, О. Гончара, В. Стуса та ін.

Листи водночас розкривають історичний, психологічний, творчий аспекти життя і діяльності їх авторів. Проте дослідження епістолярію як літературного жанру до сьогодні залишається проблемним, адже постає питання, об'єктом яких наукових досліджень є лист: історичних, лінгвістичних, філософських чи літературознавчих.

Сповна епістолярною спадщиною видатних громадських і культурних діячів України скористалися історики, що почали сприймати листи як повновартісне джерело своїх наукових розвідок. Зокрема І. Старовойтенко у дисертації “Листування Є. Чикаленка як історичне джерело” комплексно проаналізувала епістолярій відомого громадсько-політичного діяча кінця XIX – початку XX ст., мецената та мемуариста, а також здійснила видову

систематизацію, визначила особливості епістолярного стилю його кореспондентів [205]. О. Беззубець використав епістолярний матеріал для дослідження особливостей національно-демократичного руху в Україні другої половини ХІХ ст. [8]. О. Гончар вивчила історико-культурну проблематику епістолярію М. Костомарова [38]. І. Забіяка дослідив епістолярну спадщину В. Горленка як історико-культурологічне джерело [61]. О. Коляструк, долучивши епістолярій до архівних і мемуарних джерел, з'ясувала їх значення для вивчення повсякденного життя української інтелігенції у 20-ті роки ХХ ст. [90]. О. Крук, базуючись на епістолярній спадщині М. Драгоманова, визначила його концепцію історії України [102].

Листи письменників стали об'єктом філософсько-культурологічних студій. Так, філософсько-релігійознавчий аналіз епістолярної спадщини Лесі Українки здійснила Г. Смирнова [201]. Культурологічний аспект епістолярних текстів вивчала Т. Каїрова [81]. Педагогічні перспективи використання письменницького епістолярію досліджували О. Галич [32], Н. Петриченко [162, 163], Л. Проців [174].

Залучення епістолярних джерел до наукових студій у сучасному літературознавстві дозволяє поглибити філологічну основу вивчення літературного процесу певної доби. Тому останнім часом спостерігається стійка тенденція до зростання наукової зацікавленості листами письменників серед українських філологів. Про це свідчать праці багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, мовностилістичну специфіку епістолярію окремих письменників аналізували О. Братаніч (Г. Кочур) [17], Н. Большакова (М. Цветаєва і Б. Пастернак) [15], К. Ленець (Т. Шевченко) [113], А. Найрулін (М. Коцюбинський) [145, 146].

Лінгвостилістичні особливості епістолярного дискурсу вивчали С. Богдан [13, 14], Е. Ветрова [27, 28], Н. Журавльова [59, 60], С. Комарова [91], О. Куварова [105], Н. Павлик [152, 153], І. Черкез [233]. Проблему

нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – початку XX століття розглядала Л. Лушпинська [121].

Теоретичні аспекти епістолярного жанру вивчали Л. Вашків [21, 22, 23, 24], О. Галич [33], В. Дудко [48], А. Зіновська [68], М. Коцюбинська [98, 99], В. Кузьменко [106, 107, 108], Ж. Ляхова [122], Г. Мазоха [124, 125], Л. Морозова [139]. Письменницькі епістолярні зібрання та їх значення для вивчення життя і творчості митців досліджували Н. Доминенко (Ч. Діккенс) [46], Т. Заболотна (В. Винниченко) [63], Л. Курило (О. Гончар) [109], В. Савчук (Леся Українка) [186], В. Святовець (Леся Українка) [189], В. Ткачівський (І. Франко) [212], О. Федорук (П. Куліш) [218], О. Фідкевич (А. Чехов) [221], Ю. Шевельов (П. Куліш) [238].

На сьогодні маємо значний пласт досліджень, присвячених творчому доробку Панаса Мирного. Закономірно, що нариси життєвого та творчого шляху письменника у працях радянських науковців в силу відомих обставин були значною мірою заангажовані, упереджені, писалися “під владу”, проте все ж саме ці праці, зокрема такі, як “Панас Мирний: Нарис життя і творчості” М. Грицяя [43], “Великий реаліст” С. Зубкова [70], “Корифей української прози: Нарис життя і творчості Панаса Мирного” М. Сиваченка [192], “Панас Мирний: Нарис про життя і творчість” Є. Кирилюка [87], “Прислів’я та приказки у творах Панаса Мирного” Н. Москаленко та О. Мельниченко [140], “Панас Мирний (1849-1920)” Л. Хінкулова [225], “Панас Мирний сміється: Гумор і сатира у творах класика”, “Традиції Панаса Мирного в українській радянській літературі”, “Панас Мирний. Біографія”, “Художній світ Панаса Мирного” В. Черкаського [229, 230, 231, 232], “У широких берегах” М. Шумила [241], вирізняються своєю ґрунтовністю. Вони, попри певну кон’юктурність, не втратили наукової вартості, адже кожна з цих праць вносила щось нове у розуміння творчого та життєвого шляху Панаса Мирного.

Написані у часи незалежності України праці стосуються загальних аспектів творчого доробку Панаса Мирного, його життєвого шляху, зокрема праці “Панас Мирний (1849-1920)” Я. Кодлюк та Г. Одинцової [88], “Автора “Повії” легко одрізнити в гурті навіть близьких і споріднених письменників...” М. Наєнка [143], “Сторож: До 150-річчя від дня народження Панаса Мирного” В. Скуратівського [196], “Українські класики без фальсифікацій: Степан Руданський, Панас Мирний, Павло Грабовський, Гнат Хоткевич” І. Приходько [172]. Не так давно з’явилися наукові розвідки, в яких глибокого осмислено окремі питання творчості Панаса Мирного. Так, О. Майдан [126] проаналізувала еволюцію художньої розповіді у творах письменника. Ю. Лебедев [112] дослідив фольклористичну спадщину Івана Білика й Панаса Мирного. С. Семенко [190], вивчаючи значення журналу “Рідний край” у літературному процесі початку ХХ ст., з’ясувала роль Панаса Мирного у становленні цього видання. Н. Явтушенко [242] розглянула жанрові особливості драматургії письменника.

Окремі дослідники вивчали лінгвістичну специфіку та світоглядні аспекти творчої спадщини Панаса Мирного. М. Панфілов дослідив функціонування концепту “мова” у світогляді Панаса Мирного [159]. Л. Мацько присвятила статтю “Лінгвостилістика епістолярію Панаса Мирного” з’ясуванню структури листа та особливостей добору мовностилістичних одиниць в епістолярних текстах письменника, розглядаючи листи Панаса Мирного як окремий повноцінний об’єкт лінгвістичних досліджень [130].

Отже, актуальність дисертаційної роботи зумовлена необхідністю ґрунтовної цілісної наукової праці, присвяченої листуванню Панаса Мирного. В усіх літературознавчих дослідженнях творчого доробку письменника, які існують у філологічній науці, епістолярна спадщина Панаса Мирного у взаємозв’язку з його художньою творчістю та розвитком літературно-критичної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не вивчалась. Для повного осмислення творчої індивідуальності Панаса

Мирного, визначення ключових ознак його способу мислення, особливостей світогляду, простеження його громадянського становлення і художньо-естетичних пошуків необхідно звернутись до листування письменника, яке потрібно дослідити з урахуванням усіх надбань сучасної епістолографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано у руслі наукової теми кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Шляхи розвитку української літератури XVII – XX ст.”. Тему дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 9 від 30 березня 2007 р.) і схвалено науковою радою “Класична спадщина та сучасна художня література” Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 4 від 16 жовтня 2007 р.).

Мета роботи – визначення пов'язаної з творчою індивідуальністю письменника специфіки приватного листування Панаса Мирного й аналіз жанрово-стильових особливостей його епістолярної спадщини. Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких **завдань**:

1. Визначити й систематизувати основні наукові підходи літературознавців до вивчення приватного письменницького листування;
2. З'ясувати проблемно-тематичні домінанти листів Панаса Мирного, окреслити коло адресатів та проаналізувати структуру й типологію листів письменника;
3. Простежити особливості відображення літературно-культурного процесу та світоглядних позицій Панаса Мирного у листах до рідних, друзів, знайомих, колег та громадських діячів;
4. Дослідити взаємозв'язок епістолярію митця з його художньою творчістю, визначити особливості літературно-критичних оцінок та автокритики Панаса Мирного у листах до адресатів;
5. Розглянути специфіку індивідуального стилю письменника як автора епістолярних текстів.

Об’єкт дослідження – епістолярій Панаса Мирного в усіх його жанрових різновидах.

Предмет дослідження – концептуальні й естетичні особливості епістолярію Панаса Мирного та жанрово-стильова типологія приватної кореспонденції письменника.

Джерельною базою дослідження є листи письменника, опубліковані в “Історії літератури руської” О. Огоновським (1893), у “Записках історично-філологічного відділу УАН” (1925), у збірнику “Вінок спогадів про Заньковецьку” (1950), у журналі “Україна” (1929), у п’ятитомному (1955) та у семитомному виданні творів Панаса Мирного (1979), а також неопубліковані листи Панаса Мирного та листи до письменника (від В. Александрова, Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Єфремова, Олени Пчілки, О. Рудченко (Шейдеман), які зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України та Центральному державному історичному архіві України. Матеріалом дослідження стали 204 листи Панаса Мирного та понад 50 листів до нього.

Теоретико-методологічною основою дисертації є наукові розвідки вітчизняних дослідників епістолярію, зокрема Л. Вашків, О. Галича, Т. Заболотної, А. Зіновської, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Л. Курило, Ж. Ляхової, Г. Мазохи, Л. Морозової, Н. Петриченко, О. Пазинич, І. Старовойтенко, О. Фідкевич, а також праці таких зарубіжних дослідників, як С. Антоненко, М. Бахтін, Н. Белунова, Л. Гінзбург, В. Сметанін, Ю. Тиньянов, У.Тодд. Науковим підґрунтям дисертаційної роботи також стали праці В. Брюховецького, Н. Журавльової, І. Забіяки, Т. Кабанової, Л. Мацько, В. Погребенника, Л. Проців, В. Черкаського, Д. Чижевського та інших.

Методи дослідження. Основними методами, використаними в дисертації, є культурологічний, порівняльно-історичний, герменевтичний і структуральний, які найбільше відповідають предмету дослідження, а їх поєднання дозволяє досягнути різні грані багатоаспектного епістолярного

доробку письменника. З метою виявлення тематичної та жанрово-стильової своєрідності листи Панаса Мирного були згруповані за тематичними, хронологічними і рецептивними підходами. У процесі систематизування опрацьованого матеріалу частково використано зіставний, систематичний та описовий методи.

Наукова новизна роботи зумовлена тим, що в літературознавстві *вперше* зроблена спроба комплексного аналізу епістолярної спадщини Панаса Мирного в літературно-критичному контексті доби (на межі ХІХ і ХХ ст.) та у дискурсі авторського самопізнання; обґрунтовано роль епістолярію Панаса Мирного у висвітленні ідейно-естетичних пошуків митця, визначено проблемно-тематичні доміанти його приватних листів; з'ясовано жанрово-стильову типологію та індивідуальні мовностилістичні особливості кореспонденції письменника. У дисертації *уточнено* поняття “епістола”, “епістолографія”, “письменницький епістолярій”, “епістолярна літературна критика”; *доповнено* результати попередніх літературознавчих досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячених окремим аспектам вивчення епістолярного доробку письменників.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у визначенні та комплексному дослідженні головних проблемних аспектів епістолярію Панаса Мирного, а також у можливості використання основних положень і висновків дисертації у подальшому вивченні епістолярної спадщини письменника, з'ясуванні специфіки його приватної кореспонденції. Матеріали дослідження розширюють можливості вивчення питань теорії й історії літератури, формування нових підходів до розуміння специфіки художнього мислення Панаса Мирного, місця його епістолярної спадщини у літературному процесі.

Практичне значення дослідження визначене можливістю використання фактичного матеріалу, теоретичних положень і висновків дисертації у викладанні курсу “Історії української літератури” у вищих навчальних закладах, у процесі підготовки лекцій, для розробки спецкурсів і

спецсеминарів, при написанні курсових, дипломних і магістерських робіт, присвячених творчості Панаса Мирного.

Особистий внесок здобувача полягає в уведенні до наукового обігу неопублікованого та раніше не відомого дослідникам-літературознавцям листа Панаса Мирного до М. Грушевського, а також в опрацюванні неопублікованих листів до письменника від М. Грушевського і С. Єфремова з архівних фондів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України та Центрального державного історичного архіву України. Дисертація є індивідуальною роботою, її результати отримані безпосередньо дисертанткою.

Апробація результатів дослідження. Окремі розділи та дисертацію в цілому обговорено та схвалено на засіданнях кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова протягом 2006 – 2010 рр. Основні положення дослідження було відображено у доповідях та повідомленнях: *на звітній науковій конференції викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету”* (Київ, 2007 р.); *на науково-практичних семінарах: “Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.”* (Київ, 2008 р.), *“Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс”* (Київ, 2009 р.); *на науково-практичних конференціях: “Ми – українці, ми – українські”* (Чернівці – Вижниця, 2007 р.), *“Університетська освіта в Україні і світі: стан, проблеми та шляхи розвитку”* (Київ – Луцьк, 2009 р.); *на всеукраїнських науково-практичних конференціях “Молодь, освіта, наука і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції”* (Київ, 2007 р.), *“Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: реалізація мовної освіти”* (Київ, 2009 р.), *“Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад”* (Київ, 2010 р.); *на міжнародних науково-практичних конференціях: “Україна в етнокультурному вимірі ХVІІІ – початку ХХІ ст.”* (Київ, 2010 р.), *“Соціальна*

безпека і гуманітарний захист в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики” (Чернігів, 2009 р.), “Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації” (Київ, 2010 р.), “Соціальна робота як чинник гуманізації суспільного буття: український та міжнародний досвід” (Чернігів, 2010 р.).

Публікації. Аспекти досліджуваної проблеми відображено у 8 одноосібних статтях (з них 6 – у збірниках, затверджених ВАК України як фахові з філологічних наук), а також у тезах 4 доповідей на наукових конференціях (з них 1 всеукраїнська та 1 міжнародна конференції).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку архівних джерел та додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 248 сторінок, основний зміст викладено на 207 сторінках. Список використаної літератури налічує 263 позиції (з них 17 – архівні джерела).

РОЗДІЛ 1

ПИСЬМЕННОЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

1.1. Теоретико-історичні аспекти дослідження письменницького епістолярію

Останніми роками в українському літературознавстві спостерігається зростання зацікавленості дослідників автобіографічними й епістолярними жанрами, а особливо – епістолярною спадщиною письменників. Привабливість листів для науковців, на наш погляд, зумовлена значним науковим потенціалом, властивим епістолам як об'єкту досліджень різних галузей науки: історії, психології, мовознавства, літературознавства, культурології, філософії тощо. Д. Горнфельд зазначає, що раніше листи сприймалися виключно як твори особливого літературного жанру, а за умови зростання інтересу до психічного життя людини вони стали незамінним матеріалом для досліджень, відкриваючи таємниці творчої психіки [40]. Польський дослідник приватного епістолярію Т. Левандовський зауважує, що зацікавлення читачів епістолографією вказує на літературне облагородження листа [245, с. 5].

Багатогранність листа як форми літературного твору зумовила різноманітність його трактувань. У “Великому тлумачному словнику української мови” лист визначається як писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь, для спілкування з кимось на відстані, а також як писане звертання до особи чи осіб, розраховане на широке розповсюдження [25]. У другій частині цієї дефініції автори словника підтверджують право кореспонденції, у тому числі і приватного характеру, на опублікування.

За визначенням Л. Комарової, лист – це “витвір мовленнєвотворчого процесу, закріплений у певній семантико-значеннєвій структурі й

об'єктивований у вигляді письмового звернення автора до конкретного одиничного реципієнта, який пов'язаний з ним перцептивною спільністю соціального середовища, контактів, суспільними нормами поведінки” [91, с. 7]. Н. Силаєва, у свою чергу, розглядає кожен окремо взятий лист як текст, тобто письмовий твір мовленнєвотворчого процесу, структуровану відповідно до правил епістолярної архітектоніки композиційну єдність, яка служить для передачі певного змісту, що відповідає меті комунікації і має конкретну прагматичну установку [193].

Відомий і авторитетний дослідник епістолярію В. Сметанін визначає поняття “лист” лаконічно: як “письмове повідомлення автора адресату, побудоване за правилами епістолярної концепції або практики певного часу” [199, с. 12].

Проте запропоновані визначення у контексті нашого дослідження є дещо однобічними, оскільки відображають “матеріальну” природу листа, його форму, зовнішнє оформлення, пряме призначення, залишаючи осторонь змістове наповнення епістоли.

Вивчаючи коло проблем, пов'язаних з публікацією епістолярної спадщини, С. Прохоров звернув увагу на структуру листа, її елементи, наприклад звертання, дата, підпис, що чітко вирізняють цю форму літературного твору з-поміж інших. Він визначив лист як “письмові особистісні звернення до окремих адресатів зі звичайною присутністю типових епістолярних елементів (звертання, дата, підпис і т. ін.), які передбачають необхідність відповіді (або є відповіддю)” [173, с. 19].

Необхідність відповіді, опосередковано чи безпосередньо детермінована у листі, визначає ще одну суттєву, ключову ознаку, властиву епістолі, – діалогічність. І. Старовойтенко, аналізуючи епістолярну спадщину українських громадсько-культурних діячів кінця XIX – початку XX століття, звертає увагу на діалогічність листа, називаючи його джерелом особистого походження, що має діалогічну форму, передбачає наявність кореспондента й адресата, які роз'єднані відстанню, але пов'язані спільними інтересами або

справами, котрі спонукали їх до необхідності епістолярної комунікації з урахуванням архітектоніки листування певної доби [204, с. 310].

Цікавою є думка М. Коцюбинської, яка вважає лист штучно створеним простором, специфічною мобільною комунікативною системою, що передбачає наявність і взаємодію мовця, автора (Я), і слухача або читача (Ти) [99]. Саме М. Коцюбинська назвала лист художнім феноменом, пізнання сутності якого, на нашу думку, потребує глибоких досліджень на межі різних людинознавчих наук: філософії, психології, соціології, історії, культурології та філології.

Поряд з терміном “лист” у науковій літературі та публіцистиці вживається термін “епістола”, проте тут також виявляються різні підходи: від ототожнення обох понять до абсолютного їх розрізнення. Т. Заболотна зазначає, що “терміном “епістола” окреслюють кілька понять: рід (“епічна епістола”, “віршована епістола”, “епістолярна драма”), жанр (“епістолярна публіцистика”, “епістолярний роман”), стиль (“епістолярний стиль” та інші)” [63, с. 11].

У “Поетичному словнику” термін “епістола” (від лат. *epistola* – лист) тлумачиться як літературний твір, зазвичай віршований у формі листа, де висловлюються думки автора з приводу певного предмета [85, с. 357]. У цьому ж аспекті епістоли розглядають і укладачі “Літературознавчого словника-довідника”, ототожнюючи поняття “епістола” і “епістолярна література”, визначаючи їх як “різножанрові твори художньої літератури, в яких використовується форма листа чи послання, узалежнена законами художньої мови” [118, с. 235]. Автори “Великої радянської енциклопедії” визначають епістолярну літературу як листування, спочатку задумане або пізніше осмислене як художня чи публіцистична проза, що передбачає широке коло читачів, а орієнтація на адресата, навіть уявного, є ключовою ознакою епістолярної літератури [16].

В. Лесин поєднує терміни епістола і послання в одному значенні: “Послання, епістола (грец. *epistole* – лист) – жанр поезії й публіцистики: твір,

написаний у формі листа чи звертання до когось” [115, с. 166]. В. Кузьменко навпаки визначає послання як “віршований та публіцистичний твір, написаний у формі листа чи звернення до конкретного адресата (індивідуального чи колективного)” [107, с. 70]. У “Поетичному словнику” А. Квятковського послання також виокремлюється і визначається як найдавніший жанр монологічної поезії, великий вірш, в якому поет, ніби розмовляючи з адресатом, висловлює свої думки стосовно якогось важливого питання [85, с. 219]. Аналіз тлумачення терміну “епістола” у науковій літературі дозволяє констатувати, що епістолою переважно називають художній твір, написаний у формі листа.

Крім того, у теоретичному аспекті досі не існує чіткого розмежування художніх творів, написаних у епістолярній формі, та власне листів, які, у свою чергу, є літературними, але не художніми творами. У формулюванні дефініції “епістолярна література” думки дослідників розходяться: одні обмежують це поняття художніми творами у формі листів, інші під епістолярною літературою розуміють будь-які твори – наукові, художні, публіцистичні, – написані в епістолярній формі. Листування ж приватного характеру, яке у своїх кращих зразках має історико-культурне значення, називають епістолографією (від грец. *epistolē* – лист, послання і *graphō* – пишу) [118, с. 235]. Натомість у “Великому тлумачному словнику української мови” епістолографія визначається як допоміжна історична дисципліна, що вивчає типи і види особистих листів стародавнього світу і середніх віків [25].

У роботі “Лингвопрагматический анализ экспрессивности эпистолярного текста” Н. Силаева також визначає епістолографію як особливий напрям історії писемної культури, що вивчає теорію і практику епістолярного стилю, архітектоніку листів, засоби для їх написання і доставки, а також історичний зміст епістолярної спадщини [193, с. 6]. Н. Петриченко зауважує, що теорію листування вивчає епістологія, яка виникла як наука ще за часів Деметрія Фалерського, пізніше ставши

частиною риторики, у контексті якої лист і почали розглядати як самостійний вид словесності [162, с. 13].

Отож постає питання, як визначати епістолографію: як науку чи як сукупність текстів – зразків приватного листування? О. Фідкевич, враховуючи відсутність чітких дефініцій, пропонує позначати сукупність приватних кореспонденцій письменника, що за допомогою специфічно вираженого “образу автора” репрезентують концепцію “світ і людина” крізь призму особливих жанрово-стильових модифікацій, терміном *епістолярна проза*. Означена дефініція, на її думку, дозволяє розмежувати приватні письменницькі листи і художні твори у вигляді листів, дає підстави для їх аналізу як окремих жанрів, що відрізняються спрямованістю творчої інтенції автора, стильовими особливостями, характером читацької рецепції [221, с. 9].

Проте стосовно такого визначення *епістолярної прози* зауважимо, що запропонована дефініція не може остаточно і безапеляційно вживатися на позначення сукупності приватних листів письменників, адже термін “епістолярна проза” можна цілком закономірно використати і щодо прозових художніх творів, написаних у формі листів. На наш погляд, приватні листи письменників доцільніше називати *письменницьким епістолярієм*, художні твори у формі листів – *епістолярною художньою літературою*, тоді як дефініцією *епістолографія* позначати науку, що вивчає історію, теорію і практику написання листів, а термін *епістола* вживати як синонім до слова *лист*. Таку термінологію ми і використовуватимемо у дослідженні епістолярію Панаса Мирного.

Епістолографія як наука бере свій початок з античності. Родоначальником епістолярного жанру вважається Цицерон. Повчальні листи, у яких давали поради, писали ще Платон, Сократ і Аристотель, проте саме для елліністичної філософії лист став найважливішим жанром. Справжнім класиком епістолярного жанру вважають афінянина Епікура. Щоправда, ми не можемо судити, чи були листи Епікура, адресовані його учням, призначені самим автором для розповсюдження і публікації.

Збереглося тільки три листи Епікура, у яких було викладено основні положення його вчення [141].

Лист як особливий мовленнєвий жанр у античні часи починає розвиватися трьома шляхами:

1) *власне приватне листування*, яке залежно від автора кореспонденції та тематичного наповнення самого листа залишалося у сфері побутового документа або ж згодом набувало історико-культурного значення, як, наприклад, листи Марка Тулія Цицерона до Аттика, до брата Квінта та до Брута [164, с. 403-412]. Цікавими в культурно-історичному аспекті є “Листи з Понта” Овідія, у яких давньоримський письменник і філософ, перебуваючи у засланні, намагається нагадати про себе римському суспільству: звертаючись до своїх товаришів, він згадує подробиці їх минулої дружби, спільні заняття, апелює до своїх покровителів і нагадує їм, що вони – любителі літератури, літературні меценати, а тому повинні поклопотатися про нього заради його літературних талантів [134]. Епістолярій Овідія, не розрахований від початку на оприлюднення, ілюструє особливості інтелектуального життя у Римській державі;

2) *листи, автори яких заздалегідь розраховували на їх оприлюднення або на широке коло читачів*. Лист у цьому випадку ставав зручною композиційною формою для вираження і популяризації власних філософських поглядів, наукових концепцій. Зразки такого листування зберегла антична культура. Від стародавніх римлян до нас дійшли переважно ті листи, які призначалися для широкого кола читачів. Зокрема листи давньоримського поета Горація написані гекзаметром і адресовані різним особам, де автор розмірковує на філософські теми. Так, у посланні “До Пізонів” Горацій обґрунтовує свої погляди на поетичну творчість, дає поради поетам, полемізує з ідейними супротивниками [84]. Дві збірки листів Горація, на думку вчених, були опубліковані ним самим або відразу по його смерті. Горацій використав епістолярну форму для опису власного життя мудреця-філософа. З такою ж метою писав листи і Сенека. У “Листах до

Луцилія” Сенека, звертаючись до друга, водночас цілком усвідомлено створював літературний твір. Таким чином, форма листа, обрана ним, будучи у житті заміною безпосередньої бесіди, у літературі виконувала ті ж функції [149, 191]. Пліній Молодший, давньоримський політичний діяч, письменник і адвокат, опублікував 9 книг власних листів, які дійшли до нас у повному обсязі [165]. Ці листи адресовані реальним людям: у них Пліній оповідає про свої щоденні клопоти, розмірковує про поетичне мистецтво, обговорює політичні події. Його листи є незамінним джерелом до вивчення життя і побуту Римської імперії, а також свідченням розвиненості тогочасної філософсько-естетичної думки.

3) *публіцистичні, художні твори, написані у формі листа.* До таких творів належать, зокрема, “Листи Хіона з Гераклеї” (I ст. н.е.), які складаються з 17 об’єднаних за сюжетом стилізованих листів маловідомого учня Платона, що мали на меті створити образ ідеального філософа, людину високої моралі. Цей твір вважається єдиним відомим античним “романом у листах”, якому притаманні струнка сюжетна побудова, ліричні відступи, перипетії та епілог [224, с. 164-165]. У творчій спадщині Сидонія Аполлінарія, римського письменника V ст., дев’ять книг його листів – це продумано упорядковані збірники, у яких реальні листи з проханнями, привітаннями, побажаннями переплетені з посланнями панегіричного чи описового змісту, написаними спеціально для публікації [71].

Як свідчить історія світової літератури, форма листа та епістолярний жанр користувалися в античні часи неабиякою популярністю. Тому вже давні риторики запроваджували правила листування і вміщували зразки листів, навчали мистецтва складання листа, наголошуючи на відмінності епістолярної і літературно-художньої творчості.

Епістолярний жанр має свою історію як у європейській, так і в українській культурі. Києворуська літературна традиція через перекладну літературу візантійського та південнослов’янського походження вбирала відомості про античну міфологію, філософію та письменство, фактом якого

була й епістолярна традиція Стародавньої Греції та Риму, що значно вплинула на розвиток листування в Україні, визначивши його неперервний зв'язок з високою епістолярною культурою античності. Епістолярні тексти на території нашої держави виникли одразу після появи писемності. Про існування епістолярію ще в Київській Русі свідчать берестяні грамоти, віднайдені на Львівщині, які датуються XI століттям – періодом зародження руської писемності [147]. Їх використовували для ділового спілкування представники різних соціальних груп того часу.

Поряд з епістолярними пам'ятками, що становлять науковий інтерес для істориків, варто згадати й ті з них, що є літературними пам'ятками періоду Київської Русі, зокрема “Повчання дітям” київського князя Володимира Мономаха. У композицію “Повчання...” входить лист князя Володимира до Олега Святославича Чернігівського (Гориславича), відомого міжусобними війнами. Автор листа князь Володимир розкриває адресатові свої почуття батьківської скорботи, він апелює до загальнолюдських почуттів свого ворога, звертаючись з проханням звільнити з полону його невістку. Однак при цьому говорить і про примирення з Олегом заради інтересів Русі.

Володимир Мономах при написанні цього листа послуговується не тільки епістолярними традиціями, а й бере за взірець кращі зразки ораторського мистецтва, використовуючи різноманітні художні засоби, зокрема постійно цитує біблійні тексти (Перше послання апостола Іоанна, Євангеліє від Матвія, Псалтир), вживає риторичні звертання і питання, різноманітні епітети, порівняння, щоб розчулити заочного співрозмовника [119].

Водночас саме у “Повчанні дітям” помітна неоднозначність визначення жанру, властива творам давньої літератури, зокрема і листам. Сам Володимир Мономах називає свій твір і повчанням, і грамоткою, а лист – грамотою. Очевидно, це пояснюється тим, що на Русі будь-який письмовий твір, написаний грамотою, тобто літерами, називали грамотою, грамоткою, граматичею.

Так само багатозначним у давній літературі є і жанр послання, до якого органічно належить лист. Ці два поняття – лист і послання – часто виступають синонімами. Зокрема, у “Великому тлумачному словнику української мови” послання визначено як письмове звертання до когонебудь, лист [25]. Зразком послання в літературі киеворуського періоду можна назвати послання киево-печерського ченця Симона, який став єпископом у Суздалі й Володимирі, до киево-печерського ченця Полікарпа. Симон надсилає Полікарпові листа, в якому засуджує честолюбність і пиху та переконує, що Печерський монастир – найкраще місце для подвижницького життя. Свої настанови Симон ілюструє розповідями про печерських подвижників, які формували духовний потенціал монастиря, розповідає про історію спорудження, прикрашення іконами й освячення Печерської церкви, чи то додаючи цей матеріал до послання Полікарпові, чи то оформлюючи його як окремий твір. Під впливом розповідей Симона Полікарп змінюється на краще і сам вирішує уславити рідний монастир та його колишніх мешканців: пише послання до Акиндина – архімандрита Печерського монастиря. Так на початку XIII ст. постає “Киево-Печерський патерик” як цілісний твір і система легендарних новел, в основі яких лежать перекази XI – XII ст. Різні за змістом новели об’єднані в один твір саме за допомогою епістолярної форми (хоча форма твору – не єдиний засіб поєднання новел, проте наразі це не є предметом нашого дослідження).

Після занепаду Київської Русі та культури Середньовіччя у добу Ренесансу вітчизняна епістолярна спадщина творилася латинською мовою такими авторами-гуманістами, як Юрій Дрогобич (лист магістра Георгіуса зі Львова з Русі до магістра Миколи Чепіля з Познані), Стефан Оріховський (лист до короля Сигізмунда, лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого, лист до Павла Рамузю) та іншими [217]. Мистецтво епістолографії – вміння писати листи – було для гуманістів дієвим засобом популяризації своїх поглядів, відстоювання соціальних, релігійних, національних прав і свобод. Так, виходець з Галичини Лукаш з Нового Міста, педагог і філософ

доби Відродження, у 1522 році опублікував перший у Європі підручник з епістолографії “Скорочений посібник, як писати листи” [222].

Наприкінці XVI століття у зв’язку із загостренням релігійної ситуації на українських землях (міжконфесійна боротьба) жанр послання знову зазнає розквіту в дискурсі полемічної літератури. Зокрема, у творчості Івана Вишенського жанр послання трансформується у писання – твори полемічного характеру, написані в епістолярній формі (“Писання до усіх, хто мешкає в Лядській землі”, “Писання до єпископів”, “Писання до князя Василя Острозького”, “Послання львівському братству” “Послання Іову Княгиницькому”, “Послання до Домнікії”) [215].

У середині XVII – у XVIII століттях епістолярна форма з літератури “повертається” у сферу побуту, тому український епістолярний корпус репрезентують численні гетьманські листи, найвідоміші серед яких листи Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Самойловича, П. Орлика [138]. Лист як засіб зв’язку, спілкування на той час стає все більш популярним серед письменних людей. У XVIII ст. та на початку XIX ст. у Московській державі та Російській імперії існували письмовники, які були своєрідними рекомендаціями з укладання та написання різних листів. У цих письмовниках містилися і зразки епістол [80, с. 17].

У добу Просвітництва в Європі епістолярну форму починають використовувати у філософських трактатах. Такими творами, зокрема, є “Дванадцять моральних листів, написаних віршами” К. М. Віланда (1752), “Листи щодо поширення гуманності” Й. Г. Гердера (1793-1797), “Філософські листи” Ф. Шиллера (1786), “Листи про естетичне виховання людини” Ф. Шиллера (1795). Звернення до епістолярної форми філософами-просвітителями зумовлено тим, що, виникнувши з потреби передачі інформації, форма листа дозволяє довільно будувати композицію, створювати враження невимушеності та довірливості тону, щоб апелювати до більшої кількості людей з метою популяризації нових суспільно-політичних поглядів. Російська література цього періоду також

репрезентована літературними творами, написаними у формі листа, що мають ознаки проповіді, філософського дослідження. Термін “лист” починають використовувати у назвах творів, які жанрово є статтею (“Листи про вивчення природи” О. Герцена), нарисом (“Листи російського мандрівника” М. Карамзіна) чи належать до поезії (“Лист про користь скла” М. Ломоносова) [162]. Своєрідно використав епістолярну форму Г. Сковорода (зокрема такі її структурні елементи, як звертання, підпис). Форму листа мають вступи-посвяти до його трактатів, діалогів та притч, наприклад до таких творів, як “Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алквіадская (Израилскій змій)”, “Книжечка о чтеніи священнаго писанія, нареченна Жена Лотова”, “Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим”, “Благодарный Еродій”, “Убогій Жайворонок”, “Книжечка Плутархова о спокойствии души” [195].

У добу Просвітництва з’являються і художні твори, написані у формі листів, зокрема “Юлія, або Нова Елоїза” Ж.-Ж. Руссо, “Мандри Хамфрі Клінкера” Дж. Смоллета, “Страждання молодого Вертера” Й.-Г. Гете, “Арістип та деякі інші його сучасники” К. М. Віланда, “Гіперіон або відлюдник в Греції” Ф. Гельдерліна. У російській літературі форму листа починають використовувати дещо пізніше, ніж у європейській літературі. До таких творів належать “Вибрані місця з листування з друзями” М. Гоголя, які частково є реальним листуванням, “Листування” І. Тургенева, “Бідні люди” і “Роман в дев’яти листах” Ф. Достоевського та ін. Епістолярна форма оповіді дозволила названим вище авторам відтворити події у лінійній послідовності, тобто так, як вони відбуваються у реальному житті, створюючи у читача ефект справжності подій, описаних у творі.

Становлення реалістичного та натуралістичного напрямків, як зазначає Л. Морозова, сприяло відновленню інтересу до епістолярної форми, оскільки завдяки її використанню можна було не тільки розкрити внутрішній світ героїв і мотивувати їхні вчинки, але й відтворити історичний час і навколишню дійсність [139, с. 182]. В українській літературі також

представлені гідні зразки літературних творів різних жанрів, написані в епістолярній формі: повісті Т. Шевченка “Художник” і “Музикант”, новела О. Кобилянської “Лист засудженого вояка до своєї жінки”, триптих П. Тичини “Листи до поета”, роман у листах П. Загребельного “Намилена трава” та інші.

Проте світова, зокрема і українська, література зберегла у собі не тільки зразки художніх творів, написаних в епістолярній формі, але й приватні листи, які з часом стали фактом культури, а отже, і літератури, якщо їх авторами були письменники, літературні критики чи філософи. Взірцями прекрасного індивідуального стилю у листуванні європейських письменників є кореспонденція Г. Лессінга, Ф. Шиллера, І. Гете, Оноре де Бальзака, Ф. Рабле, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Меріме, Дж. Свіфта, Дж. Байрона, у російській літературі – О. Пушкіна, Ф. Достоевського, А. Чехова, Л. Толстого, М. Булгакова, М. Горького, О. Солженіцина, в українській літературі – Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, І. Франка, С. Єфремова, В. Винниченка, О. Гончара, І. Багряного, В. Стуса та багатьох інших митців і мислителів світової величини.

Як бачимо, лист як форма літературного твору та епістолярний жанр з часів свого виникнення постійно перебували на межі літератури і побутового вжитку. Так, Ю. Тинянов, аналізуючи історію побутового листа у російській літературі I половини XVIII ст., зазначає, що лист у той час був винятково побутовим явищем, “не втручаючись” у літературу [214, с. 265]. Проте з часом у світовій історії літератури поступово починає зростати інтерес до прозових жанрів, у систему яких входить і лист. Побутові листи доповнюються віршовими вставками, жартами, розповідями. Такі листи з вкрапленнями художніх текстів, як зауважує Ю. Тинянов, уже не є “повідомленнями” чи “розписками”, а лист, що був документом, стає літературним фактом [214, с. 265]. Таким чином, узагальнює дослідник, “лист, залишаючись приватним, не літературним, саме тому був

літературним фактом величезного значення. Цей літературний факт виділив канонізований жанр “літературного листування”, але і у своїй чистій формі він залишався літературним фактом” [214, с. 265]. Науковець стверджує, що літературний лист вказав новий напрямок еволюції літератури і повернувся у сферу побуту, ставши документом, розпискою. Але за певних обставин лист з побутового факту знову може стати фактом літературного життя [214, с. 266].

Проблемі входження побутових листів у літературу присвячені і роботи Г. Макогоненка, який зауважує, що в процесі літературної еволюції у XVIII столітті лист утверджувався у двох якостях: по-перше, приватний лист ставав явищем літератури, набуваючи певних жанрових ознак, зокрема, ознак дорожнього листа, “журналу” подорожей; по-друге, письменники використовували у своїй творчості епістолярний жанр, імітуючи побутове листування з художньою метою [128, с. 39]. Цю ж проблему висвітлює у своїх дослідження Р. Лазарчук, яка зазначає, що вже у другій половині XVIII сторіччя лист “випереджував” літературу, відображаючи реалії життя перш, ніж вони ставали предметом художнього дослідження у літературних творах [111, с. 7].

У процесі дослідження українського письменницького епістолярію В. Кузьменко дійшов висновку, що написання звичайного побутового листа – творчий акт, особливо коли маємо на увазі приватний лист письменника, для якого робота над словом – щоденна праця. Науковець, порівнюючи створення приватного листа і художнього твору, зауважує, що лист розрахований на конкретного і здебільшого добре знаного адресата, водночас художній твір теж розрахований на уявного “адресата” – читача, але, як правило, читача абстрактного, реципієнта анонімного й переважно колективного. Приватний лист, на відміну від художнього твору, несе в собі суб’єктивний образ конкретної особи, але через своєрідне авторське заломлення, крізь “призму авторської ментальності і рефлексій” [108, с. 8].

Отже, лист є результатом творчості людини, літературним явищем: або фактом художньої літератури, або документальної. Приватні листи

письменників завдяки літературному таланту своїх авторів, який не може не впливати на манеру написання суто побутового листа, перебувають на межі художньої і документальної літератури. Безсумнівною є важливість приватних листів письменника для вивчення його життя і творчості, розкриття історії виникнення задуму художнього твору, висвітлення процесу його написання. Аналіз феномену письменницької кореспонденції передбачає з'ясування основних підходів до визначення поняття письменницького листа та принципів класифікації епістолярію митців слова.

1.2. Специфіка та жанрово-стильові особливості приватної письменницької кореспонденції

Багато вітчизняних дослідників звертали увагу на особливу природу письменницької приватної кореспонденції. Серед них, зокрема, Л. Вашків, Т. Заболотна, А. Зіновська, Л. Курило, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова, А. Найрулін, Н. Петриченко, Л. Проців, В. Святовець, Г. Смирнова, О. Фідкевич. Привабливість письменницького епістолярію для літературознавчих досліджень очевидна: можливість проникнути в “творчу лабораторію” митця, глибше зрозуміти авторський задум, а отже, ідею твору, його основну думку, з'ясувати обставини, в яких виник той чи інший твір, те, що спонукало письменника до його написання. Приватне листування, на думку А. Зіновської, надзвичайно цінне автентичне першоджерело для осмислення творчої індивідуальності митця з усім спектром понять цієї структури: особистість, світогляд, індивідуальний стиль та ін. [68, с. 3]. Безумовно, приватні листи письменників є вкрай важливими для історії літератури та літературної критики, особливо, якщо вони збереглися рукописному варіанті, тобто без змін, переробок, цензурного втручання.

Проте листи письменників цікавлять науковців-філологів не тільки власне інформацією, вміщеною в них, а й можливістю з'ясувати

індивідуальність автора епістоли – письменника, осягнути основу його художнього світогляду. Лист, на думку Г. Мазохи, був і залишається доволі універсальною мистецькою формою для репрезентації внутрішнього світу автора, а корпус приватних листів краще, ніж будь-який інший матеріал, дає змогу читачеві скласти про письменника, якого він не знає особисто, певне і яскраве уявлення, відчувати сутність його особистості, зрозуміти психічний, внутрішній світ, світовідчуття й душевний настрій, увійти ніби в безпосереднє, інтимне спілкування [125].

Дещо інакше роль письменницьких листів у літературі трактує В. Кузьменко: він стверджує, що лист необхідно розглядати і як факт літератури. У такому випадку епістолярій митця постає у контексті двох взаємопроникних шарів: реальної дійсності у суб'єктивному сприйнятті автора і створюваного на її основі художнього світу митця, його естетичної цінності [108, с. 11]. Іншими словами, листи письменників – шлях до осягнення психології творчості. Недарма Ю. Шерех називає епістолярій замаскованим внутрішнім діалогом автора з власною совістю [240, с. 63].

Письменницький епістолярій як незамінне першоджерело до вивчення соціально-історичних, загальнокультурних та літературних особливостей доби займає особливе місце серед загалу епістолярних текстів. М. Алексєєв розглядає листи письменників як важливе джерело, “яке має велике і всебічне значення для вивчення особистості й творчості їх авторів, часу, в якому вони жили, людей, які їх оточували і входили з ними в безпосереднє спілкування. Але лист письменника не тільки історичне свідчення; він має свої відмінності від будь-якої іншої побутової писемної пам'ятки, архівного запису й навіть інших епістолярних документів; лист перебуває в безпосередній близькості до художньої літератури і може іноді перетворюватися в особливий вид художньої творчості, видозмінюючи свої форми відповідно до літературного розвитку...” [2, с. 15].

Листи письменників вирізняються ще однією вкрай важливою рисою – вони мають мистецьку вартість, адже і листи, і художні твори виходять з-під

пера автора, який є водночас і митцем слова, і простою людиною з об'єктивними людськими побутовими проблемами, потребами. Тому листи письменників, видатних громадських та культурних діячів – явище специфічне і багатовимірне. У цьому контексті важливим є твердження, висловлене укладачами енциклопедії “Українська мова” про те, що “листи видатних письменників, громадсько-культурних діячів, учених мають велику історико-пізнавальну й художню цінність, відображаючи побут, розвиток, ідейну боротьбу своєї епохи, особисте й творче життя авторів, специфіку їхньої діяльності...” [50, с. 160].

Автор приватного листа, зокрема письменник, заздалегідь не розраховує на його оприлюднення чи на широке коло адресатів, такий лист призначається конкретному адресатові, здебільшого другові або доброму знайомому. М. Коцюбинська стверджує, що “письменники, митці, особливо ті з них, кому близька епістолярна форма спілкування, вповні усвідомлюють значення своїх листів як таке, що виходить далеко за межі комунікативного. Значення листів як унікального творчого документа, як інструменту осмислення і підбиття підсумків свого – і не тільки свого – життєвого і творчого шляху. Як послання майбутнім поколінням. Як цінність не тільки моральну, а навіть і матеріальну” [99].

З огляду на вищесказане ми погоджуємося з Н. Павлик, яка пропонує виділити в окрему групу епістолярій письменників, адже йому “притаманні досить специфічні властивості: по-перше, написання будь-якої кореспонденції, приватної чи ділової, для письменника – той самий творчий процес, адже епістола створюється за всіма законами літературної майстерності; по-друге, у листах обов'язково відбивається індивідуальний авторський стиль; по-третє, письменник повинен усвідомлювати, що його епістолярна спадщина може бути опублікована для широкого загалу” [152, с. 247].

Через своєрідність епістолярного жанру виявляється нечітка межа між листом як фактом літератури і побутовим документом. Листи як текст

входять у літературу саме зі сфери побуту. Укладачі хрестоматії “Стиль і час” поділяють листування на дві групи: офіційне (службове) і неофіційне (приватне), залежно від теми листа, його призначення і взаємин кореспондентів листи можна “поділити на родинно-побутові; інтимно-товариські; приватно-ділові; офіційно-ділові (не береться до уваги офіційне, службове листування між установами і організаціями)” [207, с. 203].

Інший підхід до розподілу листів на види пропонують Д. Крюков та Т. Івушкіна. Вони поділяють листи на приватні (ділові й суспільні (сімейні, дружні листи, листи-презентації, листи-привітання, листи-співчуття, листи-поради) й відкриті [104, с. 101-102].

В. Передрієнко поділяє епістолярні пам’ятки за темами на дві групи: до першої групи він відносить тексти, пов’язані з діловими стосунками; другу групу складають приватні листи, у яких відображені взаємини між членами однієї родини, близькими родичами, приятелями [161, с. 98-99].

Н. Силаєва пропонує епістолярні тексти зі схожою комунікативно-мовною метою і спільністю тематичних і мовностилістичних ознак зараховувати до певного текстотипу. Так, вона виділяє окремий текстотип “приватний лист” за наступними ознаками: експліцитність відправника і одержувача повідомлення, можлива зміна напряму комунікації (зміна ролей автора і одержувача повідомлення), умовно-діалогічна спрямованість комунікації, а також те, що сферою інтенції комунікантів є їхні особисті, рідше суспільні, інтереси [193, с. 8].

Особливе місце серед письменницького епістолярію посідає приватне листування, яке має здебільшого особистий або побутовий характер і “відображає життєвий досвід автора, його світогляд, естетичні смаки й інтереси, соціальний стан та індивідуальні риси характеру, а також ступінь спорідненості чи знайомства автора з адресатом, близькість інтересів і переконань або спільність мети і уподобань” [207, с. 203].

Неофіційне приватне листування називають побутовим. Основною функцією побутового листа є комунікативна, тобто функція спілкування. Але

щодо письменницького епістолярію таке твердження є помилковим, оскільки, як вважає Г. Мазоха, у цьому випадку йдеться не про лист як такий, а про кореспонденцію письменника, який у максимально відвертій, іноді високоемоційній формі порушує важливі проблеми не тільки особистого, приватного, а й соціального, політичного та літературного характеру [125].

Визначальною особливістю приватних листів письменників є те, що вони, залишаючись побутовим жанром, завжди існують у взаємодії з сучасним літературно-художнім та соціально-культурним середовищем доби. Письменники у своїх листах створюють цілісний образ дійсності. Приватні листи літераторів, по суті, знаходяться ніби поза літературою, оскільки адресат, пишучи листа, думає про його художню вартість в останню чергу, тому такі листи є цікавими і важливими тільки для його автора та отримувача, а не для загалу. Водночас літературна обробка життєвого факту, яка відбувається в листі письменника, відображає також естетичну роботу митця.

Порівнюючи побутовий і художній листи, Г. Мазоха констатує, що побутова кореспонденція переважно узагальнює життєві факти, вона розрахована на конкретного й добре знаного адресата, а художній лист – образне ціле, він зорієнтований на масового читача, і його головна функція – естетична. Проте дослідниця зазначає, що чим глибше індивідуально-особистісний план набуває в епістолярному тексті загальнолюдського значення, тим помітніше побутова кореспонденція наближається до художнього твору [125].

Методологічне обґрунтування літературних особливостей приватного листування письменників зустрічаємо у роботі відомого російського письменника і літературознавця Ю. Тинянова “Литературный факт”. Розкриваючи еволюцію побутового листа і перетворення його літературний факт, Ю. Тинянов пише про те, яким чином явища навкололітературного побуту можуть входити у літературу або, навпаки, втрачати з плином часу

свою літературну функцію. Прикладом такого літературного факту він вважає саме письменницький епістолярій [214].

Лист письменника, за слухним визначенням В. Кузьменка, – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби [108, с. 10].

Одним з типів приватного письменницького листа є дружній лист. Вперше цей тип листів було виокремлено ще античними авторами у трактаті “Типи листів” (II ст. до н. е.) [136, с. 10]. Н. Белунова, розрізняючи два види листування, – офіційне і неофіційне – під дружнім типом листа розуміє саме неофіційне: листи до рідних, друзів, коханих. Дружній тип листа дослідниця визначає як неофіційне персональне опосередковане спілкування осіб (автора і адресата), що характеризується достатньою свободою змісту, наявністю стандартних епістолярних елементів (звертання, підпис, дата, місце написання), орієнтоване, як правило, на отримання відповіді (або вже є відповіддю) [9, с. 83].

У процесі вивчення дружнього листування творчої інтелігенції як епістолярного жанру Н. Белунова виявила наступні ознаки, властиві таким листам: реалізація комунікативно-прагматичної осі “Я – Ти”; діалогізація; політематичність; поліфункціональність; синтез елементів різних функціональних стилів; відображення особливостей мовленнєвого етикету; специфічна структура, формалізована межами, що фіксують початок і закінчення листа. Дружній лист, за її переконанням, виконує такі функції: комунікативна (спілкування), інформативна (повідомлення), прагматична (вплив), експресивна (самовираження), фактична (контактостворююча) [9, с. 83].

З огляду на те, що кожен окремо взятий лист завжди є частиною листування, він не буває відокремленим документом. Ми поділяємо думку О. Фідкевич, що “листи в межах системного листування демонструють аксіологічний рівень творчої особистості, висвітлюють її духовний образ, що

в свою чергу сприяє розумінню духовних запитів суспільства, культурної парадигми конкретної історичної доби” [221, с. 8].

Серед загалу листів письменників середини ХІХ – початку ХХ століття значну кількість становлять листи, адресовані друзям і знайомим. На відміну від ділового листа, як зауважує Н. Логунова, дружній лист створюється у “...більш вільній формі, не зв’язаній нормами ділового і світського етикету” [120]. У. Годд зазначає, що, на відміну від звичайного особистого листа, дружній лист підсвідомо створюється автором з розрахунком на більш широке коло читачів [213, с. 67-80]. О. Мелешенко вважає, що саме дружній тип листів найбільш наближений до літературного листа, адже для таких листів характерні наступні особливості: наявність традиційних епістолярних реквізитів, багатотемність, поєднання декількох функціональних стилів (книжного, розмовного, офіційно-ділового), орієнтація на діалогову форму [132].

Незважаючи на значну кількість досліджень епістолярію письменників, досі дискусійним залишається питання про місце письменницьких листів, у тому числі і приватних, у межах літературних жанрів. Польська дослідниця С. Скварчинська виявила два підходи дослідників до визначення жанрової належності листа: представники першого вважають лист жанрово повною та самоцінною сутністю, тоді як прибічники другого визнають лише апроксемативну сутність листа, тобто враховують лише одну з його сторін. У межах другого підходу згодом окреслилося чотири апроксемативні теорії листа: теорія листа-мови (промови), теорія листа-напівдіалогу, теорія листа-розмови, теорія листа-визнання [246].

Остаточного вирішення також питання, чи належить лист письменника до документальної літератури. Теорія літератури й досі не подає виваженого визначення документальної літератури. До документалістики зараховують твори художньо-публіцистичних, науково-художніх і художньо-документальних жанрів, в основу яких покладено документальні матеріали, подані повністю або частково чи відтворені у вигляді вільного викладу [33,

с. 7]. Документальна література, як правило, не містить публіцистичної оцінки автора, але чимало творів документальної літератури мають художнє значення.

При визначенні місця епістолярного жанру в історії словесності науковий інтерес дослідників сконцентрований здебільшого на проблемі взаємопроникнення мистецтва і дійсності. Так, П. Палієвський у межах дискусії “Література, документ, факт”, вказавши на такі ознаки письменницьких кореспонденцій, як вільна форма, що притягує увагу та сприяє роздумам над особистістю самого автора, і відтворення “духу” епохи, бо в ролі художника у цьому випадку є саме життя, що створило і автора, і документ, запропонував зараховувати листи до документальної літератури [154, с. 183]. Протилежної думки дотримується Б. Агапов, який вважає, що з документальної літератури слід вилучити всі явища, які не стосуються мистецтва, а саме: повідомлення, доповіді, щоденники, спогади та листи [1, с. 202].

Натомість Л. Гінзбург, досліджуючи письменницькі листи ХІХ ст., поклала в основу своєї концепції документальної літератури принцип побудови характеру та зауважила на тому, що образ людини формується у самому житті, а життєва психологія відбивається в листах, щоденниках, сповідях, у яких естетична основа присутня в більшій або меншій мірі свідомо [36, с. 65]. За такого підходу вона об’єднала у межах документальної літератури історію, листи, мемуари, життєписи, різноманітні есеїстичні жанри [36, с. 62]. У свою чергу І. Янська та В. Кардін у процесі вивчення специфіки документальної літератури зауважили, що серед документальних жанрів існує “людський документ”, до якого вони віднесли мемуари, щоденник й епістолярій [243, с. 5-19].

Сучасна українська літературознавча наука визначає лист як найпростішу жанрову форму мемуаристики [118, с. 436]. До епістолярних творів відносять щоденники, записки, мемуари, що, як і листи, яскраво характеризують особистість автора і не завжди призначені для публікації [50,

с. 160]. Проте у вітчизняному літературознавстві досі бракує досліджень, у яких було б детально розглянуто історичний та теоретичний аспекти мемуаристики загалом, тому специфіка цього жанру досі залишає багато питань для вивчення.

Здійснивши концептуальний аналіз жанрово-стильових особливостей української мемуаристики Галичини кінця XIX – початку XX століття, М. Федунь до творів мемуарного жанру зараховує автобіографію, записки, записник, есе, літературний портрет, нотатки, автобіографічну повість, подорожні описи, автобіографічний роман, сповідь, спогади, щоденник, некрологи, а також листування [217]. Специфіка мемуарного жанру, на думку дослідниці, полягає у наступному: автобіографізм; асоціативність мислення; безпосередність враження; динаміка; документальність; жива пам'ять про минуле; здатність автора перебувати в кількох часових вимірах; використання елементів сюжету- і характеротворення; історична достовірність у поєднанні з фотографічністю й художнім домислом; консервативність і хронікальність (охоплення всіх стадій людського життя); невимушеність та інформаційно-інтонаційна ненав'язливість; панорамність та аналітичність; перевага подієвого пласту; використання художньо-мистецьких і науково-публіцистичних засобів; суб'єктивність; повчальність; яскраво виражена екзистенційність; поєднання практичного й теоретичного досвідів; співвідношення власного досвіду з внутрішнім світом героїв; поєднання автора-героя та автора-оповідача тощо [217, с. 7].

Справді, приватним листам властиві усі ознаки мемуарів, проте деякі з них виявляються специфічно. Приміром, як зауважує Л. Курило, у листах відсутня дистанція в часі між подією і згадкою про неї в творі. Проте, якщо лист належить письменнику, він часто здатен осмислити велич цієї події з точки зору майбутнього [109, с. 24]. Варто також додати, що листи і мемуари суттєво відрізняються тим, що у приватному листуванні велика увага приділяється сімейним стосункам, провідною темою здебільшого є побут, повсякденне життя, тому приватні листи не призначені для широкого загалу.

Водночас автор мемуарів хоча б підсвідомо розраховує на їх опублікування, адже призначення мемуарів – передати власний досвід іншим – передбачає їх гіпотетичне оприлюднення. Спогади заздалегідь орієнтовані на значно ширше коло читачів, ніж те, на яке орієнтується автор листа, особливо приватного. Тому відсутність у приватних листах такої ознаки мемуарного жанру, як художній домисел, а також мінімальне використання художньо-мистецьких і науково-публіцистичних засобів, орієнтація листа на вузьке, здебільшого родинне коло читачів, дозволяє все ж розмежувати мемуари і приватні лист як жанри літератури.

Листи значно більше подібні до щоденникових записів, які, у свою чергу, дуже близькі до мемуарів, проте, на думку І. Забіяки, між ними існує істотна відмінність: мемуари пишуться поступово, з часом можуть змінюватися і, як правило, призначаються нащадкам, а листи мають зазвичай сучасний інтерес і пишуться під хвилиним враженням, тому в них яскраво відображається характер автора, його настрої, духовний і фізичний стан у певний момент життя [61, с. 7].

Вказана відмінність, на наш погляд, є наріжним каменем проблеми визначення жанрово-стильової належності листів: лист – це художній твір чи документ? Епістолярний жанр детально досліджувався науковцями з огляду на його “проміжну” позицію між документальними і художніми жанрами літератури. Такий підхід до визначення епістолярного жанру спостерігається, зокрема, у роботах Л. Гінзбург, С. Коневець, В. Кузьменка [36, 37, 92, 106].

Л. Гінзбург вказує, що листи не входять у традиційне поняття літератури, адже вони займають “проміжну” позицію як різновид документальної літератури разом з мемуарами та щоденниками [37, с. 56]. Епістолярій знаходиться на межі між листом як фактом літератури і побутовим документом. Лист, не будучи жанром красного письменства, входить у групу культурних текстів і стає фактом літератури.

Епістолярні тексти перебувають на межі документа і мистецтва, тому, закономірно, вбирають в себе риси і документа, і художнього твору. Важко

не погодитися з думкою Т. Заболотної, яка вважає, що листи – частина життя людини, а листи, писані в літературних, мистецьких, наукових справах, – це частина історії літератури, мистецтва, науки [63, с. 12]. Автор листа опирається на реальні факти з власного життя та життя оточуючих. Н. Іщук-Пазуняк вважає листи письменників найкращим джерелом для пізнання особистості з минулого, адже вони віддзеркалюють постать на основі її власних висловів [79, с. 194].

Лист, безперечно, є явищем суб'єктивним, проте саме ця суб'єктивність дозволяє відтворювати дійсність об'єктивно, адже він призначений не для широкого загалу, а для конкретного адресата. Ця основна властивість листа і зумовлює правдивість інформації, поданої в ньому. Лист, на відміну від художнього тексту, безпосередньо розкриває думки і переживання його автора.

Деякі дослідники вважають, що епістолярна література як жанровий вид підкоряється родовим категоріям художніх жанрів і може бути віднесена до лірики за наявності в епістолярному тексті ліричного сюжету у вигляді особистих роздумів автора, але у листі присутній і епічний сюжет – у викладі реальних подій [92, с. 7]. Проте визначальною особливістю епістолярного жанру, яка вирізняє його з-поміж інших, є своєрідний початок і кінцівка. Така властивість листа, хоча й зазнавала трансформації з плином часу, все ж залишилася незмінним його атрибутом від античності і до сучасності. Саме це дозволило науковцям виділити листи в окремий літературний жанр. Так, А. Квятковський у “Поетичному словнику” розглядає лист як епістолярний жанр літератури, віршоване або прозове звернення письменника до певної особи з постановкою якогось важливого питання [85, с. 212].

Однак утвердження у літературознавчій науці епістолярного жанру не вирішило остаточно, на якій же позиції жанрової диференціації знаходиться приватне письменницьке листування, що у своїх кращих зразках має високе культурно-національне значення. Недаремно Ж. Ляхова називає лист

письменника амальгамою, поліфонічним явищем, джерелом універсальних знань про життєвий досвід, соціальну поведінку, психологію переживань, естетичні сприйняття і враження [122, с. 87]. Тому з огляду на специфіку письменницької приватної кореспонденції ми цілком погоджуємося з пропозицією С. Антоненко виділити листи письменників в окремий жанр, оскільки в них яскраво відображена особа автора, спостерігаються прояви ідіостилю письменника [3, с. 19].

Художня природа приватного письменницького епістолярію та його документальність визначили подальший напрямок літературознавчих досліджень. Значним здобутком у процесі вивчення жанрової специфіки приватного листування письменників стала праця В. Кузьменка “Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст.”, у якій обґрунтовано кардинально новий підхід до жанрової концепції епістоли як до поліфонічного жанрового утворення (літературного та історіографічного прояву одночасно) [107].

Важливим атрибутом епістолярного жанру вважає поліфонізм Г. Мазоха, яка стверджує, що еволюціонуючи, приватні листи набувають нових, не властивих для них якостей: багатофункціональні листи, тип калейдоскопічної епістоли, що вбирає в себе “осколки” різних жанрів, гармонійно об’єднуючи їх в епістолярну розповідь, водночас функціонували листи, для яких характерною рисою була єдина сюжетно-жанрова побудова [123].

Ґрунтовною спробою розібратися у типології та жанровій специфіці письменницького листування стала наукова розвідка Л. Морозової “Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів”, присвячена вивченню листа, який функціонує в побутовій сфері, та генетично спорідненої з ним епістолярної форми як феномену художньої літератури. Спираючись на жанрову модель М. Лейдермана та поняття про родо-жанрову домінанту (М. Гіршман), Л. Морозова робить свої наукові висновки щодо функціонування епістолярної форми. Дослідниця зауважує, що в силу

специфіки художньої літератури лист перетворився на епістолярну форму, використання якої зумовлює зміни всіх аспектів жанрового цілого: звернення до неї пов'язане з концепцією художньої правди, бо письменник, “довіряючи” самому герою розповісти про думки та почуття, які викликали в нього певні події, створює ілюзію “живої” оповіді, достовірної у плані потенційного буття, тому його виклад подій буде сприйматися як об'єктивний. Такий спосіб суб'єктної організації твору веде до трансформацій плану структури жанру, провідну роль в якій відіграє естетичне засвоєння листа, наслідком чого є індивідуальна словесна манера героя-розповідача, синтез змістів епічного та ліричного родів, моделювання художнього світу згідно ознак хронотопу біографічного часу, а також, на рівні стилістики, домінування характерологічної функції увиразнення мови та використання подієво-розповідного типу композиційної побудови [139, с. 157].

У сучасній філологічній науці існують різноманітні підходи не тільки стосовно жанру листа, але спостерігаються й різні трактування стильової приналежності епістолярію. Аналізуючи епістолярну спадщину Т. Манна та Р. М. Рільке, Л. Кецба розглядає епістолярний стиль як окремий функціональний стиль з такими підстилями, як офіційне листування (комерційні і дипломатичні листи) і приватне листування (пов'язане з побутовими та літературними листами) [86, с. 12].

Епістолярний стиль у сучасній енциклопедії “Українська мова” визначений як функціональний різновид літературної мови, який обслуговує сферу письмових відносин і вживається переважно у листуванні [50, с. 160]. Натомість С. Єрмоленко у довідковому виданні “Українська мова. Енциклопедія” виділяє шість стилів (розмовний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, художній, конфесійний) і наголошує, що не доцільно виокремлювати епістолярний стиль, оскільки його “диференціальні ознаки... перекриваються ознаками більш узагальнених структурно-функціональних стилів (офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного)” [216, с. 603].

Схожу думку висловлює С. Антоненко, співвідносячи лист з розмовним стилем, що виявляється у вживанні розмовної лексики і фразеології, синтаксису, який використовують в усному розмовному мовленні. Оскільки у листах обов'язково позначаються професійні мистецькі особливості, варіації в структуруванні тексту і використанні мовних засобів, приватне неофіційне листування письменника наближається до розмовного, публіцистичного і художнього стилів, приватне офіційне – до ділового [3, с. 19]. З цим важко не погодитися, особливо щодо приватних листів, основне призначення яких – поінформувати, описати певні побутові проблеми, обговорити повсякденне життя.

С. Гіндін, В. Наєр, Т. Радзієвська, пропонують визначити епістолярне мовлення як міжстильове явище, здатне існувати у рамках чи на базі певного функціонального стилю або поза їх межами [35, 142, 176,]. На думку В. Наєр, епістолярна форма писемного мовлення наявна в усіх стилях мови. При цьому епістолярні тексти у мовному плані відповідають вимогам цих стилів, а у структурно-композиційному – зберігають властиву їм сталу форму. Листи, які стоять поза будь-яким функціональним стилем, підпорядковуються в цілому одній інваріантній композиційній моделі і, таким чином, об'єднуються в єдиній формі мовленнєвої варіативності, яка є специфічною ознакою епістолярного жанру [142, с. 45].

Ми поділяємо думку Т. Заболотної, яка вважає, що окремі листи існують як невід'ємні складові частини різних функціональних стилів, а кожна кореспонденція уміщує кілька стилів мови [63, с. 13]. До найбільш характерних стильових ознак листів належать: використання звертань у кличній (часто пестливій) формі; наявність традиційних початків і закінчень; використання різноманітних побажань, вітань тощо; невимушений добір мовних засобів; безпосередність у вираженні емоцій; використання лексики і граматичних конструкцій, властивих усно-розмовному мовленню [50, с. 160]. Г. Мазоха вказує, що лист має деякі ознаки розмовної мови, зокрема невимушеність, ситуативність, безпосередність у спілкуванні [125].

Своєрідність та складність стильового визначення листа, на наш погляд, зумовлюється мовною ситуацією, жанром листа, соціальним рівнем комунікантів, умовами, за яких пишуть лист, формою спілкування, яка залежить від мети і причини спілкування. Ці специфічні властивості листа зумовлюють видову різноманітність епістолярію.

В. Кузьменко вважає, що “окремі кореспонденції є невід’ємними складовими частинами різних функціональних стилів, а, в свою чергу, тканина кожного листа зіткана з кількох стилів мови. Отже, з терміном “епістолярний стиль” можна погодитися лише за умови, якщо комплекс різних стилів прийняти за одне ціле” [107]. Тому, на думку дослідника, епістола полістильова. З цим твердженням погоджується і Г. Мазоха, яка зазначає, що листи митців художнього слова всупереч обмеженням і регламентації часто ламають епістолярні традиційні штампи, а їх автори – письменники – надають листам, як і художнім творам, самостійної повнозначності, адже і в своєму приватному листуванні вони залишалися передовсім митцями, а лист – зразком їх художнього саморозкриття [123].

Суперечливість і неоднозначність підходів до жанрово-стильової диференціації кореспонденцій письменників ще раз доводить специфічність цього художньо-документального літературного феномену. Простеживши деякі історичні аспекти та основні тенденції розвитку епістолярного жанру, зокрема приватного письменницького листування, та його стилістичні особливості, ми з’ясували контекст, у якому варто розглядати листи Панаса Мирного, адже попри свою біографічність лист долає вузькість і замкнутість приватного документа, впевнено займаючи позицію літературного факту. З цієї точки зору необхідно розглядати письменницький епістолярій, у тому числі і листи Панаса Мирного. Таким чином, увесь попередній науковий досвід вивчення епістолярію загалом та письменницького епістолярію як художньо-документального явища зокрема є теоретичною та методологічною основою дослідження листування Панаса Мирного у літературно-критичному контексті доби.

1.3. Епістолярій Панаса Мирного як наукова проблема: історія вивчення та оприлюднення листів

В українському літературознавстві епістолярна спадщина Панаса Мирного не досліджувалася як окреме явище літератури, а лише як джерело біографічної інформації. У свою чергу, життя та творчість письменника як у радянський період, так і після здобуття незалежності вивчалися досить глибоко.

Про єдність художньої творчості письменника та його епістолярію у своїй праці “Лист як художній феномен” писала М. Коцюбинська: “Осмишуючи листи як феномен художній, слід передусім звернути увагу на стилістичну єдність листів і художнього доробку автора. Епістолярій – вдячне поле для роздумів і спостережень над стилістичною органікою письменника. Адже листи і власне художній доробок – це різні прояви творчої енергії однієї і тієї ж людини” [98].

Епістолярій Панаса Мирного, безперечно, є багатим біографічним матеріалом для достовірного відтворення його особистості, він є цінним джерелом для аналізу особливостей одного з найважливіших періодів в історії становлення української суспільно-філософської та літературної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Епістолярна спадщина письменника важлива для дослідження окремих сторінок життєвого та творчого шляху, його ролі та місця у літературно-культурному процесі другої половини ХІХ століття – початку ХХ століття.

Кілька листів Панаса Мирного офіційного характеру друкувалися ще за його життя: у 1911 році було опубліковано звернення до мануїлівської “Просвіти” (“Дніпрові хвилі”, №5-6) та у 1893 році – лист до редакції газети “Рада” з приводу смерті Лесі Українки. Омелян Огоновський вмістив уривок з листа Панаса Мирного у “Історії літератури руської” [157, с. 609].

Упорядкування архіву Панаса Мирного, зокрема і його листів, розпочалося після смерті письменника з середини 1920 року Полтавським науковим товариством при Всеукраїнській академії наук. Першим упорядником архіву, як зазначає В. Черкаський, був колишній співробітник Панаса Яковича Рудченка по казенній палаті український літературознавець і фольклорист Василь Іванович Станіславський [232, с. 4]. Величезний внесок у справу збирання, упорядкування та збереження архівів Мирного зробила Є. Рудинська, яка з 1920 року завідувала відділом етнографії у Пролетарському музеї м. Полтави, а з 1925 року, після переїзду до Києва, очолила музей українських діячів науки і мистецтва. Саме Є. Рудинська, за висловом С. Єфремова, “вже по смерті письменника, з перегляду його паперів, з любов’ю заходами зібраних у Полтавському Державному ім. Короленка Музеї” змогла на державному рівні організувати роботу щодо наукового освоєння архівів Панаса Мирного, у тому числі і його приватної кореспонденції [55, с. 9].

М. Корсунський, який перебував біля двадцяти років у близьких службових стосунках з Панасом Яковичем, починаючи з 1897 року й до його смерті, також згадує, що над експонатами Полтавського пролетарського музею, де по смерті письменника зберігалися його особисті речі, архів, світлини, листи, малюнки та документи, багато і “з любов’ю” попрацювали Євгенія Яківна Рудинська, щира прихильниця таланту письменника, та Василь Іванович Станіславський, колишній співробітник Панаса Яковича. М. Корсунський вважає, що завдяки цим людям пощастило зберегти речі письменника від загибелі [96]. Саме В. Станіславський склав перший опис автографів Панаса Мирного, “починаючи від невеликого шматочка паперу і кінчаючи величезними зошитами” [203, с. 64].

Перші посмертні публікації листів Панаса Мирного з’явилися у 1925 році: В. Станіславський у “Записках історично-філологічного відділу УАН” подав повністю чотири листи до М. Старицького (один лист без дати за 1881 рік, один лист, датований 15 грудня 1881 рік, один – від 26 березня 1882 року

та ще один лист, також датований 1882 роком, але без зазначення місяця) [203, с. 64], а в “Науковому збірнику за рік 1924” А. Лебідь опублікував 14 листів до М. Коцюбинського [117]. Чотири листи до М. Заньковецької було опубліковано 1950 року у збірнику “Вінок спогадів про Заньковецьку” [157, с. 609]. Окремі листи виходили друком у журналах “Україна”, “Мистецтво”, “Літературна критика”, а також у виданнях “Панас Мирний (Рудченко). Драми і комедії” (1929 рік) та “Слово о плъку Игоревѣ” в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ-ХХ ст.” (1953 рік) [157, с. 609].

У 1924 році Ю. Циганенко на зборах Полтавського наукового товариства виголосив доповідь, присвячену Панасові Мирному. У ній автор проаналізував ставлення його сучасників до творчості письменника, скориставшись критичними судженнями, вміщеними у листах В. Горленка, М. Коцюбинського та М. Старицького, адресованих Панасові Яковичу. Пізніше ці матеріали було надруковано у журналі “Червоний шлях” [227, с. 146-158].

Побачили світ і листи видатних культурних діячів, адресовані Панасові Мирному. Так, Є. Рудинська у 1928 році опублікувала листи Василя Горленка до письменника з коментарями до них, а також подала своє бачення впливу Василя Горленка не тільки на життя Панаса Мирного, а й на його творчість [183].

Одним із перших дослідників рукописів письменника, зокрема і його листів, став Сергій Єфремов. Приблизно 1928 року вийшла друком його книга “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис”, яка заслуговує особливої уваги у контексті вивчення епістолярію Панаса Мирного. Сумновідомий процес над учасниками Спілки визволення України, керівником якої сталінський режим “призначив” С. Єфремова, на довгі роки радянського панування в Україні стер ім’я талановитого літературознавця, фактично сховавши його працю про Мирного у єдиному примірнику на полиці спецвідділів теперішньої Національної парламентської бібліотеки. Ставлення радянської філологічної науки до наукових робіт С. Єфремова

яскраво ілюструє вислів В. Черкаського: "...критично-біографічний нарис С. Єфремова "Панас Мирний" побудований на наскрізь хибних методологічних засадах: постать письменника висвітлювалась відірвано від історико-літературного процесу, в оцінках превалювали суб'єктивно-соціологічні тлумачення" [230, с. 6].

Як зауважував сам С. Єфремов, його книга про Панаса Мирного стала "першою спробою осмислити той масив рукописного матеріалу (художні твори, листи, документи), що лишився по смерті Панаса Мирного" [55, с. 10]. Ще 1920 року до С. Єфремова звернулася Полтавська Спілка Споживчих товариств, яка отримала від спадкоємців письменника його рукописну спадщину, з проханням вивчити та обробити архів Мирного. Проте, як пише С. Єфремов, "тодішні часи не сприяли спокійній літературній роботі", тому науковець тільки 1923 року зміг відвідати Полтаву й ознайомитися з літературним архівом Панаса Мирного [55, с. 10]. Ми цілком поділяємо думку М. Наєнка, який вважає саме С.Єфремова першим професійним читачем усієї спадщини письменника, у тому числі і його листів [144, с. 14].

С. Єфремов описував архів письменника так: "Багатство його мене захопило і тоді ж таки я накреслив був для Спілки план більш-менш повного видання творів Мирного, приточивши до його паралельно роботу щодо розслідув над життям і творчістю автора. Сталося проте так, що Спілка мусіла незабаром припинити свою культурно-видавничу діяльність..." [55, с. 10-11]. Твори Панаса Мирного так і не побачили світ, проте Сергій Єфремов вирішив не зволікати з виданням книги "Панас Мирний: Критично-біографічний нарис", у якій він ґрунтовно проаналізував біографію та творчість письменника, сподіваючись, що ця "припізнена праця стане за підгін до більшого зацікавлення творами одного з класиків нашого письменства, непереяженого художника і незрівняного стиліста, – справжнього майстра української художньої прози..." [55, с. 11].

Сергій Єфремов у своїй праці подав розлогі цитати листів письменника, інколи наводячи деякі з них повністю, зокрема вперше

побачили світ окремі листи Івана Білика до свого брата, а також були оприлюднені документи родини письменника, як-от “Перевод записа” – копія духівниці (заповіту) Якова Рудченка, яку той помістив у листі до свого сина Панаса. Сергій Єфремов вважав цей документ “прегарною” ілюстрацією “тих родових традицій, що закорінилися і міцно держалися серед Рудченків” [55, с. 15].

Літературознавець глибоко проаналізував родовід письменника, описав суспільні та сімейні традиції, що склалися за історичних обставин ще з XVIII століття, зупиняючись на тогочасній традиції: “діти духовенства йдуть здебільшого духовною стежкою, урядовці пускають своїх дітей бюрократичною...” [55, с. 13-14]. Таким чином Єфремов обґрунтовує чиновницький шлях братів Рудченків. Родовід Панаса Мирного від прапрадіда згаданий його батьком Яковом у цій копії заповіту, вміщеній у листі до сина [55, с. 18]. У додатках до книги “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис” автор вперше опублікував важливі сімейні документи письменника, зокрема його свідоцтво про закінчення Гадяцького повітового училища, формулярний список про службу, виклик Панаса Мирного за експерта-перекладача з “малоруського на руський язык”, а також жандармську справу письменника [55].

Цитати з окремих листів до Панаса Мирного (від В. Горленка, М. Стороженка) та деяких листів самого письменника знаходимо і в Є. Кирилюка у його невеликій, порівняно з працею С. Єфремова, роботі “Панас Мирний: Нарис про життя і творчість”, що вийшла друком 1939 року [87]. У нарисі також було подано окремі скупі біографічні відомості про письменника, а основна увага зосереджувалася на короткому і, на наш погляд, поверховому аналізі основних творів Мирного. Є. Кирилюк не проминув натякнути на працю С. Єфремова, який вказував на близькість творчості Мирного і Нечуя-Левицького, фразою про те, що “...буржуазні націоналісти намагалися приєднати Панаса Мирного до однієї літературної школи з Нечуєм-Левицьким...” у той час, коли “... своєю художньою

практикою Панас Мирний спростовував націоналістичні брехні про безбуржуазність української нації” [87, с. 3-4].

Значно більше цитат з листів Мирного використав М. Сиваченко у своїй книзі “Корифей української прози: Нарис життя і творчості Панаса Мирного”, що була видана у 1967 році [192]. Автор нарису влучно наводить широкі цитати з епістолярію письменника, що дозволило йому більш ґрунтовно висвітлити і життя, і творчість Панаса Мирного.

Переважна більшість епістол письменника з’явилася у результаті його спілкування з рідними і друзями. Із змісту наявної кореспонденції можна стверджувати, що листування Панаса Мирного з членами сім’ї, добрими знайомим та колегами було досить активним. Проте листи письменника, на жаль, збереглися не повністю. В. Станіславський зазначав, що одразу після смерті письменника майже усі його автографи були передані до Полтавського центрального музею [202]. Згодом до 90-ї річниці з дня народження Панаса Мирного у Полтаві, в тій частині будинку, де жив з 1903 по 1920 роки письменник, було відкрито літературно-меморіальний музей. У цей час роботу щодо упорядкування літературної спадщини Панаса Мирного очолив його син М. П. Рудченко. Він також став першим директором музею. Проте цій роботі завадила війна. У серпні 1941 року найбільш цінні експонати музею, зокрема і його архів, було евакуйовано до Уфи. Чимало документів Панаса Мирного, у тому числі й ті, що зберігалися в Полтавському обласному архіві, пропали – згоріли під час Другої світової війни. Значну частину архівних матеріалів, особистих речей письменника вдалося зберегти його дружині та сину. У жовтні 1943 року, після звільнення від окупації, літературно-меморіальний музей Панаса Мирного знову продовжив свою роботу [64].

Після війни рукописи Мирного, зокрема і листи, були передані до відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Концепцію централізації матеріалів письменників-класиків у ВР ІУЛ було вперше викладено і обґрунтовано у

пакеті документів для ЦК КП(б)У у липні 1949 р. Пакет містив проект постанови Ради міністрів УРСР про зосередження у Відділі рукописів Інституту української літератури всієї рукописної спадщини Т. Шевченка, І. Франка, Панаса Мирного та Лесі Українки і документів про їхнє життя і творчість; та доповідну записку дирекції Інституту української літератури про стан справ у царині зберігання і наукового опрацювання рукописної спадщини класиків української літератури, провідна тенденція якої полягала у виведенні прямої залежності (часом фіктивної) між зосередженням рукописів того або іншого письменника в Інституті і станом вивчення й видання його творів [67, с. 9].

Архів Панаса Мирного в Інституті літератури імені Т. Шевченка характеризується винятковою повнотою і становить близько 1500 одиниць зберігання. Фонд письменника зберігається під номером 5 і складається переважно з матеріалів, які надійшли до відділу рукописів інституту в 1929 році з тодішнього Полтавського державного музею, Миргородського краєзнавчого музею; у 1953 році – з Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного та Чернігівського літературно-меморіального музею М. Коцюбинського; у 1954 році – з архіву АН СРСР у Ленінграді та від приватних осіб [175, с. 14-15]. Це – численні чистові й чорнові автографи художніх творів із редакціями й варіантами, переклади, статті, документи та листи, серед яких 178 листів Панаса Мирного, а також 582 листи до письменника [175, с. 14-15]. Проте кореспонденція письменника, що збереглася, все ж є далеко не повною. Так, Яків Жарко, друг Панаса Яковича, згадував, що листувався з ним близько 30 років [57, с. 2], але збереглося тільки 17 листів Панаса Мирного до Якова Жарка. Зі своїм другом Василем Горленком, українським письменником, мистецтвознавцем і фольклористом, Панас Мирний також активно листувався, але не збереглося жодного листа письменника, крім однієї телеграми, натомість відомо 87 листів В. Горленка до П. Рудченка.

Можна припустити, що однією з причин втрати листів письменника було ще й те, що сам Панас Якович був людиною надзвичайно скромною, ставився до своїх літературних праць вкрай критично, не замислюючись над тим, що по його смерті комусь може знадобитися його приватний архів. Тому, на наш погляд, письменник не надто переймався збереженням власного листування.

Велику кількість листів Панаса Мирного було надруковано у п'ятитомному виданні творів письменника 1955 року – листи до І. Білика (Рудченка), Ц. Білиловського, В. Василенка, М. Грінченко, Я. Жарка, М. Заньковецької, І. Зубковського, Г. Коваленка, О. Коваленка, М. Коцюбинського, А. Левицького, М. Лисенка, Г. Маркевича, М. Мочульського, В. Науменка, Б. Познанського, полтавського міського голови, Н. Романович-Ткаченко, М. Старицького, М. Старицької, братів Тобілевичів та О. Шейдеман (періоду 1872-1919 рр.) – всього 68 листів.

Найбільшу добірку листів Панаса Мирного з розлогими коментарями до них було вміщено у семитомному виданні творів письменника. Опублікований у семитомнику епістолярій письменника складає 186 листів періоду 1866-1919 років – це, зокрема, листи до дружини Олександри, до брата І. Білика, М. Заньковецької, М. Коцюбинського, А. Левицького, М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, братів Тобілевичів, М. Кропивницького, Олени Пчілки, С. Єфремова, братів Огоновських, Ц. Білиловського, Я. Жарка, О. Коваленка, Г. Маркевича, Ф. Лебединцева та інших. Укладачі сьомого тому творчої спадщини Панаса Мирного упорядкували листи відповідно до археографічних вимог, цілком зберігши індивідуальний стиль письменника, правопис і навіть пунктуацію. Проте, на жаль, і це ґрунтовне академічне видання листів Панаса Яковича є далеко не повним: так, опубліковано тільки 33 листи письменника до дружини, тоді як у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка їх зберігається 45. Крім того, за нашими підрахунками у відділі рукописних фондів зберігаються ще близько 15 неоприлюднених листів,

зокрема лист до Б. Познанського (1893), О. Репетіна (1914), 2 листи до Л. П. Рудченка (1918), листи до М. П. Рудченка (1919), І. Рудченка (1918), 2 листи до редакції журналу “Правда” та 7 листів до невстановлених осіб.

Нам також вдалося віднайти лист Панаса Мирного до Михайла Грушевського, що досі не був знайомий дослідникам життя і творчості письменника та не входив до переліку його листів, відомих до сьогодні. Цей, хоч і єдиний лист, який дійшов до нашого часу, від 1 грудня 1913 року до видатного історика, зберігається на полицях Центрального державного історичного архіву України і є важливим свідченням щодо життя і творчості Панаса Яковича Рудченка і як письменника, і як громадянина (додаток В). Таким чином джерельна база нашого дослідження поповнилася і становить більше 200 листів.

Тематика листів Панаса Мирного досить різноманітна: від загальних суспільних проблем до особистої інформації. Епістолярна спадщина письменника висвітлює нові, невідомі грані його особистості, специфіку світогляду та творчості письменника. Вона вимагає ретельного наукового дослідження з позицій сьогодення. М. Сиваченко у передмові до першого тому семитомного видання літературної спадщини Панаса Мирного писав: “Значення цих листів важко переоцінити. Вони – надійне, першорядне джерело дорогоцінних відомостей про обставини життя Мирного, про риси його вдачі й характеру, про його соціальні, естетичні й етичні погляди. Немало цінного матеріалу дають ці листи і для розв’язання багатьох питань творчості видатного повістяра, його здійснених і нездійснених творчих задумів, цензурних історій цілого ряду його творів” [155, с. 23].

Важко не погодитися з В. Черкаським, який зауважив, що найсумліннішим дослідником надзвичайно складних для вивчення рукописів Панаса Мирного і до сьогодні залишається М. Сиваченко. Саме він був головою редакційної колегії семитомного видання творчої спадщини Панаса Мирного, яка вивчала і листи письменника. Значну допомогу у цій непростій справі надали інші упорядники семитомника: С. Зубкова, І. Лучник,

В. Мазаний, М. Мандрик, А. Полотай, К. Секарева.

Слід зазначити, що праця над епістолярієм Мирного була дуже тяжкою. Вона ускладнювалася різними чинниками: поганою якістю та давністю паперу, на якому писалися листи; відсутністю датування деяких листів; тим, що Панас Мирний користувався переважно старим стилем датування та старими українськими назвами місяців (червень – липець, липень – червець, вересень – жовтень, жовтень – листопад, листопад – грудень, грудень – студень), а також нерозбірливим почерком письменника. Що ж стосується почерку Мирного, то він сам у листі до М. Коцюбинського писав з цього приводу: “...Написане так, як тільки уміють чорти до Арехти писати, і сам, як читав, то трохи не над кожним словом добре натомив очі, поки розібрав” [157, с. 441]. Письменник порівнював свій нерозбірливий почерк з дрібним маком, від якого стомлюються очі [157, с. 392], постійно вибачався за каліграфію, зокрема у листі до брата Івана писав: “Извини, что написал скверно. Я по этой части неисправимый грешник” [156, с. 390].

Упорядники семитомного видання творів Панаса Мирного розташували листи у хронологічному порядку, подавши до кожного із 186 листів, вміщених у сьомому томі, детальні коментарі з іменними покажчиками, короткими біографічними довідками та уточненнями. Це значно полегшило подальше дослідження життя і творчості письменника.

У 1973 році було видано фундаментальну працю В. Черкаського “Панас Мирний. Біографія”, у якій автором на підставі архівних документів, щоденників, листів, спогадів сучасників письменника, автобіографічних елементів у творах Панаса Мирного вдалося показати його особистість, його творчий подвиг на тлі громадського та культурного життя того часу. Не зважаючи на тяжіння до “революційного демократизму” і “антибуржуазності”, такого звичного для радянського часу принципу літературознавчих досліджень, В. Черкаський насправді зміг дати відповідь на питання, яке науковець визначив метою своєї роботи: як, внаслідок чого, завдяки яким внутрішнім збудникам і зовнішнім впливам протягом більшої

половини життя український письменник під псевдонімом Панас Мирний уживався в одній особі із високочинним, старанним службовцем казенної палати Панасом Яковичем Рудченком. У великій нагоді для реалізації визначеної В. Черкаським мети його наукової праці “Панас Мирний. Біографія” стала епістолярна спадщина письменника: використання листів Панаса Мирного у цьому нарисі дало змогу авторові значно збагатити висвітлення життя і творчості письменника фактографічним матеріалом.

Отже, листи Панаса Мирного знайшли своє відображення у багатьох наукових працях, зокрема у нарисах життя і творчості письменника, написаних здебільшого у радянський період. Автори цих досліджень, розглядаючи епістолярій митця у плані відображення у ньому фактів біографії Панаса Мирного, історії створення і публікації його творів, з’ясування світоглядних та естетичних орієнтирів, використовували окремі цитати, інколи наводили листи повністю з метою документального підтвердження наведених ними відомостей. Утім, епістолярна спадщина письменника до сьогодні не досліджувалася як самодостатній літературний факт. Невивченими залишаються структура та типологія епістолярію Панаса Мирного, особливості його індивідуального стилю як автора епістолярних текстів, поетика листів письменника та їхнє значення у літературно-критичному контексті доби.

1.4. Типологія листів та структура епістолярної спадщини Панаса Мирного

Особлива естетична природа письменницького листування, зумовлена тим, що епістолярні тексти перебувають на межі документа і мистецтва, визначила різноманітність напрямків аналізу епістолярної спадщини майстрів слова. Г. Мазоха зауважує, що у своєму приватному листуванні письменники залишаються насамперед митцями, а лист є зразком їхнього художнього саморозкриття, самовираження [124, с. 104].

Досліджуючи листи письменників як джерело універсальних знань про життєвий досвід, соціальну поведінку, психологію переживань, естетичні сприйняття і враження, Ж. Ляхова окреслила два основні напрями вивчення епістолярію українського письменства: 1) особистість автора як джерело пізнання специфіки творчості письменника, його творчої індивідуальності; 2) співвідношення епістолярної практики і художньої творчості письменника в контексті проблеми його художнього мислення [122, с. 87].

Зваживши на тезу, що листи письменників – це так само література, оскільки творчий, художній тип мислення автора-письменника і манера відтворення реального життя відображаються й на побутових листах, епістолярна спадщина письменників заслуговує бути окремим повноцінним об'єктом наукового пізнання. Таким чином, у контексті нашого дослідження необхідно вказати на третій (відносно виокремлених Ж. Ляховою) напрям дослідження письменницьких листів, який ми використаємо під час аналізу кореспонденцій Панаса Мирного: вивчення власне сукупності приватних епістоляріїв Панаса Яковича Рудченка як літературного факту, елемента національної культури і ментальності певної доби, визначення структури його кореспонденції, проблемно-тематичних домінант та особливостей мовностилістичного оформлення листів.

Для більш ґрунтовного з'ясування типології, конструкції листів і класифікації кореспонденції Панаса Мирного необхідно розглянути основні принципи і підходи до структурування сукупності епістолярію окремого автора, у тому числі й письменника. Найбільш продуктивним принципом класифікації епістол є тематичний. Поряд з тематичним підходом дослідники диференціюють листи також за призначенням. Ці два підходи часто поєднують, оскільки тема листа і визначається його призначенням. Таким підходом до систематизації та структурування кореспонденції користувалося багато вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, аналізуючи дружній тип листів у російській літературі початку XIX ст., М. Степанов (1926) класифікує епістоли за темою або стилем: ділові, розповідні, листи-

проповіді, листи-записки [206]. Тематичний аспект епістолярію описує К. Ленець (1983). Залежно від призначення й характеру взаємин між дописувачами вона розмежувала листи на чотири групи: родинно-побутові, інтимно-товариські, приватно-ділові, офіційно-ділові [207, с. 209].

По-іншому класифікує листи Т. Кучіна (1984). Дослідниця звернула увагу на особистість адресата і адресанта, які й визначають і тему листа, і його призначення, і стиль та манеру епістолярного спілкування. Розглядаючи епістолярні джерела II половини XIX – початку XX ст. у контексті джерелознавства, вона запропонувала класифікувати їх за наступними принципами:

- соціальна приналежність і загальне становище авторів і адресатів: листи помісного дворянства, листи бюрократії і чиновництва, листи інтелігенції, листи буржуазії, листи видатних людей епохи – революціонерів, письменників, вчених тощо;

- стосунки між автором і адресатом: листи людей, пов'язаних залежними відносинами, листи знайомих, листи людей, духовно, емоційно або інтелектуально близьких, листи рідних;

- функціональне завдання, яке має розв'язати автор листа: традиційно-ритуальні, ділові, інтелектуально-емоційні листи [110, с. 45].

Вивчаючи природу та специфіку епістолярної літературної критики, вітчизняна дослідниця Л. Вашків (1995) також пропонує враховувати особистість учасників листування і класифікувати їх епістолярій за характером стосунків між дописувачами: родинно-побутові, приватно-ділові, офіційно-ділові, дружні, інтимно-товариські листи [23, с. 16].

Врахувавши певну комунікативну спрямованість та конкретну мету листування, С. Комарова (1999) виокремила три типи епістолярних текстів, кожен з яких базується на сукупності функціональних, ситуативних та мовних елементів:

- традиційно-ритуальне листування (прохання, скарга, подяка, привітання, інформаційні дипломатичні листи, сімейно-побутові листи);

- емоційно-інтимне листування (дружні послання, сімейне листування інтимного характеру, любовні листи);
- інтелектуально-емоційне листування (філософські листи-роздуми, листування членів таємних організацій, листи-трактати, листи-рецензії) [91, с. 8].

Проаналізувавши функціонально-стилістичні особливості дружнього типу листів російської творчої інтелігенції XIX – XX ст., Н. Белунова (2000) вирізняє такі їх жанрові різновиди: офіційно-ділові листи (документи ділового спілкування і листування між організаціями або організацією і приватною особою: юридичні, комерційні листи і т. ін.); наукові листи (професійно орієнтовані: листування вчених, пов'язаних не дружніми, а переважно науковими інтересами, наприклад лінгвістичні листи, філософські); публіцистичні листи (листи до редакцій газет; “відкриті” листи); художні листи (як факт художньої літератури); побутові листи (обмежені сферою побутового спілкування); дружні листи [9, с. 88].

Досліджуючи художню природу та поетику епістолярію українських письменників, Г. Мазоха (2005) пропонує залучити до принципів систематизації письменницьких листів таке літературознавче поняття, як “чистота” жанрової структури, та окреслює такі основні підходи до вивчення листа: за адресатно-рецептивною спрямованістю; за проблемно-тематичним спрямуванням; за стильовим принципом та за “чистотою” жанрової структури. Це, на думку дослідниці, дасть змогу поєднати аналіз особливостей епістоли з урахуванням факторів, а відтак адекватно класифікувати жанрові модифікації за цілим комплексом найістотніших рис кореспонденції як серединної ланки духовно-культурної комунікації [123].

Лист письменника (не художній) – це найперше документ. Тому у літературознавчих студіях не можна оминати джерелознавчий аспект вивчення письменницького епістолярію. Так, досліджуючи епістолярну спадщину українських громадсько-культурних діячів кінця XIX – початку XX століття у джерелознавчій площині, досить чіткі й методологічно

виважені, на наш погляд, підходи до принципів диференціації листів пропонує І. Старовойтенко (2007). Дослідниця виокремлює кілька критеріїв розрізнення епістол:

- залежно від характеру інформації, яка міститься у листах: приятельське, ділове, змішане, родинне, офіційне;
- залежно від особи адресата і роду його діяльності листи поділяють на листування кореспондента з громадськими і культурними діячами, науковцями, письменниками, політиками, видавцями, приятелями, рідними;
- за ступенем збереженості й кількості листів у кореспонденціях: майже повністю або повністю збережені, збережені частково;
- за кількістю листів у кореспонденціях: корпусне (хронологічно тривале та інформаційно багат шарове), епізодичне (недовготривале і тематично вузьке);
- за хронологічно-проблемним критерієм конкретний масив листування поділяється на періоди з визначенням провідних тем кожного;
- за зовнішніми ознаками: листи, листівки, телеграми [204, с. 311-312].

До наведеної класифікації, на наш погляд, варто було б додати ще кілька принципів джерелознавчого підходу до диференціації листів:

- матеріальний вияв збереження листа: оригінальний лист чи чернетка листа, оригінал якого не зберігся, або ж лист, опублікований у журналі, статті, оригінал якого втрачено;
- мовне оформлення листа: рукописний чи друкований, написаний українською мовою чи іншими мовами;
- манера підпису і датування: наявність датування, підпис власним ім'ям або псевдонімом чи криптонімом, наявність постскриптуму.

Ґрунтовні вказівки для археографів-публікаторів спадщини українських діячів науки, культури, громадського і політичного життя другої половини ХІХ – середини ХХ століття пропонують укладачі посібника

“Видання україномовних епістолярних джерел другої половини ХІХ – середини ХХ ст.: Методичні рекомендації”, де розкрито основні аспекти археографічного опрацювання текстів листів та наведено типи й різновиди видань епістолярних джерел. Цей посібник дуже корисний у джерелознавчих та текстологічних розвідках, а також для літературознавчого опрацювання письменницького епістолярію.

Найбільш продуктивною для нашого дослідження є розлога класифікація письменницьких листів, запропонована Л. Морозовою (2006). Детально вивчаючи письменницький епістолярій у системі літературних жанрів, вона визначає такі жанрові модифікації письменницького листа:

- класифікація письменницьких епістоляріїв **за концепцією адресата:**

1) приватні листи:

- листи до членів родини (відсутня соціальна дистанція між автором і адресатом, але наявні знання спільної мови, факультативною ознакою є спільна професійна компетенція);

- листи до друга (відсутня соціальна дистанція між дописувачами, припустимою є обмеженість професійної компетенції, факультативною – наявність спільного мовного середовища, предметно-тематична змістовність листів практично необмежена);

2) офіційні листи:

- листи до тих, з ким автор має спільну сферу професійної діяльності (обов’язковими є наявність спільної професійної компетенції і соціальної дистанції, факультативною – спільність мовного середовища):

- офіційно-ділові листи, адресат яких має інший, ніж автор, соціальний статус;

- фамільярно-ділові листи, адресат як особисто знайомий з автором листа і має з ним спільні професійні інтереси;

- класифікація письменницьких листів **за предметно-тематичною змістовністю:**

1) монотематичні:

- листи, присвячені художній творчості інших митців (епістолярна літературна критика),
- листи, присвячені власній художній творчості (епістолярна літературна автокритика);
- листи з домінантою “актуальні події суспільно-політичного життя”;
- листи з тематичною домінантою “приватне життя”;

2) політематичні:

- листи, в яких факти приватного життя поєднані зі сферою професійних інтересів його автора;
- листи, в яких до подій приватного життя автора додаються роздуми про актуальні події суспільно-політичного життя;
- листи, в яких повідомлення про факти приватного життя їх автора поєднані з інформацією щодо сфери його професійної діяльності та з роздумами щодо останніх суспільно-політичних подій [139].

Як бачимо з наведеної вище класифікації, спільною ознакою для родинних і дружніх листів є відсутність соціальної дистанції між адресатом і адресантом, для офіційних листів ключовим є наявність соціальної дистанції між дописувачами.

Оскільки лист письменника – це водночас і документ, і літературний твір, то, на нашу думку, доцільно поєднати два підходи до визначення типології та структури листування Панаса Мирного: джерелознавчий (запропонований І. Старовойтенко) та літературознавчий (запропонований Л. Морозовою), децю їх модифікувавши.

Листування для українських письменників завжди було досить продуктивною формою, а інколи і єдиною можливістю спілкування з друзями, близькими, однодумцями й опонентами. У такий спосіб спілкувався і Панас Мирний, використовуючи не тільки листи, а й інші види поштових відправлень. Серед епістолярію письменника збереглося кілька телеграм до

племінників Петра та Марії Рудченків з приводу смерті їхнього батька Івана Рудченка (Білика) і телеграма до Василя Горленка [157, с. 508, 517, 518], проте вони становлять науковий інтерес виключно для археографів та джерелознавців, оскільки виконують тільки одну функцію – інформативну.

За ступенем збереженості кореспонденція Панаса Мирного є збереженою частково. Листування з усіма адресатами має епізодичний, фрагментарний характер (тобто до кожного окремого одержувача не збереглися усі листи від Панаса Мирного). Листи письменника до багатьох адресатів взагалі втрачено повністю. Про факт листування Панаса Мирного, наприклад, з Борисом Грінченком чи Василем Горленком свідчать тільки їх листи до письменника (від Б. Грінченка у архіві Панаса Мирного збереглося 2 листи, від В. Горленка – 87) (додаток Б).

Втрат серед епістолярної спадщини Панаса Мирного було б набагато більше, якби не звичка інтелігенції XIX століття спочатку робити чорнові записи. Тому багато листів письменника, оригінал яких втрачено, збереглися у вигляді чернеток, наприклад листи до О. Огоновського (червень 1872 р.), Ф. Лебединцева (липень 1881 р.), І. Білика (Рудченка) (12 червня 1881 р.), М. Заньковецької (2 січня 1908 р.), Л. Іоніна (жовтень 1902 р.), Є. Шейдеман (14 листопада 1912 р.), газети “Рада” (серпень 1913 р.), видавництва “Сіяч” (7 липня 1918 р.) та ін. [157]. Хоч усі свої листи Панас Якович писав власною рукою, у його епістолярному архіві зберігається машинописна копія втраченого листа до Миколи Кирпотенка від 24 квітня 1894 року, завірена завідувачем Миргородського музею у 1929 році [157, с. 621]. В архіві письменника є також листи, ні оригінали, ні чернетки яких не збереглися, але вони відомі нам за попередніми публікаціями. Це, зокрема, уривок листа письменника до брата Івана Рудченка (Білика) від 21 березня 1872 року, опублікований О. Лотоцьким у книзі “До світогляду старого українофільства (З листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим)” [157, с. 611]. Хоча збережений уривок – одне речення, але саме цей фрагмент листа дозволяє означити погляди Панаса Мирного на принципи вивчення феномену

творчості Тараса Шевченка, з'ясування його історичної ролі і як поета, і як виразника суспільного становища [157, с. 346]. Ще два листи, автографи яких втрачені, – до редакції газети “Рада” з приводу смерті Б. Грінченка (червень 1910 р.) та до мануйлівського осередку “Просвіти” з нагоди заснування (грудень 1910 р.) – були надруковані відповідно у газеті “Рада” (23 червня 1910 р.) та у журналі “Дніпрові хвилі” (1911 р.) і відомі нам тільки за першодруками [157, с. 640].

Багато чорнових варіантів листів, оригінали яких втрачено, не датовані автором, наприклад листи до О. Попової (1866 р.), Івана Білика (1867 р.), Ф. Лебединцева (1881 р.), Олени Пчілки (1882 р.), братів Тобілевичів (1904 р.), Г. Маркевича (1908 р.) та ін. Проте укладачі семитомного збірника творчої спадщини письменника змогли встановити не тільки рік, а у більшості випадків місяць та число написання листів за їх змістом. Тому жодних проблем з датуванням у процесі вивчення епістолярію Панаса Мирного не виникає.

Більшість своїх листів Панас Мирний писав українською мовою (124 із 186 опублікованих). Проте на мовному оформленні епістолярію письменника позначилась та мовна ситуація, яка існувала на той час у Російській імперії. Так, усі листи письменника до дружини та рідних написані російською мовою (листи до О. Шейдеман, М. Шейдеман, Є. Шейдемана, племінників, знайомих Г. Адешелідзе, І. Зубковського, П. Репетіна); до колег-письменників, редакторів, видавців та близьких друзів і соратників – українською (листи до М. Грушевського, С. Єфремова, М. Заньковецької, Якова Жарка, М. Коцюбинського, М. Кропивницького, М. Лисенка, О. Огоновського, М. Старицького, Н. Романович-Ткаченко, Олени Пчілки та ін.) (додатки А, Б). Навіть за мовною ознакою можна визначити родинні, дружні та ділові листи Панаса Мирного.

Цікавим є підпис, який ставив на своїх кореспонденціях письменник – у переважній більшості випадків він підписувався автонімом “П. Рудченко”, а у написаних російською листах “А. Рудченко”. Дуже рідко письменник

підписувався своїм псевдонімом “П. Мирний”. Відомо лише кілька таких листів:

1) перший лист Панаса Мирного до М. Коцюбинського від 3 травня 1898 року із схвальними відгуками про його твори та проханням надіслати “Харитю”. Саме цей лист є початком тривалого, змістовного листування, вкрай цікавого своєю дискусійністю для дослідників творчості обох письменників [157, с. 431-432];

2) лист-вітання до Олени Пчілки (січень 1901 р.) з нагоди двадцятип’ятиріччя її літературно-громадської діяльності [157, с. 469];

3) пройнятий високою повагою лист до І. Нечуя-Левицького, у якому Панас Мирний вітає письменника, якого вважає своїм вчителем, з 35-річчям літературної діяльності [157, с. 515-516];

4) лист до Марії Старицької від 2 січня 1908 року, у якому письменник вибачається, що не зможе особисто бути на ювілеї М. Заньковецької [157, с. 524];

5) лист-вітання (грудень 1910 р.) з нагоди заснування мануйлівського осередку “Просвіти” [157, с. 543].

6) лист до редакції газети “Рада” (серпень 1913 р.) з приводу смерті Лесі Українки [157, с. 549].

7) лист до Андрія Левицького від 31 грудня 1917 року, у якому письменник відмовлявся від запропонованої йому посади та повідомляв, що надсилає свої твори на знак глибокої поваги і вдячності [157, с. 562].

Підписувався Панас Якович псевдонімом тоді, коли бажав підкреслити те, що вони з адресатом роблять спільну справу, є соратниками і колегами. У названих вище випадках Панас Якович Рудченко прагнув, щоб його ототожнювали саме з письменником Панасом Мирним, тому і підписав ці листи псевдонімом. Ще однією причиною, на наш погляд, найбільш вагомою, чому Панас Якович писав практично усі листи від свого справжнього імені, є те, що в його особі поєднувалися дві іпостасі – сумлінний імперський чиновник-канцелярист та видатний український письменник-демократ. А це

вимагало конспірації, яка письменнику вдалася блискуче. Епістолярій Панаса Мирного, абсолютну більшість якого складають листи, які автор підписав справжнім ім'ям, дають право і нам у процесі дослідження його кореспонденцій поряд з псевдонімом вживати повне ім'я письменника – Панас Якович Рудченко.

Зрідка у своїх листах письменник використовував і криптонім “П.Р.” або “А.Р.”. Відомо небагато таких листів (усього 4), які збереглися у чорновому варіанті, тому очевидно, що криптонім використано не для приховування справжнього імені, а для швидкості написання, наприклад листи до В. Науменка від 23 лютого 1902 року та до І. Житецького від 25 лютого 1902 року [157, с. 482-482].

Листи Панаса Мирного не призначалися для широкого загалу. Письменник не передбачав можливості їх публікації, оскільки переважна більшість його кореспонденцій адресовані рідним, друзям, колегам. Немає серед епістолярію письменника відкритих листів. Щоправда, існує кілька вітальних листів з нагоди ювілею, зокрема до І. Нечуя-Левицького, М. Заньковецької, братів Тобілевичів, М. Кропивницького, Олени Пчілки, М. Лисенка, які призначалися для публічного прочитання серед гостей ювілярів.

Відомо також кілька листів Панаса Мирного до колективних адресатів. Проте їх не можна вважати відкритими, хоча вони й були опубліковані ще за життя письменника. Це листи до редакції газети “Рада” та до мануйлівської “Просвіти”. З їхнього змісту очевидно, що вони заздалегідь не призначалися до друку. Зокрема у першому з листів до газети “Рада” (червень 1910 року) Панас Якович звертається до конкретного одиничного адресата “Пане редакторе”, висловлюючи сум полтавців з приводу смерті “славного працівника на рідній ниві” Бориса Грінченка, та просить прийняти кошти від полтавської громади на вшанування його пам'яті, детально називаючи прізвища людей, які надали їх до фонду вшанування пам'яті Б. Грінченка, звітує за витрачену з них суму на вінок та телеграму [157, с. 543]. У другому

листі письменник щиро вітає членів мануйлівської “Просвіти” з відкриттям осередку, сподіваючись на вільний розвиток їхньої справи – “просвіти нашого темного люду своєю мовою, мистецтвом, наукою...”, і просить прийняти у дарунок три примірники своїх творів [157, с. 544].

Відкритими можна умовно назвати два короткі листи до редакції газети “Рада” (1913 р.) стосовно трагічних подій: вони є свідченням скорботи з приводу смерті М. Коцюбинського, який, на думку автора, “своїми мистецькими творами оздобив рідне письменство і вивів його у великі світи”, та Лесі Українки, серце якої, за словами Панаса Яковича, билося любов’ю до рідного краю [157, с. 548, 549]. Перший лист Панас Мирний писав від імені полтавців, підписавши його “Полтавські громадяни”. Другий лист підписаний псевдонімом “П. Мирний” [157, с. 548-549]. На те, що ці листи письменник одразу планував опублікувати, вказує відсутність звертання на їх початку, що було зовсім не властиве манері його листування. Очевидно, під час написання вказаних листів Панас Якович розраховував не на одного конкретного адресата, а на необмежену кількість читачів, апелюючи до широкого загалу, української громадськості.

Якщо розглядати листи Панаса Мирного за концепцією адресата, то варто констатувати, що майже увесь його епістолярій – це приватні листи до членів родини та листи до друзів і добрих знайомих, за винятком кількох відкритих листів, названих вище. Найбільшу кількість опублікованих листів становлять листи письменника до дружини. Розпочалося листування Панаса Мирного з майбутньою дружиною Олександрою Шейдеман 1888 року, а потім продовжувалося у час відсутності когось із подружжя Рудченків. Цей епістолярний матеріал дозволяє отримати інформацію про одруження письменника, його плани на майбутнє, дає уявлення про побут та умови творчої праці Панаса Мирного. Саме із спонтанного побутового листування ми найбільш достовірно можемо дізнатися про риси його характеру, про розпорядок дня і звички, життєві цінності і уподобання письменника, про те,

як він, не зважаючи на нудну і виснажливу канцеляристську роботу, намагався творити.

Дуже мало серед епістолярію письменника суто офіційних листів (таких, як лист до видавництва “Сіяч”, кілька листів до С. Єфремова, І. Житецького, П. Репетіна), адже Панас Якович прагнув дружньої манери спілкування у листах до видавців та упорядників різних збірників. Про це свідчать, наприклад, епістолярні діалоги з М. Старицьким, С. Єфремовим, М. Коцюбинським, Я. Жарком, Н. Романович-Ткаченко та іншими. У своїх листах поряд з робочими моментами письменник цікавиться особистим життям адресатів, згадує про власні домашні клопоти чи особисті справи, висловлює міркування, які прямо не стосуються основної теми розмови.

При вивченні листів Панаса Мирного важливо враховувати комунікативний аспект, оскільки, на думку О. Мелешенко, лист немислимий без читача, а зіткнення двох світів – реального життя і літератури, яке відбувається в листі, – визначає своєрідність комунікації між автором і кореспондентом [132, с. 6]. Кожен лист розрахований на певного адресата. У цьому контексті Г. Макогоненко зазначає, що тільки-но виникала ситуація, яка зумовлювала можливість читання листа більш ніж однією людиною, то закономірно і майже імперативно змінювалася якість листа, його зміст, стиль, літературна обробка [128, с. 33]. Саме за цими критеріями сучасний читач безпомилково може виокремити із добірки листів будь-якого письменника ті листи, які адресувалися кільком адресатам, або ті, які у реальному часі чи у перспективі могли стати відкритими, доступними для читання необмеженим колом адресатів.

Водночас за допомогою листів, при уважному їх прочитанні, можна також сформулювати уявлення і про тих, кому вони адресовані. Тому необхідно вивчати письменницький епістолярій за адресатно-рецептивною спрямованістю листа. Ю. Шерех зазначив, що одна з головних відмінностей листа полягає в тому, що лист, крім образу автора, несе в собі образ конкретної особи, як її бачить автор [240, с. 63]. Ми поділяємо думку

Г. Мазохи, що у листах відбувається творення образу автора і реальних осіб, про яких він пише, оскільки автор розповідає про себе, про свої почуття і думки, події свого життя, але іншому і для іншого [123]. Варто наголосити на необхідності комплексного дослідження усього корпусу кореспонденцій Панаса Мирного, оскільки листам властива діалогічність, адресант здебільшого очікує листа у відповідь або принаймні певної реакції (дії, вчинку). Сукупність усіх листів письменника дає цілісне уявлення про його духовні доміанти, моральні принципи, основні риси характеру та вдачу. У нашому дослідженні ми намагатимемося використовувати також листи, адресовані Панасові Яковичу.

Важливе значення для розуміння особистості Панаса Мирного мають відомості про його реципієнтів, адже кореспонденція, звернена до певного адресата, є розгорнутим, хоча й заочним діалогом, у якому беруть участь двоє, а іноді й кілька реципієнтів (колективний адресат чи адресант). Таке взаємне листування можна назвати епістолярними діалогами. Епістолярний діалог у нашому розумінні – це розмова, обмін думками між двома або кількома особами (коли наявний колективний адресат чи адресант), що відбувається у листах. Звичайно, епістолярний діалог – це не один лист, а кілька листів, об'єднаних спільним адресатом та певними тематичними доміантами.

Епістолярій письменника віддзеркалює масштаби особистості, даючи досить вичерпну інформацію про того чи іншого кореспондента, позаяк прочитані листи створюють образ дописувача, відображають його характер, ціннісні орієнтації та мотивацію. Крізь призму епістолярних діалогів митця з кореспондентами можна скласти психологічний портрет та чітке уявлення як про письменника, так і про його адресатів, адже, як зауважує Г. Мазоха, незважаючи на те, що адресат кореспонденції не присутній під час її написання, його образ впливає на мотивацію, наміри автора епістоли, мету висловлювання [125]. Властивий епістолярному жанру діалогізм сприяє об'єктивації змісту листів, а листування з різними людьми дозволяє

спостерігати, як розкривається особистість Панаса Мирного у різних комунікативних ситуаціях.

Листи були для Панаса Мирного важливим засобом спілкування, адже він дуже рідко виїздив із Полтави. Коло адресатів письменника досить широке і різноманітне: він писав та отримував листи від більш як 90-та осіб, листувався з видавництвами. Хоча епістолярна спадщина Панаса Мирного, на жаль, збереглася далеко не повністю, проте зміст його листів дозволяє з упевненістю говорити про активність епістолярного спілкування з письменниками, театральними діячами, акторами, композиторами та багатьма громадськими діячами того часу, які, безперечно, мали значний вплив на процес літературно-культурного поступу України другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Цілком слушною у цьому аспекті є думка А. Рогової, яка вважає, що “характер і зміст листів визначає не тільки мета їхнього написання (в епістолярній спадщині будь-якого автора є листи дружні і ділові, офіційні), але й те, кому вони адресовані” [179, с. 47]. Така властивість листа детермінована його жанровими особливостями, зокрема лист заздалегідь призначений певному адресатові, але не завжди автор замислюється над можливістю його опублікування. Тому важливо окреслити коло реципієнтів письменника.

Для того, щоб чіткіше уявити систему та структуру кореспонденцій Панаса Мирного, ми показали у таблиці всіх адресатів та адресантів письменника та кількість їх листів, що збереглися і відомі на сьогодні, а також хронологію листування (додаток Б). Серед адресатів Панаса Мирного – визначні громадські діячі та науковці Борис Познанський, Цезар Білиловський, Дмитро Пильчиков, Олександр Русов, Феофан Лебединцев, Андрій Левицький; представники музичного мистецтва Василь Барвінський та Микола Лисенко; видатні українські письменники Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Михайло Старицький, а також бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф Михайло Комаров, актор, поет і байкар Яків Жарко, дослідник-

мистецтвознавець та письменник Василь Горленко, відомий науковець, дослідник української літератури та культури Сергій Єфремов, відомий історик і перший президент Української держави Михайло Грушевський та багато інших (додаток А).

Г. Радько вважає, що Панас Мирний, перебуваючи у Києві, де 1874 року відбувся III Археологічний з'їзд, познайомився з М. Старицьким, М. Лисенком, П. Житецьким, П. Чубинським, С. Терлецьким [177, с. 79]. Листів письменника до П. Житецького, П. Чубинського, С. Терлецького та від них не збереглося, але вони напевне існували, адже листування на той час було єдиною можливістю спілкування з друзями, однодумцями, які мешкали в Києві. Не збереглося серед кореспонденцій письменника і листів до Б. Грінченка. Відомо усього два листи Бориса Грінченка до Панаса Мирного. З першого листа Б. Грінченка випливає, що їхнє листування розпочалося у квітні 1894 р., але письменники були не знайомі між собою [248]. Борис Грінченко писав до Панаса Яковича з приводу зібрання коштів на спорудження пам'ятника Марку Вовчку, а також просить повідомити про те, чи дописана "Повія". У листі до Панаса Яковича Б. Грінченко висловлює свої думки про перспективи розвитку національного театру, про необхідність розширення сценічного репертуару перекладеними українською мовою кращими творами світових письменників [249]. Внесок цих двох письменників у історію становлення української нації важко переоцінити, тому вивчення навіть такого фрагментарного листування є важливим для українського літературознавства.

Дещо більшим за обсягом є листування Панаса Мирного з Михайлом Коцюбинським, що охоплює період з 1898 по 1903 роки. На жаль, їхнє листування також повністю не збереглося. У семитомному виданні творів Панаса Мирного вміщено 14 листів, адресованих письменникові (ці листи зберігаються у Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського). У п'ятитомному виданні творчого доробку Михайла Коцюбинського налічується 8 листів до Панаса Мирного. Епістолярна

спадщина митців хронологічно співвідноситься частково, проте глибина цих листів все ж дозволяє робити аналіз основних аспектів розвитку української епістолярної літературної критики кінця XIX – початку XX століття.

В історії української культури цей період був надзвичайно плідним. Пожвавлення творчої наснаги спостерігалось у мистецькому житті Наддніпрянської України. Те, що з'явилося в українській літературі, хоча не все й не одразу, гідно увійшло у загальноєвропейський культурний контекст. Величезна роль у формуванні національної самосвідомості наприкінці XIX століття належить, безперечно, Панасові Мирному та Михайлу Старицькому. Їхнє листування збереглося фрагментарно: відомо усього 5 листів Панаса Мирного та 7 листів М. Старицького, написаних протягом 1898-1903 років. Хоча В. Станіславський зазначає, що письменники познайомилися і розпочали спілкуватися ще з другої половини 60-х р.р. XIX ст. [202, с. 64-71]. Епістолярні діалоги Панаса Мирного та М. Старицького доводять, що вони перебували у дружніх стосунках. У листах письменники ділилися творчими планами, обговорювали певні громадські події, літературні новини. Творча співпраця, втілена у листуванні Панаса Мирного та М. Старицького, сприяла культурному відродженню української нації.

Культурне пожвавлення активізувало і становлення українського національного руху в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX століття. Досить вагомим місцем у цьому процесі належало Сергію Єфремову – видатному знавцеві української літератури й мови, історикові літератури та літературному критикові. Важливу роль Сергій Єфремов відіграв у творчості Панаса Мирного, про що свідчить зміст їхнього листування. М. Наєнко зазначає, що перше літературне знайомство цих двох видатних постатей української духовності відбулося на початку XX століття. Підтвердженням цього є 20 листів Панаса Мирного до Сергія Єфремова, які на хвилі “хрущовської відлиги” були опубліковані у семитомному зібранні творів Панаса Мирного [144, с. 14].

Більш драматична доля спіткала епістолярну спадщину Сергія Єфремова: листи “ворога народу”, який за сфабрикованою кримінальною справою був засуджений за антирадянську діяльність міфічної Спілки визволення України, залишилися в архівах поза увагою наукової громадськості. Так, у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка зберігається десяток листів, адресованих Панасові Мирному, які ніколи не публікувалися. Хронологія листів, що збереглися, охоплює період з 1900 по 1918 рік. Очевидно, що за 18 років повинна була залишитися чимала епістолярна спадщина, але з цілком зрозумілих причин до нашого часу дійшло тільки 10 листів Єфремова та 20 листів Мирного. Проте їхній зміст все ж дозволяє дослідникам більш ґрунтовно вивчити період кінця ХІХ – початку ХХ століття в історії української літератури.

Епістолярій Панаса Мирного відображає коло його інтересів, зацікавлення певними явищами. У листах письменника окреслено ті теми та проблеми, які його цікавили, спонукали до роздумів, а деякі з них згодом знаходили своє відображення і у художніх творах. За предметно-тематичною змістовністю листи Панаса Мирного здебільшого політематичні: у них часто факти, події приватного життя поєднані зі сферою його професійних інтересів, роздумами про актуальні події суспільно-політичного життя. На думку Н. Силаєвої, така політематичність листів зумовлена їх поліфункціональністю [193, с. 9]. Чимало серед епістолярію письменника і монотематичних листів, присвячених власній художній творчості та творчості інших митців слова, а також листів, у яких домінують роздуми про актуальні події суспільно-політичного життя, та листів, цілковито присвячених побутовим та родинним проблемам у житті Панаса Мирного.

Отже, приватний лист письменника – не тільки документ, а й літературний твір, специфічне художнє явище. Епістолярій видатних людей згодом стає елементом національної або й світової культури, будучи достовірним джерелом інформації про специфіку певної доби, спосіб мислення особистості, загальний розвиток суспільства, його культуру,

особливості ментальності представників суспільства цієї епохи, ті проблеми, які були актуальними у певний період часу, впливали на особистість та її творчий потенціал. Іншими словами, лист відображає специфіку доби, у яку жив і творив його автор, тому важливим є проблемно-тематичний аспект вивчення кореспонденції Панаса Мирного.

Висновки до першого розділу

Епістолярні тексти – невід’ємна частина будь-якої національної культури. Останніми роками серед літературознавців та лінгвістів спостерігається стала тенденція до зростання зацікавленості приватним письменницьким епістолярієм. Наукові розвідки таких дослідників, як О. Гончар, І. Забіяка, Т. Заболотна, Л. Курило, К. Ленець, О. Фідкевич, Е. Ветрова, С. Комарова, Л. Мацько, А. Найрулін, Н. Павлик, Н. Силаєва, І. Черкез, переконливо доводять перспективність письменницьких листів як об’єкта наукового пізнання.

Особливе місце серед письменницького епістолярію посідає приватне листування. Панас Мирний не писав свої листи для широкого загалу. Вони не призначалися для публікації і не усвідомлювалися письменником як літературний твір, однак завдяки оригінальності і глибині самовираження ці листи стали важливою частиною його літературної спадщини, перетворившись з приватних побутових листів на літературний факт.

Кілька листів Панаса Мирного офіційного характеру друкувалися ще за його життя, а після смерті письменника відбулося наукове освоєння епістолярію. Типологія листів та структура епістолярної спадщини Панаса Мирного має певні особливості. Більшість своїх листів Панас Мирний писав українською мовою (124 із 186 опублікованих), підписуючи їх власним ім’ям, за винятком 7 листів, у яких було використано для підпису псевдонім. За ступенем збереженості кореспонденція письменника є збереженою частково, а листування з усіма адресатами має епізодичний характер.

Майже увесь епістолярій Панаса Мирного – це приватні листи до членів родини, друзів і добрих знайомих, окрім незначної кількості листів, які можна кваліфікувати як відкриті, та кількох офіційно-ділових листів. Коло адресатів Панаса Мирного досить широке: визначні громадські діячі та науковці, видавці, редактори, майстри музичного та театрального мистецтва, видатні українські письменники. Проте найбільше відомих на сьогодні листів письменника (понад 40) адресовані дружині.

За предметно-тематичною змістовністю листи Панаса Мирного здебільшого політематичні: у них часто факти, події приватного життя поєднані зі сферою його професійних інтересів, роздумами про актуальні події суспільно-політичного життя. Чимало серед епістолярію письменника і монотематичних листів, присвячених власній художній творчості та творчості інших митців слова, а також листів, у яких домінують роздуми про актуальні події суспільно-політичного життя, та листів, цілком присвячених побутовим та родинним проблемам у житті Панаса Мирного.

Листи письменника відображають специфіку доби, у яку він жив і творив, тому важливим є проблемно-тематичний аспект вивчення кореспонденції Панаса Мирного. Враховуючи суспільно-культурне значення та високу естетичну, культурологічну, історичну та літературну вартість епістол письменника, його епістолярій є самодостатнім літературним явищем і заслуговує на глибоке всебічне наукове вивчення в контексті художніх творів автора, листів до нього і про нього, документальних біографічних матеріалів.

РОЗДІЛ 2

ЛИСТИ ПАНАСА МИРНОГО У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Відображення громадської діяльності Панаса Мирного у його листах

У творчій біографії Панаса Мирного багато важить його епістолярна спадщина. Саме тут, у рядках листів, віднаходимо не лише значні факти, дотичні до його життєпису, творчості, а й безліч думок, висловлювань, що мають стосунок до характеристики тогочасного соціально-політичного та культурного становища в Україні. Г. Мазоха зазначає, що листи письменників є реакцією на суспільні процеси, тому на їх основі можна глибше пізнати епоху, ставлення автора до тих чи інших подій [123]. Форма листа є зручною для відображення внутрішнього світу митця, що дає змогу літературознавцям значно ґрунтовніше вивчати літературну і громадську діяльність письменника.

Органічно вписані в український літературний процес другої половини ХІХ – початку ХХ ст. життя і творчість Панаса Яковича Рудченка припали на складні й драматичні події суспільно-політичного життя, адже цей період – один із найцікавіших і найскладніших не лише в мистецтві, а й у суспільному житті. Становлення ідейно-естетичних поглядів письменника тісно пов'язане з еволюцією його життєвого та творчого шляху, а також із загальним розвитком і станом громадської думки, рівня її зрілості.

Так склалося, що в особі Панаса Яковича Рудченка поєдналися старанний імперський чиновник та український письменник, який бачив тяжке становище свого народу в ситуації репресивної політики уряду Російської імперії, що спрямовувалася на денаціоналізацію українців. Панас Мирний прагнув долучитися до того могутнього руху, що набирав усе

більших обертів наприкінці ХІХ століття, – до боротьби за національно-культурну окремішність, за право на рідну мову, за можливість друкуватися українською мовою на Батьківщині, за український репертуар театрів, за безперешкодне функціонування національно орієнтованих просвітницьких організацій і товариств.

Ще замолоду, розпочинаючи свій творчий шлях в українській літературі, письменник розмірковував про те, чим зможе прислужитися громаді: “... як свій вік звікувати, куди свою молоду силу подіти, на яке її ткнути діло, щоб і людям від його була добра споминка, і собі утіха, і задля свого краю хоч яка-небудь невеличка користь?” [157, с. 515]. Попри свою замкнутість, заглибленість у службові справи, властиву йому обережність, письменник все ж прагнув до громадської діяльності. М. Корсунський також звернув увагу на цю властивість характеру Мирного й писав з цього приводу: “Оглядаючи життя й діяльність П. Я., не можна не помітити однієї здавалося б “недостачі” в них, а саме: відсутності активної громадянської діяльності П. Я., бо про таку діяльність ніколи не свідчила хроніка суспільного життя нашого міста. А невже ж таки письменник з широкими громадськими поглядами, що про них свідчать його твори, в дійсності не був громадським діячем? На таке запитання маємо відповісти: був! Але ж не маючи зайвого часу, бо кожна хвилина була в нього на рахунку, присвятити її широкій та активній громадській діяльності він не мав фізичної змоги. Та й по скромності своїй він не хотів з своєї громадської діяльності робити “галасу”, не дбав про громадську популярність, а тому брав участь в таких лише громадських інституціях, де можна було працювати тихо, без галасу, корисно, даючи своєю діяльністю безпосередньо реальну допомогу тим, що потребували її” [96, с. 252-253].

Письменник був досить активним учасником суспільно-політичного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст., великого значення надаючи громадській роботі. Панас Якович писав Олександрі Русову, що “громада – великий чоловік, а рада перша й найголовніша заснова громади” [157, с. 477].

Восени 1871 року П. Рудченко приїхав до Полтави. Там одразу почав налагоджувати зв'язки з громадівцями, зокрема з Дмитром Пильчиковим – кирило-мефодіївцем, педагогом, громадським діячем, який зумів згуртувати навколо себе молодих і старших. Боротьба за національну культуру, мову, просвіта народу, пробудження його національної свідомості – такі завдання ставили перед собою громадівці. Кожен найменший поступ у цьому напрямку тішив П. Рудченка.

Великою подією для письменника став вихід у світ літературно-наукового журналу “Правда”, який друкувався у Львові українською мовою. До Панаса Яковича із запрошенням співпрацювати звернувся Олександр Огоновський, редактор “Правди” у 1872-1876 роках. У єдиному відомому листі П. Рудченка до О. Огоновського письменник щиро радіє цій події: “Який не малий наш гурток, повитий чужими хмарами сторони, де рідна мова сливе незвичайною – мужичою, де уряд вибавляє її, як отруту, з народного життя, як припону розвою – не дає їй вимахати дужії крила своєї мочі; як початок розруху – зове і грядуще, – так, кажу, який не малий наш гурток у такій стороні – 4-5 душ, але у кожного забилося серце, проясніли очі, піднялися голови, набирають сили руки, одібравши перші два видання вашої “Правди”. Це наше, наше – рідне! – шепчуть уста. Наша мова, наше слово ллється з серця!.. ” [157, с. 346].

Панас Мирний був залучений і до нелегальної громадської діяльності. В. Євдокименко, базуючись на агентурних відомостях, зазначає, що письменник з 1875 року належав до таємної української громади “Унія”, заснованої у Полтаві [53, с. 14]. Головним завданням цієї організації було розповсюдження забороненої української літератури серед народу. За участь в “Унії” письменника було затримано і обшукано, проте арештів членів гуртка, на щастя, так і не відбулося.

Листування письменника свідчить, що Панас Рудченко підтримував тісні зв'язки з багатьма діячами української культури: письменниками, видавцями, громадськими і культурними діячами, які творили і українську

культуру кінця XIX – початку XX століття, і історію Української держави на шляху до її незалежності. Серед них Ц. Білиловський, В. Горленко, М. Дмитрієв, С. Єфремов, Я. Жарко, І. Житецький, М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Коцюбинський, Г. Коваленко, М. Комаров, М. Лисенко, Г. Маркевич, брати Огоновські, Олена Пчілка, Б. Познанський, М. Пильчиков, М. Старицький, Леся Українка.

Епістолярій письменника доводить, що Панас Якович співпрацював та підтримував тісні дружні стосунки і з Михайлом Грушевським. Їхнє листування фактично не збереглося, окрім одного листа Панаса Мирного до М. Грушевського та одного листа М. Грушевського до письменника від 18 січня 1914 року, у якому міститься прохання Михайла Сергійовича надіслати твори до редакції для друкування. Цей лист зберігається у фонді рукописів Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (додаток Д). Він не був опублікований ні за радянських часів, ні сьогодні. Зрозуміло, з яких причин радянські літературознавці не хотіли афішувати це листування. Крім того, нам вдалося віднайти серед матеріалів фонду родини Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві лист Панаса Яковича Рудченка до Михайла Сергійовича Грушевського від 1 грудня 1918 року (додаток В). У ньому письменник повідомляє, що надсилає М. Грушевському свою фотокартку і просить вченого зробити те ж саме, “щоб вона (*фотокартка – І. Григоренко*) повсякчас нагадувала невтомного робітника на користь рідного краю, та підбадьорювала до роботи і мої знесилені літами руки” [247].

Листуванню М. Грушевського присвячено понад 600 наукових розвідок [52]. Вивчаючи епістолярну спадщину вченого, дослідники перш за все цікавилися М. Грушевським як істориком та першим президентом Української Народної Республіки, тому оминали увагою цей лист. Літературознавці ж, на жаль, не вивчали архів родини Грушевських, через те єдиний лист Панаса Яковича до Михайла Сергійовича залишався до сьогодні невідомим і неопублікованим.

Один лист – це, на перший погляд, дуже мало для будь-якого дослідження. Все ж листи з кореспонденції П. Рудченка та М. Грушевського, що вціліли, – неспростовний факт, який доводить існування між цими двома видатними людьми не тільки листування, але й особистого знайомства, а значить – і тісної співпраці у єдиній для обох справі – справі розвитку української мови, літератури, української державності.

Цікавили Панаса Яковича не тільки проблеми української культури. Свою діяльність письменник спрямовував і на матеріальну допомогу тим, хто цього найбільше потребував. М. Корсунський зазначає, що Панас Мирний брав безпосередню участь у Кобищенському опікуванні незаможних, головою якого була дружина В. Короленка, а також у товаристві допомоги незаможним учням Полтавської гімназії, де вчилися його сини. Допомагав письменник тим, що добре вмів – виконував обов'язки скарбничого цих товариств. Певний час Панас Якович брав безпосередню участь у касі взаємодопомоги службовців відомства Полтавської казначейської палати [96, с. 252-253].

У 1902 році Панас Мирний отримав звернення від Іродіона Житецького, українського етнографа, члена Старої громади і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який на той час був значним урядовцем державного контролю у Петербурзі. Як секретар правління Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги убогим студентам-українцям, які навчалися у вищих навчальних закладах Петербурга, Іродіон Житецький запропонував письменнику стати членом цього товариства і організувати збір коштів у Полтаві. У відповідь на цю пропозицію Панас Якович надсилає лист, у якому повідомляє, що не може організувати збір коштів, адже не має заможних знайомих, окрім того, письменник вважав, що приватним особам не під силу така місія, до цього повинні долучитися дворянські, міські і земські органи державної влади [157, с. 482]. Проте на допомогу імперського уряду українцям у їх благодійній діяльності та культурницькій роботі розраховувати не доводилося. Тому Панас Мирний

розумів, що йому також треба братися до громадської праці. З епістолярію письменника дізнаємося, що Панас Якович сподівався, що зможе зробити щось важливе “не задля себе тільки, а для рідного краю, що згодував..., принадив... серце до себе, заставив його любити” [157, с. 418].

Величезною проблемою для українського письменства в Російській імперії було видання книжок українською мовою. Справа видання української літератури потребувала благодійних внесків від небайдужих людей, оскільки держава не тільки не брала у цьому участі, а спрямовувала свої зусилля на цілковите знищення україномовних видань. Тому попри свою зайнятість на службі, сімейні проблеми та хворобу дружини Панас Якович починає активно працювати, шукаючи кошти на українську книжку. Таку підтримку письменник знаходить у свого друга Якова Жарка, який хоч і був небагатим, зголосився допомогти коштами задля цієї справи. Панас Якович пише Якову Жарку лист-подяку за його намір грошима підтримати ідею письменника – заснувати своєрідну видавничу спілку – складатися власними коштами на видання українських книжок: “...несказано радію тому, що серед нас народилися такі люди, що й послідню сорочку скинуть з себе та віддадуть на добре діло задля рідного краю! [...] Як прочитав, кажу, я Ваш лист, то моє серце разом несказано раділо і боліло: дебела віра огортала душу, що коли є такі люди, як Ви, то наше діло не вмере, не загине, що воно буде розростатися та розвиватися, що варт задля сього діла рук не покладаючи робити” [157, с. 445]. У листі до друга Панас Якович висловив бажання, щоб кошти за продаж його творів також пішли на видавничу справу [157, с. 445].

У особі Якова Жарка письменник знайшов однодумця, який не тільки підтримував намагання створити видавництво в Полтаві, а й допомагав у цьому Панасові Яковичу фінансово. Письменник переймався видавництвом, яке б дало змогу друкувати книжки українською мовою швидко і, що дуже важливо, дешево. Дешева книжка, безперечно, сприяла б популяризації творів українських авторів, а також піднімала б престиж української мови

серед тогочасної інтелігенції. Саме цих питань торкався у своїх листах до Якова Жарка Панас Мирний (листи від 19 лютого, 5 березня та 17 червня 1899 року) [157]. У листі від 17 червня Панас Мирний повідомляє Якова Жарка про приїзд до Полтави голови Петербурзького “Благотворительного общества общепользных и дешевых для народа книг” Миколи Федоровського, який мав допомогти організувати подібну справу і Панасові Яковичу. На зустріч з М. Федоровським письменник запросив поета і фольклориста, редактора журналу “Рідний край” Григорія Маркевича [157, с. 451].

Попри величезне бажання заснувати у Полтаві видавництво, яке б друкувало українську книжку, Панас Якович розумів, що Полтава – не зовсім придатне для цього місто. У листі до Якова Жарка, який хотів дати кошти на полтавське видавництво, Панас Мирний писав: “Дуже глухий город і мало має зв’язків з книгарнями по других великих місцях, куди можна та й треба книжки розпускати. Одеса задля сього більше підхожа: звідти книжка скоріше розійдеться по світу. Правда що в Одесі дорожче буде стоїти видання, зате, кажу, вона більше має способів розпустити видання по світу. А це ж чого-небудь та стоє. У Полтаві і дешевше вийде видання, то що з того, як воно буде пріти або в друкарні, або в кого-небудь на схові. Одеса розкаже про книжку і в своїх часописах, що розходяться усюди, а Полтава з своїми “Губ[ернскими] вед[омостями]” що має поробити? Та й то ще гаразд, коли схоче розказати про видання, а більше всього промовче, та й годі” [157, с. 448].

Полтавське життя письменник сприймав у вельми песимістичних тонах. “Здесь я в тиши захолюсьтя, – пише він братові Івану, – и, окруженный во всем проявлениями чисто хохлацкой жизни, я не выхожу из роли постоянного наблюдателя, прерывая подчас эти наблюдения тем или другим желанием схватить их и перенесть на бумагу. Но не слепой же я и вижу, что желания эти, без возбуждающих импульсов, все далее-далее должны слабеть” [157, с. 355-356]. Письменник зізнається братові, що боїться того

дня, коли “можно будет сказать *finis!*...”, тобто вичерпаються теми для творів, не приходитимуть нові творчі ідеї, не визріватимуть більше художні задуми у тихому провінційному містечку [157, с. 356]. У листі до Якова Жарка Панас Мирний називає Полтаву містом, у якому “сіре та нуднеє життя” [157, с. 542]. Тому Панас Якович ще замолоду писав братові Івану, що його тягне до Києва, де можна зробити щось “основательное”, упорядкувати “массу своих наблюдений”, знайти серйозну критику своїм творам, а головне – нові ідеї, нову “мысль” [157, с. 356]. Проте прагнення переїхати до столиці поступово зникло.

Г. Костюк писав, що біографічна канва Панаса Мирного безфарбна, без будь-яких гострих, зламних ефектних моментів, що їх ми так звикли читати в біографіях великих людей, але ця безфарбність і простота мають за собою один безкінечний до болю гострий і важливий, як смерть, ефект – це побутова культурна безпросвітність, скніння, дика задуха малих провінційних сонгородів, де все своє життя прожив тихий, відданий своїй роботі, царський чиновник Панас Якович Рудченко і український письменник Панас Мирний [97, с. 8-9].

Сучасники не забували про Панаса Мирного, намагаючись використати його потенціал людини, здатної посприяти культурному поступу українців в умовах Російської імперії. У 1881 році Панас Якович отримав запрошення стати кореспондентом щоденної київської газети “Заря”, але, посилаючись на брак часу та відсутність хисту, відхилив цю пропозицію, про що сповістив листом Феофана Лебединцева: “Я получил от редакции “Зари” за подписью Русова приглашение быть ее корреспондентом, высылая корреспонденции на Ваше имя. С охотою и принял бы на себя эту обязанность, имей я больше свободного времени – раз, а во-вторых – вообще склонность к корреспонденции. Но сей род писаний, откровенно говоря, мною вовсе нелюбим. Вот почему, не отклоняя приглашения, я не могу дать положительного слова быть постоянным, а главное частым корреспондентом” [157, с. 349].

Панас Мирний брав участь у різноманітних літературно-мистецьких заходах, які влаштовувала тогочасна полтавська громада, зокрема майстерно декламував вірші Т. Шевченка. Письменник був безпосередньо задіяний у створенні літературних збірок, альманахів, присвячених роковинам видатних письменників: Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Котляревського. Особливу увагу, як полтавець, Панас Якович зосередив на вшануванні річниці з дня смерті І. Котляревського. Щоб зробити цю подію більш помітною і масштабною, він звернувся у листі від 5 листопада 1899 року до Марії Заньковецької з проханням, щоб видатна українська акторка саме у ці дні відвідала Полтаву і, по можливості, зіграла б у приуроченій до цієї дати “Наталці Полтавці”: “Запоможіть нам, – наша сила і наша гордість!” – благав письменник М. Заньковецьку [157, с. 453]. Він писав видатній акторці, що М. Кропивницький і брати Тобілевичі уже погодилися на запросини полтавців, а Микола Лисенко пообіцяв разом з “Наталкою Полтавкою” зіграти написану ним на вічну пам’ять Котляревському кантату, тому необхідність участі М. Заньковецької в урочистих заходах не підлягає сумніву [157, с. 501].

Панас Якович був запрошений полтавським міським головою до участі у роботі комісії Полтавської міської думи зі складання проекту та вибору місця для пам’ятника Івану Котляревському. Є. Кирилюк зазначає, що письменник входив до складу комісії “для составления проекта памятника и указания соответствующего для постановки его места в г. Полтаве” [87, с. 43-44]. У складі цієї комісії Панасу Мирному довелося захищати краще місце для пам’ятника. Пам’ятник першому поетові нової української літератури був відкритий в останній день серпня 1903 року. На відкриття до Полтави приїхали письменники, громадські й культурні діячі: Леся Українка, Олена Пчілка, Христя Алчевська, Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський, Михайло Старицький [239]. Панас Мирний хотів, щоб відкриття пам’ятника І. П. Котляревському стало справжнім святом не тільки для полтавців, але й для усіх українців. Проте ця подія розвивалася досить складно. Драматичні

події, що ознаменували відкриття цього пам'ятника, опише у двох своїх статтях Сергій Єфремов, який був присутнім на заході. Є. Рудинська, зазначає, що саме з цих статей С. Єфремова (*“Праздник украинской интеллигенции”*. – К., 1903, X, 16-202 та *“З гадок самовидця”* // *Літ.-наук. збірник*. – Львів, 1916) “пізнаємо усю глибину і зміст тодішнього протесту українців, що зійшлися звідусіль шанувати Котляревського” [183, с. 13].

Російський уряд заборонив використовувати на святі українську мову. Присутні на урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника обурилися такої міністерській забороні. Вимагаючи занести протест до протоколу, публіка демонстративно вийшла із зали. Протестувати таким чином домовилися близько 50 видатних українські діячів, серед яких був і Панас Якович. Протест, як зазначає Є. Рудинська, вийшов гучним, бо залу покинула вся маса народу, що була на урочистому засіданні [183, с. 13]. З болем згадував про цей випадок Панас Мирний у листі до С. Єфремова: “У мене Котляревського свято й досі ще з думки не сходе; крає серце... Гірко робиться згоджуватись з Бісмарком, що не право, а груба сила та кулак має значення; а виходе, що так: як дужий – то тебе всякий і шанує... Ох, треба нам бути дужими – хоч духом дужими, щоб не пропасти” [157, с. 502].

Такі утиски всього українського у Російській імперії тільки посилювали прагнення письменника змінити становище української культури. Сприяло задумам Панаса Яковича і саме життя. На початку нового століття поступово розвивалася українська справа на Наддніпрянській Україні: було засновано РУП та інші політичні партії, практично без перешкод почав розходитися по Україні “Літературно-науковий вісник”, консолідувалися громадські сили.

Панас Якович вболівав за те, що територія України була розділена між двома найбільшими на той час імперіями – Російською і Австрійською. Наддніпрянських українців та галичан уряди обох імперій вважали різними народами. У серпні 1905 року відбувся Археологічний з'їзд в Катеринославі. З цього приводу Панас Мирний листувався з Василем Горленком. На жаль,

лист Мирного втрачений, але з листа-відповіді Горленка випливає, що Панас Якович повідомив, що підтримує намір українців протестувати на з'їзді проти того, що не було запрошено вчених з Галичини [183, с. 15].

Особливо посилилася громадська діяльність Панаса Мирного після 1905 року, напередодні і в період першої російської революції. Він виступає з відозвами, у яких закликає до єднання всіх прогресивних сил у боротьбі за свободу й рівноправність жінок, бере активну участь у створенні в Полтаві демократичної організації “Спілка рівноправності жінок” [183, с. 15], вступає до полтавського гуртка Української демократичної партії та стає одним із організаторів часопису “Рідний край” [190].

Письменник працює в журналі “Рідний край” як дописувач і співредактор. У листі від 1 січня 1906 року Панас Якович запрошує Якова Жарка надсилати свої твори до редакції “Рідного краю”. Письменник вважав, що саме Якову Жарку під силу допомогти часопису “відразу стати на дибки” [157, с. 521]. У цьому ж листі Панас Мирний пояснює друге призначення журналу “Рідний край”: “... часопис повинна слідкувати за щоденним життям, письменство се так додали, щоб закрасити часопис. Та лічились ще й тим, що нас досі не пропускали до публіцистики, а тільки до красного письменства, через те багато людей пише оповідання та вірші, – послідніх найбільше. До нас засилають таку силу, що доводиться з великим розбором відбирати до часописі. А от звісток про життя наше – не дуже багато” [157, с. 522]. У результаті натхненної праці засновників та редакторів часопису, у тому числі завдячуючи зусиллям і Панаса Мирного, перший номер тижневика “Рідний край” побачив світ 24 грудня 1905 року [190].

Коротенький лист-записка від 1906 року до Миколи Дмитрієва стосовно упорядкування різдвяного випуску “Рідного краю” дозволяє стверджувати, що Панас Якович дуже відповідально ставився до обов'язків співредактора цього журналу: “Я вчора передивився рукописі. Перша (“Шибеник”) неможлива задля часописі, а друга (“Мара”) – з боку мови треба б обробити. Ви кажете, що немає нічого на сей №. А ми як у неділю

обговорювали, то матеріалу визначилось на всі №. На оці три, що повинні вийти до Різдва, О[льга] П[етрівна] зазначала якусь драму на 3 дії – по дії на кожний №. Мені страшенно було ніколи за казенною роботою; одну здихався, а друга настала. Ох, боюся, коли б не одурити Ваших надій на мою за допомогу задля різдвяного №!” [157, с. 523].

Панас Якович прагнув не тільки до заснування україномовних часописів, але й до створення на українських землях видання, яке б спрямовувало усю свою діяльність на друк україномовної книжки, що була б не тільки цікавою широкому загалу читачів, але й доступною по ціні. Микола Дмитрієв, друг і соратник Панаса Яковича по роботі в журналі “Рідний край”, намагався заснувати у Полтаві перше в Україні видавництво педагогічної літератури “Український учитель”. Цим щиро перейнявся і письменник. Він надіслав листа до Миколи Дмитровича Пильчикова, професора Харківського технологічного інституту, з проханням допомогти у цьому М.Дмитрієву, “щоб ця справа, не припиняючись, все більше та більше розгорталася, а видання її розповсюджувались поміж людьми, розбуджуючи у їх любов до рідної мови і засіваючи поміж ними хоч невеличкі зерна того добра, що надає людям всесвітній досвід – наука” [157, с. 525].

Видавництво “Український учитель” завдяки зусиллям М. Дмитрієва, Г. Маркевича, Г. Шерстюка та Панаса Мирного було створене у 1906 році у Полтаві [168, с. 924]. Воно друкувало переважно книжки загальноосвітнього напрямку, а також журнал “Світло”, який містив педагогічно-методичні статті, порушував питання дошкільного виховання, шкільної і позашкільної освіти, захищав права української школи, мови та культури, гуртував учителів і діячів культури. Колективу видавництва “Український учитель” за три роки вдалося випустити 16 найменувань книг [168, с. 301].

Панас Мирний допомагав Г. Маркевичу видавати україномовні книги. Просвіту народу письменник вважав вкрай важливою і необхідною для розвитку української культури. Тому Панас Якович радісно зустрічає звістку про відкриття мануйлівської “Просвіти”, щиро вітаючи товариство з виходом

“на просторий шлях вільного розвою своєї рідної справи – просвіти нашого темного люду своєю мовою, мистецтвом, наукою і всяким іншим знаряддям людського поступу й культури!” [157, с. 543-544].

Після смерті Івана Карпенка-Карого у 1907 році Панас Мирний став одним з ініціаторів заснування фонду імені Карпенка-Карого, який призначався для преміювання кращих драматичних акторів [53, с. 29]. Почуття громадянського обов’язку змусило Панаса Мирного цілком взяти на себе організацію цього фонду після смерті М. Дмитрієва – безпосереднього засновника фонду. Діяльність стосовно фонду імені І. Карпенка-Карого стала однією з основних тем листування Панаса Мирного та Григорія Маркевича. У листі до Г. Маркевича від 25 вересня 1908 року Панас Якович писав, що розпитував дружину покійного М. Дмитрієва про внески на заснування фонду імені Івана Карпенка-Карого, з коштів якого планували видавати премії за кращі драматичні твори. Письменник вивчив наданий вдовою статут цього фонду і дійшов висновку, що той потребує суттєвих доопрацювань. З листа до Г. Маркевича стає очевидним, що Панас Якович збирався надалі опікуватися справою, розпочатою покійним М. Дмитрієвим. Він пише Григорію Маркевичу, що планує скликати раду та обговорити статут фонду. До Г. Маркевича письменник звертається ще з одним проханням: підбити прибутки з продажу видань його творів, які письменник планував залучити до фонду імені І. Карпенка-Карого [157, с. 527].

Як відомо, будь-які справи, пов’язані з громадськими коштами, рано чи пізно викликають нарікання на добросовісність роботи їх розпорядників. Так, у листі до Григорія Маркевича від 17 листопада 1909 року Панас Якович повідомляє, що він зустрів П. Саксаганського, який скаржився, що “зібрані на премію Івана Карповича гроші і досі не повернені куди слід, а десь на руках переховуються, і нахвалявся судом витребувати ті гроші” [157, с. 539]. Письменник відповів П. Саксаганському, що “після смерті Дмитрієва справа про це діло якось сама собою припинилась, а що частина грошей переховується на руках у вдови Дмитрієва, а друга частина ще не зібрана”

[157, с. 539]. З листа до Г. Маркевича стає зрозумілим, що після цієї зустрічі із П. Саксаганським Панас Якович мав розмову стосовно цих коштів із вдовою М. Дмитрієва, яка вирішила “перше всього усі гроші докупити зібрати та тоді їх і заслати в громаду “Учитель”, куди вони і спершу назначалися, виробивши статут задля премії, що його в головних рисах зазначив покійний Микола Андрійович” [157, с. 539]. Вдова Дмитрієва отримала лист-відповідь від Софії Русової, яка повідомила, що “товариство згоджується прийняти до себе таку премію і заснувати окремий фонд з тими умовами, які будуть вироблені статутом, і заснувати журі задля присуду премії”. Тому Панас Якович ще раз просив Григорія Маркевича посприяти у остаточному зборі коштів та допомогти у написанні статуту для виплати цих премій [157, с. 539].

Проте вже у листі від 9 липня 1911 року письменник повідомляє Григорія Маркевича, що зі статутом фонду, який назвали “Бояном”, виникли проблеми. Секретар губернського правління сказав письменникові, що цей статут не відповідає закону, тому його необхідно переробити. Панас Якович швиденько переробив статут, але знову виникли проблеми з точністю записів про фінансові пожертви. Цього сумлінний чиновник-фінансист не міг допустити, тому звернувся до Г. Маркевича, щоб той допоміг уточнити суми благодійних внесків [157, с. 544-545].

Друзі та знайомі цінували Панаса Яковича як людину, здатну дати мудру пораду. Він користувався величезною повагою та авторитетом серед колег. Так, своєму знайомому Івану Зубковському, миргородському лікарю і краєзнавцю, Панас Якович у листах надавав консультації про способи збільшення пенсії [157, с. 547]. Листуючись з Яковом Жарком, письменник постійно допомагав йому своїми професійними порадами щодо прискорення отримання громадянства сином Я. Жарка Василем. У листі від 3 квітня 1910 року досвідчений чиновник Панас Рудченко дає детальні інструкції Якову Жарку з цього приводу, а також обіцяє по змозі посприяти вирішенню питання [157, с. 540-542].

Панаса Мирного як людину відповідальну, сердечну, скромну та чесну часто прохали про допомогу. Саме Панаса Яковича попросили бути опікуном майна та справ по смерті Миколи Аркадійовича Дмитрієва. З листа письменника до Григорія Маркевича стає очевидним, що вдова М. Дмитрієва вкрай тяжко переживала смерть чоловіка, тому Панасові Яковичу довелося залагоджувати усі справи з похованням друга, з упорядкуванням його незакінчених справ та фінансових проблем [157, с. 525]. Цей лист до Г. Маркевича промовисто свідчить, наскільки письменник ретельно і добросовісно підійшов до виконання своєї місії опікуна.

Не залишився Панас Мирний осторонь тих подій, які спричиняли гострий конфлікт прогресивно налаштованих українців з владою. Коли 1914 року було заборонено вшанування пам'яті Т. Шевченка, письменник у відозві, написаній з цього приводу, висловлює протест і обурення такими діями царизму. Не дивно, що в 1915 році поліція починає розшукувати “політично підозрілу особу” Панаса Мирного. Водночас у 1915 році П. Рудченка з нагоди його 66-річчя вшановують як високого за рангом шанованого сумлінного чиновника. Така ситуація виникла через те, що Панас Якович писав під псевдонімом і жодного разу не опублікував своє фото, не шукав людської слави, його особа була не відома жандармерії.

Після 1917 року до влади після громадянської війни прийшли більшовики. Поза епістолярієм Мирного залишилося те, як ставився Панас Мирний до радянської влади, як він сприйняв революцію, криваву громадянську війну. У жодному з його листів, що збереглися, не знаходимо суджень письменника з приводу нової влади. Однак можна припустити, що епістолярний архів Панаса Мирного зберігся далеко не повністю, а тому ймовірно, що такі листи все ж існували.

Радянські літературні критики писали про Панаса Мирного як про прибічника партії більшовиків, бо 68-річний письменник після встановлення радянської влади, щоб прогодувати родину, пішов працювати в Полтавський губфінвідділ. У своїй статті 1927 року про Панаса Мирного М. Корсунський

згадує про його стосунки з радянською владою так: “Радянська влада поставилася до П.Я. вельми доброзичливо й ніяких утисків йому не чинила. Правда, були деякі неприємні непорозуміння з окремим представниками влади (меншими), але остільки дрібні й без усіляких лихих наслідків, що про них і говорити не слід. Та й П.Я. про ті непорозуміння розказував без досади, в гумористичному тоні. Від радянської влади П.Я. нікуди не “евакував” з іншими й за радянської влади служби не позбувся, а посаду мав такого ж значення, як і до неї. Й нові радянські керівники установою, де П.Я. працював, з повагою ставились до нього й часто користувались його досвідом у фінансових справах” [96, с. 254]. Нічого іншого, як “доброзичливо” і “без утисків”, від автора статті, написаної якраз незадовго до страшних сталінських репресій, не варто було й очікувати.

Швидше за все поміркована, м’яка і толерантна людина похилого віку, якою був Панас Мирний, не могла зрозуміти і сприйняти революцію, різку і криваву зміну політичного ладу в країні, громадянську війну, але він був змушений змиритися з таким становищем: боротися чи протестувати не вистачало ні фізичних, ні моральних сил. Революція 1917 року перевернула життя багатьох людей. Г. Радько зауважує, що літній письменник важко сприймав події 1917 року, не розуміючи і не сприймаючи російську революцію, адже те, що відбувалося на його очах, важко було пов’язати з проголошеними революцією гаслами. До того ж національно-визвольні змагання в Україні цього періоду забрали життя і його найменшого сина Леоніда, який загинув на початку 1919 року [177, с. 80]. Доказом того, що письменник все ж не сприйняв революцію, є його вірш “До волі”, написаний 1917 року:

<i>Та знищити все захотіли,</i>	<i>Дідами нашими й батьками.</i>
<i>Що наживалося віками,</i>	<i>Бо то було добро “буржуйне”,</i>
<i>Що здобувалося кров’ю й потом</i>	<i>А ми усі соціалісти...</i>
<i>І з примусу і по охоті</i>	[230, с. 370].

Панас Якович зустрів 1918 рік з великими сподіваннями на культурне відродження українців. Незважаючи на поважний вік та пережиту родинну трагедію (смерть двох синів), відчувши величезні можливості для свободи та розвитку українського слова, письменник активізує свою громадсько-літературну діяльність. І найперше, кому Панас Якович прагне прислужитися, – це діти. Він організував у Полтаві дитяче видавниче товариство “Зірка”, яке під його керівництвом діяло у 1918-1919 рр. У видавництві вийшли книжки “Українські народні казки” (упорядники – брати Рудченки), “Батькове свято” І. Петрика, п’єси “Сирітка” Л. Кущинської та “Царівна-Полуничка” П. Соловйова (віршований переклад Панаса Мирного). Усі ці видання редагував Панас Якович [168, с. 301]. Письменник також керував дитячим літературним гуртком у реальній школі №1 у рідному місті [168, с. 550]

Проте його прагнення прислужитися громаді Полтавщини наштовхнулися на перепони, які ставило перед письменником реальне життя: повоєнна розруха, громадянська війна не сприяли літературній творчості. Довідавшись про намір закрити “Літературно-науковий вісник”, сімдесятилітній письменник закликає всіх, у кого “билося і б’ється серце до розвою нашої рідної мови, рятувати справу, щоб не набратися всесвітнього сорому. Треба напружити всі сили, щоб не допустити цього” [157, с. 560]. Особливу надію він покладав на молодь: “Невже ж вони не обізвуться і не допоможуть своїми працями! – пише він Михайлові Мочульському 7 січня 1918 року. – Хай ми старі – постарілі і понікчемнілі, а скільки ж після нас молоді народилося, що рвалася до літературних справ, прикладала своїх рук до цього діла? Де ж вона поділася? Невже ж вона така убога на талан, або незначна на силу, чи розтеклася по всіх усядах і не схоче врятувати таке святе діло?.. Ні, я не хочу і не можу цьому віри йняти!” [157, с. 560-561]. Панас Якович не помилився: після революційних подій українська література згодом все ж отримала простір для розвитку, хоча й не надовго.

Тяжкий повоєнний час вніс свої корективи й у життя Панаса Яковича. Митець переживає і голод, і злидні. Проте навіть у цій ситуації Панас Мирний не припиняє допомагати знайомим. Він пише кілька листів до свого приятеля Петра Репетіна, який на той час працював у полтавській міській думі і в казенній палаті, з проханнями допомогти у вирішенні фінансових справ своїм знайомим, які самостійно через бюрократичні перепони не могли захистити своїх прав [157, с. 555-557]. Але скрута швидко змусила письменника звернутися до Петра Репетіна і з власними проблемами: “Добрейший Петр Антонович! Не можете ли Вы запобігти моему горю? Совсем у меня нет сахара, и чаю не с чем выпить. А между тем у меня еще с начала этого м[еся]ца две племянницы, из коих одна с дочкой – 11-летней девочкой. Приехали на лето из Москвы. Говорят, для таких приезжих должен отпускатся сахар по той же норме, как и для коренных жителей, т. е. по 3 ф[унта] в м[еся]ц. Можно ли выхлопотать для них разрешение на получение сахара за июль, и что для этого необходимо сделать?... Если бы Вы могли выхлопотать разрешение на получение ими 9 ф[унтов] сахара за июль – был бы несказанно обрадован и благодарен Вам” [157, с. 559]. У буремний рік революцій у листі до Петра Репетіна від 16 вересня 1918 року Панас Якович знову просить допомоги, на цей раз у ремонті власного помешкання [157, с. 572].

В останній рік життя громадська активність Панаса Яковича поступово згасає. Це можна пояснити тугою за вбитими синами та хвилюваннями за тяжкохвору дружину. Крім того, постійні зміни влади в Полтаві у 1919 році викликали занепокоєння у літнього Панаса Мирного. Про це можна судити з листа від 3 серпня 1919 року до І. А. Зубковського, у якому письменник з певним роздратуванням повідомляв знайомому, що не може порадувати його відносно пенсії, яку йому призначили за радянської влади, адже Полтаву на той час зайняли денікінці: “Письмо свое Вы писали еще за прежней власти, – писал Мирний Зубковскому, – но с 28 числа Полтаву заняла добровольческая армия Деникина и все распоряжения Советской власти [...]

приостановлены, так как задачи государственного строительства [...] у деникинцев совершенно иные, чем были у большевиков...” [157, с. 580].

Все це різко погіршує здоров'я Панаса Яковича. У листі до сина Михайла від 26 березня 1919 року батько скаржився на стан здоров'я, надричний кашель і лихоманку: “Эх! Тяжело приходится жить на белом свете, и поневоле позавидуешь умершим. Но не будем отчаиваться – авось кривая вывезет” [157, с. 574]. Попри усі ці проблеми Панас Мирний взяв участь у підготовці ювілею та в організації святкування 150-річчя від дня народження Івана Котляревського. Але у час денікінського терору, переслідувань будь-яких проявів української культури ці заходи були суттєво обмежені владою. Проте Панас Якович все ж знайшов у собі сили і виступив 12 вересня 1919 року з пристрасною промовою на мітингу в Полтаві з нагоди 150-річчя від дня народження І. Котляревського. Це був його останній публічний виступ.

Творчий доробок та суспільно-політична діяльність письменника не полишає сумнівів у значимості його заслуг перед рідним народом та його культурою. У листах Панаса Мирного зафіксовано найважливіші події означеної доби та відображено їх інтерпретацію. Кореспонденти й адресати письменника були активними учасниками руху за національне відродження України, а життя і творчість митця були тісно пов'язані з розвитком української громадської справи.

2.2. Проблема розвитку театрального мистецтва та драматургії в епістолярії письменника

У листуванні Панаса Мирного з сучасниками знайшли своє відображення ті суспільні явища, які ознаменували певну епоху в літературі: проблеми друкування україномовних книг, періодики, розвиток літературної критики, становлення театру, становище української мови, а також національний поступ. Друга половина XIX ст. для України стала часом

зрушень у суспільно-політичному житті: розвивається і міцніє демократичний рух, у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах виникають культурно-освітні товариства української інтелігенції, так звані громади. Відкриваються численні недільні школи, народні бібліотеки й театри.

Епістолярій Панаса Мирного засвідчує поглиблений інтерес письменника до питань розвитку театрального мистецтва. На рубежі XIX і XX століть українська література переживала складні процеси творчої перебудови, зокрема й у сфері драматургії, розвиток якої вимагав створення нового театру. У цей період назріла нагальна необхідність пошуків нових художніх цінностей, нових тем, жанрових форм та образів, які на основі творчого засвоєння кращих світових досягнень сприяли б виходу національного театру на новий щабель його еволюції.

Бурхливого розквіту, незважаючи на утиски та заборони, у середині та кінці XIX століття набуває театральне мистецтво. Репертуар українського театру був занурений у етнографізм. Проте зосередивши у собі великий творчий потенціал, саме театр залишався єдиним середовищем, у якому українська культура могла розвиватися більш-менш вільно. У 1872 році імперським урядом було дозволено давати вистави українською мовою приватним гурткам у Києві. З того часу активізується театральний рух, душею якого, за висловом І. Крип'якевича, був Михайло Старицький [74, с. 598].

Знайомство двох видатних діячів української культури кінця XIX століття Панаса Мирного та Михайла Старицького відбулося десь у першій половині 70-х років. На жаль, їхнє листування повністю не збереглося. У архіві Панаса Мирного є лише чотири чернетки його листів до Михайла Старицького, які були опубліковані [157].

Листи Михайла Старицького до Панаса Мирного також збереглися частково: у восьмому томі видання “Михайло Старицький. Твори у восьми томах” подано сім його листів до Панаса Мирного. Епістолярна спадщина

митців має епізодичний характер і хронологічно не співвідноситься: шість листів Михайла Старицького до Панаса Мирного датовані 1989 роком, один лист – 1903 роком, відповідно чотири листи Панаса Мирного – 1881-1882 роками, і лише один – 1898 роком. Проте глибина цих епістол все ж дозволяє ґрунтовно проаналізувати літературно-культурні умови розвитку української нації наприкінці ХІХ століття. Приватне листування видатних діячів культури Панаса Мирного та Михайла Старицького набуло історико-культурного значення. Їхня кореспонденція дає можливість детальніше розглянути творчий процес письменників, повніше розкрити стратегію їхньої творчості. У своїх листах один до одного, які були хоч і заочним та все ж розгорнутим творчим діалогом, Панас Мирний та Михайло Старицький торкаються проблем тогочасного українського культурного життя. Обоє митців поєднували спільні творчі інтереси, які перетиналися у царині письменства: вони писали вірші, прозу та п'єси, проте кожен з них досягнув власних вершин художньої майстерності.

Перед Михайлом Старицьким постала не тільки проблема нестачі високохудожніх українських літературних творів, а й мистецька убогість п'єс, які пропонували деякі тогочасні українські автори для сценічних постановок. Театральна трупа, очолювана Михайлом Старицьким, працювала в украї складних, несприятливих умовах. Київський генерал-губернатор заборонив трупі корифеїв виступати на території Київської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній. У 1881 році міністр внутрішніх справ граф Лоріс-Меліков відмінив заборону українських вистав, проте умовою діяльності театральних труп було те, що їх репертуар не включатиме твори з життя інтелігенції та перекладні драми. Прагнучи збільшити кількість публіки, українські актори змушені були вдаватися до надмірного використання у своїх постановках танців, співів, комічно-брутальних сцен, тобто свідомо знижували мистецький рівень п'єс [73, с. 199].

Можна уявити, наскільки складною в таких умовах була роль

М. Старицького – керівника великого колективу акторів. У листі від 20 травня 1898 року він пише: “Я теж, серце моє, як і Ви, думаю і болюю душею, що в останні часи гине українська сцена. Наводнили її сміттям і гнилятиною, принизили і принижують до балагану: “Червоні черевички”, “Запорозький клад”, “Пропавша грамота”, “Чмир”, “Золоті кайдани”, “Жидівка-вихрестка” і інша погань!” [203, с. 592-594]. У цьому ж листі до Панаса Мирного Михайло Старицький з боєм визнає, що причиною такого становища стали не тільки задушливі цензурні умови, а й навмисне зниження авторами художньої вартості репертуару для приваблення якомога більшої аудиторії: “Докір, що деякі старі п’єси перероблені до смаку публіки, щоб давала вона збори, мають і рацію, але мають і неосудність. Не пускала цензура жодного репертуару, треба було крадькома вилазити хоть під чужим стягом, треба було дихати й жити, а ірод хотів нас задавити на смерть. А це й у звичайному житті, коли вас душать за горлянку, то тут уже тільки думка, як би вивернутися, не вважаючи чи моральним, чи неморальним способом. Коли чоловік пухне з голоду, то й закон оправдовує його за кражу. Тепер, хвала богу, другі часи; цензура хоть дещицю пуска... і репертуар росте. Тепер от майже дев’ять років, як я пишу тільки оригінальне, класичне, історичне, не поступаючись і цятиною не тільки задля гальорки, а навіть і на те, чи спроможні трупи ставити широку обстанову. Хай лежать п’єси і ждуть слушного часу, а я не поступлюсь” [203, с. 592-594].

Український театр потребував нових п’єс, які б, дещо віддаляючись від традиційного етнографізму, порушували соціально-психологічну проблематику. Михайло Старицький, щоб покращити таку ситуацію, переробив кілька п’єс Панаса Мирного для сценічного вжитку, зокрема драму “Лимерівна” на особисте прохання Марії Заньковецької та “Перемудрив” у комедію “Крути, та не перекручуй”. У одному з листів він звернувся з проханням до Панаса Мирного підтвердити дозвіл на таку обробку творів письменника: “Будьте ласкаві, напишіть ще мені, що Ви дозволили мені для сценічного вжитку переробить Вашу п’єсу “Перемудрив”

в комедію “Крути, та не перекручуй, або От тобі й виграв справу” і що за те не маєте жодних претензій. У мене було на це право – два Ваших листи, один раніший, а другий в Полтаві. Так один маю, а другий загубився. Отож і прошу Вас пильно не відхилити моєї просьби. Коли Ви не чули, у мене йде процес з Александровським, який напав на мене в образливо грубій статті за мої доклади про цензуру в Москві. Мої доклади були ухвалені всіма і викликали “ходатайства”, які уже мають і добрі skutki. Так отой шпик Александровський, щоб принизити мої доклади, оклеветав мене – і я з ним веду діло. Отож і треба мені мати оправдательні документи, бо справді, що я не робив, то на користь рідної сцени, аби обійти суворі гвалти цензури” [203, с. 590-591]. Михайло Старицький навіть запропонував Панасові Мирному приблизний варіант листа російською мовою, який би формально міг виправдати його дії перед такого роду “доброзичливцями”. Панас Мирний написав такого листа, майже дослівно дотримуючись запропонованого Старицьким варіанту, проте додав і від себе кілька речень, які свідчать, що письменник справді не мав нічого проти переробок своїх п’єс Михайлом Старицьким для його сценічних постановок: “Прежде всего я должен сказать, что я совершенный профан в знании сценических условий и, выпуская в свет “Перемудрыв”, смотрел на него и смотрю как на произведение, написанное, правда, в форме пьесы, но предназначенное для чтения, а не для постановки на сцене. Вы первый указали мне в письме, что “Перемудрыв” очень легко переделать для сцены и просили на это разрешение. Зная вас как человека, искусившего в знании сцены и техники, я дал Вам на Вашу работу свое позволение и полное согласие” [157, с. 436]. Творча співпраця двох визначних культурних діячів Панаса Мирного та Михайла Старицького тривала, не зважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови, в яких існувала тогочасна українська інтелігенція.

Панас Мирний, попри зайнятість на службі, відвідував у Полтаві вистави українських труп, які приїздили до міста на гастролі. Письменник був залучений до театрального мистецтва як автор драми “Лимерівна”, що не

сходила зі сцен українських театрів. М. Корсунський згадує, що Панас Мирний часто відвідував вистави, які грали за написаними ним п'єсами, але завжди “ухилився від шанування й зникав з театру в потрібний момент” [96, с. 253]. Головну роль у драмі Панаса Мирного грала видатна акторка, легенда українського театру М. Заньковецька. У 1886 році, за свідченням М. Корсунського, вдячній публіці на прем'єрі “Лимерівни” вдалося “витягнути” її автора, Панаса Мирного, на сцену і привітати його щирими оплесками. “Але скромний драматург, наблизившись до Заньковецької, прилюдно подякував їй за чудову гру, поцілувавши їй руку й тим мов би віддаючи весь успіх п'єси їй. Звичайно, це зробило велике вражіння на присутніх, які відповідним чином і реагували на те” [96, с. 252-253].

До Марії Заньковецької Панас Мирний ставився з особливою любов'ю, щирим захопленням та трепетом, називаючи її лебідочкою. Письменник поважав її акторський талант, стверджуючи, що “автор, який він не мистець свого діла, дає тільки мертвий скелет людини, намічає тільки типічні ознаки, а артист одухотворяє ті намічені автором форми, дає життя і вираз авторським істотам” [157, с. 403].

З Марією Заньковецькою Панаса Мирного пов'язувала творча дружба, але між ними трапився конфлікт, пов'язаний із сценічною постановкою “Лимерівни”. Факт цієї суперечки зафіксовано у листах Панаса Мирного до М. Заньковецької. Пишучи свою драму, Панас Мирний спочатку не планував ставити її на сцені, про що він зізнався Марії Заньковецькій у одному з листів [157, с. 402]. Тому текст драми “Лимерівна” необхідно було адаптувати. Письменник не заперечував проти змін у п'єсі: він писав М. Заньковецькій, що їй разом із М. Садовським доведеться “чимало попрацювати, щоб її пригнати до сього” (тобто пристосувати “Лимерівну” до сценічного вжитку) [157, с. 402]. М. Садовський та М. Заньковецька з дозволу автора взялися переробити п'єсу. Проте погодившись на переробку “Лимерівни” задля її втілення на сцені, письменник все ж не втримався від критичних зауважень на адресу М. Заньковецької та М. Старицького. Це впливає з листа до Марії

Заньковецької, який стосується переробки 5-го акту “Лимерівни” [157, с. 403]. Очевидно, що авторів не сподобались радикальні, на його погляд, зміни у тексті п’єси, про що він повідомив Марію Заньковецьку (у листі, який не зберігся) трішки “сердито”, як зауважує сам автор у наступному листі до акторки [157, с. 403]. З листа від 21 лютого 1892 року до Марії Заньковецької можемо частково відтворити і деякі обставини цієї творчої суперечки між Мирним та Заньковецькою.

Панас Мирний, незважаючи на своє надзвичайно уважне ставлення практично до кожної літери власних текстів, врешті погоджується на варіант 5-го акту, запропонований Марією Заньковецькою. До цього письменника спонукає і звістка, яку він отримав від свого племінника, який натякав Панасові Яковичу, що Марія Заньковецька відмовляється ставити “Лимерівну” без її правок [157, с. 404]. Щоб зняти конфлікт і врятувати постановку п’єси, Панас Мирний пояснює свою позицію Марії Заньковецькій: “Вам, вероятно, не менее чем мне, известно, насколько каждая мать ревнива к своему дитяти. Такими ревнивцами оказались и мы: я, как автор – к своему произведению, Вы – как артистка – к наивозможно рельефному изображению на сцене того типа, какой задуман и проведен в моем произведении. Отсюда – естествен мой страх, чтобы переделкой не испортили пьесы и не менее естественно Ваше желание, чтобы в постановке ее еще выпуклее обрисовались изображаемые автором черты задуманного им типа и еще красивее с сценической точки зрения показалась зрителям пьеса [157, с. 404]. Прочитавши перероблену “Лимерівну” Панас Мирний змушений був зізнатися акторці: “... напрасно я питал ревнивое чувство, зная, в чьих руках находится мое детище, и что такую переделкою 5-го акта, какую сделали Вы, пьесе придана большая сценичность, а развязке – трагический конец: самоубийство в бессознательном состоянии может вызвать лишь безысходную тоску зрителя, а сознательное и героическое самоубийство, полное упреков и отчаяния, заставят его вздрогнуть всем существом” [157, с. 404]. Двом митцям зрештою вдалося порозумітися, а

драма П. Мирного “Лимерівна” з М. Заньковецькою у головній ролі надовго увійшла в репертуар українських театрів.

На щастя, ці суперечності не зруйнували приязних стосунків між М. Заньковецькою та Панасом Мирним. Письменник був щиро захоплений сценічною майстерністю Марії Заньковецької. У листі-вітанні, яке Панас Мирний надіслав акторці з нагоди її ювілею, він писав: “Тим ще дорога нам і мила Ви, наша ясна зоре, що, не доймаючи віри тим співам про хороші бубни за горами і спочуваючи своїм серцем і душею, що ті бубни – шкуратяні, – Ви zostалися серед нас, на нашому небі зоріти, на нашому полі пишною квіткою розцвітати, дивувати та милувати нас і чужих своїм яскравим таланом” [157, с. 507].

Надіслав Панас Якович щирі вітання Марії Заньковецькій і з нагоди 25-річчя її творчої діяльності, яке акторка відзначила у 1908 році [157, с. 524]. У листі до доньки Михайла Старицького Марії, викладачки театральних училищ України, Панас Якович пропонує комітету з відзначення ювілею Марії Заньковецької свій вірш, який сам називає хоч і незграбним, “зате з самого серця видертим” [157, с. 524]. Він прохає Марію Старицьку якщо не виголосити, то передати його творіння особисто ювілярці.

Не оминув письменник у своїх листах і діяльність братів Тобілевичів (Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського). В одному зі своїх послань Панас Мирний дякує їм за розвиток сценічного мистецтва: “... Ваша трупа – найкраща з українських труп, найкраща й найяскравіша зоря серед інших блискучих зірок творчого народного духу” [157, с. 512]. Панас Мирний не сумнівався, що корифеям українського театру вдасться підняти творчий дух на рідній землі: “... ми певні і віримо, що як справжня воля, розпросторивши свої широкі крила, війне над нашою Україною, то й інші прояви її творчого духу розкриють свої заспані очі і засяють над нашим укритим важкими хмарами небом яскравою веселкою, і ... світ ясний, невичірній тихенько засяє” [157, с. 512].

Цінував письменник як видатного театрала і М. Кропивницького за його величезний внесок у створення народного театру з широким сценічним репертуаром: “Немало Ви поклали своєї творчої сили і на те, щоб збільшити наш репертуар, довести його до того, щоб він слугував не тільки задля забави людей, а мав вплив і на їх серце та душу, став задля свого народу проводатарем просвіти... Ви своїми вчинками розбуркали їх, і от ми тепер маємо багато своїх труп і своїх письменників, що, розпросторившись по всій Україні, несуть на користь своєму народові і вищий смак до краси, і правдиву картину його життя-побуту, дають йому зрозуміти свої громадські хвороби і відшукати їм свої ліки” [157, с. 468].

Кожен приїзд трупи корифеїв до Полтави був для письменника визначною культурною подією. Панас Якович відвідував ці вистави, сподіваючись і на особисте спілкування з акторами. “С послезавтра Кропивницький, Заньковецкая, Саксаганский, Садовский, Карый с труппою. – Пише Панас Мирний дружині Олександрі. – На первый спектакль – “Мартин Боруля”. Думаю пойти, свидеться и побеседовать, насколько это удобно в антрактах” [157, с. 462]. А у листі до Якова Жарка від 30 жовтня 1904 року Панас Якович захоплено писав про трупу Саксаганського: “Грають, вражі хлопці, дуже добре, – все йде у їх як по-писаному” [157, с. 515].

Корифеям українського театру довелося працювати у дуже важких суспільно-політичних та культурно-історичних умовах. Жорсткі адміністративно-цензурні утиски обмежували репертуар українського театру того часу: заборонялося розробляти теми з народного життя, з історії України, світової драматургії. Вистави українською мовою також були під заборонаю царського уряду, на сцені дозволяли ставити лише безконфліктні, розважальні п'єси. Проте театр відіграв величезну роль у справі національного пробудження. Особливості формування репертуару українського професійного театру знайшов своє відображення у листуванні Панаса Мирного.

2.3. Питання становлення національної мови та художнього перекладу в листуванні Панаса Мирного

Епістолярій, як зауважує В. Антоненко, є одним з виявів культури [3, с. 140]. Листи як унікальні факти людської культури загалом та літератури зокрема, дають суб'єктивне відображення дійсності. Саме ця суб'єктивність листування і дозволяє безпосередньо уявити специфіку доби, у яку жив і творив автор. Листи – приватні документи, у яких зазвичай ідеться про суто особисте, але саме в них, на думку О. Коляструк, “проговорюється епоха, її специфіка, атмосфера” [90, с. 288]. Епістолярій Панаса Мирного досить широко відображає болючі проблеми літературного та соціально-культурного життя в Україні кінця XIX – початку XX ст.

Протягом XIX століття, як зазначає О. Ситник, практично на всіх українських землях виникли умови для формування єдиної ідеологічної концепції, в основі котрої лежали ідеї соборності, просвіти народу та духовності. Особливого ідеологічного значення цей процес набув наприкінці XIX століття [194].

Однак в умовах Російської імперії розвиток української національної ідеї був надзвичайно ускладнений. Найбільше у цьому аспекті серед усієї епістолярної спадщини письменника виділяється його лист до невідомої особи, датований лютим 1881 року. Ця епістола, розлога за розміром (5 аркушів), сповнена історіософізму, глибокого, почасти трагічного бачення образу доби. Саме цей лист, написаний з приводу роковин Тараса Шевченка, дає чітке уявлення про сприйняття письменником сучасної епохи, свого місця у контексті нелегкої української історії: “Нам довелося жити в лихий час. Всі бачать і всі добре знають, що це за час, – далекі пустинні Сибірі, неблизькі місця півночі відають, як у їх гинє немало молодого завзяття, де скніє часом і талан, і розум, наш цвіт, наш первоцвіт. Наша надія пропадає там. Одна сліпа кара, чи є, чи нема за що, ходить кругом нас і то там, то там вириває по одному. Що в такі часи робити? Куди не глянемо ми, куди не

кинемося, всюду і холодно, і пусто... Не дарма так багато молодого народу на себе руки накладає” [157, с. 350].

Панаса Яковича лякали ті песимістичні настрої, що панували у середовищі студентської молоді. Вікентій Вересаєв (1867 - 1945), російський прозаїк, літературознавець, критик, у своїх “Воспоминаниях” писав з цього приводу: “Если и в петербургское мое время общее настроение студенчества было нерадостное и угнетенное, то теперь, в конце восьмидесятых и начале девяностых годов, оно было черное, как глухая октябрьская ночь. Раньше все-таки пытались хвататься за кое-какие уцелевшие обломки хороших старых программ или за плохонькие новые – за народовольчество, за толстовство, за теорию “малых дел”, – тогда возможна еще была проповедь “счастья в жертве”. Теперь царило полнейшее бездорожье, никаких путей не виделось, впереди и вокруг было все заткано, как паутиной, сереньким туманом, сквозь который ничего не было видно. Одни отметали в сторону все проклятые вопросы и устремляли внимание на устройство собственного благополучия; другие, чтоб наркотизироваться, уходили в науку...” [26].

Стурбованість загальною безвихіддю і занепадницьким світовідчуттям, що панувало на той час у суспільстві, простежувалась у листах письменника. Деяким його епістолам властива історіософічність, у його епістолах відчувається мотив суму та глибокого переживання за долю рідного народу, позбавленого права на національну окремішність, культурне самовизначення. Кореспонденції Панаса Мирного свідчать, що він розумів тогочасне становище українців. Роздуми над долею українського народу зустрічаємо у листі до композитора Миколи Лисенка: “Добре тому народові, що його історична доля винесла на поверх, поклопоталася звести йому такі обставини, серед котрих ніщо не забороняє йому жити по-своєму, розгортатися духом, розкорінятися силою: у його поволі розгортається і пишним квітом розцвітає і його слово – мова, і його голос – пісня. Не судила сліпа доля нашому народові такого щастя... Неволя знищувала його душу...” [157, с. 504]. Проте письменник усе ж вірив у перспективність розвитку

української культури, вбачав початок виправлення такої “історичної неправди”, адже у цей час “ожило поховане слово”, а за словом ожила і пісня – “мова душі, голос серця” [157, с. 504-505].

Великого значення у національному поступі українців митець надавав літературі. Він писав: “... поглядаючи на прошле народів, на його історію, ми бачимо в цьому вільнолюбивому потоці, що мова, слово займало... чи не перше місце”, а з “появою літературного... талану тільки починається те, що зовуть... “народным самосознанием” [157, с. 352-353].

Панас Мирний вважав, що лише невпинна робота кожного, прагнення прислужитися своєму народові зможе змінити культурне становище українців, допомогти вибороти право на власну мову, літературу, тому головне – “...більш діла, справжнього діла, охоти роботи чи самої роботи, а не пустодзвонного краснобайства” [157, с. 352].

Літературний процес кінця XIX століття в Україні проходив в умовах соціального загострення. Криза кріпосницької системи змусила царський уряд стати на шлях реформ, але суспільне пожвавлення, викликане реформою 1861 року, швидко змінилося на жорстоке придушення всіх прогресивних починань та репресії. Українська культура того часу розвивалася у важких несприятливих обставинах різних заборон і утисків, тотальної цензури, яка гальмувала розвиток національної літератури у загальноєвропейському дискурсі та заважала культурному поступу. Г. Радько зазначає, що доля Панаса Мирного є свідченням трагедії українського письменства в умовах національного пригнічення, яка полягала у культурній замкнутості, перебуванні поза європейським контекстом [177, с. 79].

Листування Панаса Мирного ілюструє умови діяльності української інтелігенції того часу, даючи дослідникам можливість інтроспективного аналізу культурної атмосфери кінця XIX – початку XX століття. Розквіт творчої та громадської діяльності Панаса Мирного припав на той період, коли українське суспільство в Російській імперії опинилося у дуже складній ситуації: Валуєвський циркуляр та Емський указ практично звели нанівець

можливості легального функціонування українського національного руху. Українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, а за умов урядових заборон і переслідувань процес становлення літературної мови ускладнився ще більше. М. Грушевський писав: “Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв’язок між інтелігенцією і народом” [44]. Прагненням українського письменства відновити цей зв’язок між інтелігенцією і народом можна пояснити особливості літератури ХІХ ст.: “народні” теми у творчості, реалізм і демократизм.

В атмосфері всеохопної русифікації, під тягарем царської цензури Панас Мирний як український письменник особливо гостро переживав “мовне питання”. У листі до Олександра Огоновського Панас Мирний називає Україну кінця ХІХ – початку ХХ століття стороною, “де рідна мова сливе незвичайною – мужичою, де уряд вибавляє її, як отруту, з народного життя, як припону розвою – не дає їй вимахати дужії крила своєї мочі” [157, с. 346]. Знарядям у боротьбі за національну самобутність Панас Мирний вважав мову, слово. Сам Панас Мирний усі свої твори писав тільки українською мовою. У листі до Олександра Огоновського, надсилаючи список надрукованих творів, письменник зауважив: “Все, що коли-небудь виходило у світ або має вийти коли, – все те писано нашою мовою. По-великоруськи я не писав і не друкував нічого...” [157, с. 386]. Письменник завжди прагнув до збагачення української мови та до її утвердження як невід’ємної ознаки нації.

Зовсім інакше до цієї проблеми ставився його брат Іван Білик. На зорі чиновницької кар’єри, ще під час проживання в Україні, пояснюючи своє бачення основного завдання рідного письменства, у статті, опублікованій в газеті “Правда” 1873 року, він, зокрема, доводив: “Не світом каганчика свого освітити громаду, а світом праведним сонця – науки, просвіти, – та освітити не з одного якого, а з усіх боків, щоб і сама громада гаразд таки себе побачила і спізнала, і щоб сторонні люди мусіли на неї глянути. От яке, без краю довге, широке й велике діло розкинулось перед очима українського словесника” [55, с. 110]. Проте надалі один із співавторів роману “Хіба

ревать воли, як ясла повні?” змінив власні принципи на протилежні. Сергій Єфремов у праці “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис” наводить уривки з “прецікавого” листа, у якому Іван Рудченко пише своєму братові Панасові наступне: “... та отвлеченная “свобода”, которою обыкновенно малороссы оговаривают свое право на “развитие” их родного языка – перед лицом государства и его политики имеет значение академическое, а требования о языке должны иметь реальную, практическую основу” [55, с. 109-111].

Іван Якович обрав для себе таку зручну і безпечну позицію, яку запропонував ще М. Костомаров, – українська мова і література придатна тільки “для домашнього вжитку” [38, 45, 244]. Цю концепцію існування української словесності в Російській імперії Микола Костомаров висунув у середині 1870-х рр. у зв’язку з реакційними заходами царського уряду (Валуєвський циркуляр, Емський указ), спрямованими на придушення української культури. Обґрунтування цієї думки знаходимо у статті М. Костомарова “Малорусское слово”: “...малорусская литература, ... принося свою местную пользу, ... без ущерба русской литературе будет существовать для домашнего обихода, как выразился когда-то о ней один из славянофильских органов еще в шестидесятих годах текущего столетия” [89, с. 336]. Сьогодні важко зрозуміти причини, які спонукали М.Костомарова до таких висновків. М. Грушевський вважав, що таким чином відомий український письменник і історик намагався українську проблему “пропхнути через урядове ухо” [45, с. 18]. Сучасний дослідник Ю.Пономаренко стверджує, що у такий спосіб М. Костомаров переконував царський уряд – література українською мовою не становить жодної загрози [170]. Концепцію М. Костомарова підтримав і М. Драгоманов, розвинувши її у власну теорію “чотирьох літератур”. У статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” він доводив, що російська, української та галицька літератури є складниками спільної великої російської літератури, називаючи їх “живими літературами у руському світові” [47, с. 324].

Взявши на озброєння тезу М.Костомарова, Іван Білик писав до молодшого брата Панаса з Петербурга: “Я, к сожалению, и прежде, и теперь не верил и не верю во всестороннее развитие малорусской литературы: пределы ее и значение – для домашнего обихода. Но и “домашний обиход”, который так обижают ваших не пишущих народолюбцев, нужно доказывать умно и практично... Теперишний полоумный либерализм, – если его не загнуждает Земский Собор, может довести Россию до пугачевщины и колиивщины...” [55, с. 109-111]. На щастя, Панас Якович не поділяв поглядів старшого брата на українську мову. Одним з найбільш емоційно насичених листів серед усієї епістолярної спадщини митця є його лист до невідомої особи, датований 1881 роком, де автор порівнює одномовне суспільство із вимуштруваними москалями, одягненими в однакові каптани, взутими в одні й ті самі чоботи, витягнутими в одну лаву: “Мені кажуть, що це сила. І я бачу, що сила, сліпа сила, котра по одному слову команди повертається, розсипається, збігається, кидається вперед, подається назад... Отакими, певне, москалями поробилися б усі ми, коли б зразу заговорили однією мовою. Кому любя така муштра, хай любується нею, мені ж любий той рукомовний лемент, яким оголошується наша земля, як любі нам гори й долини, ліси й перелоги, а не любі зовсім б(и) були ліси та ліси або перелоги та перелоги” [157, с. 351-352]. Панас Мирний вважав природним і невід’ємним право кожної людини на рідну мову, яка “є голосовий вираз природних окремностей людських і того саморозвою, а тому “бажання, щоб усі заговорили однією мовою, – марне бажання!” [157, с. 351-352]. У тому ж таки листі письменник стверджує, що “народна мова – душа народна, це йому найдорожча могила, куди найвиразніші вимовки наймиліших бажань, надій, радості і горя назносила людська помка, і з його, з сього склепу, бере він дороге добро по потребі розвою своєї малої дітвори. Це перший плуг, котрим кучерявий розвій повинен пройтись по рідній ниві, коли він справжньо бажає їй добра” [157, с. 351].

Панаса Мирного хвилювало збереження чистоти української мови, її народнорозмовної основи. Так, у листі до Цезаря Білиловського з приводу поезій, вміщених в його літературному альманасі “Складка”, Панас Якович зауважує: “Щодо Вашого подарунка, то я з його перечитав поки що одні вірші. По правді скажу: не подобались мені всі ті, де уживаються нові слова, виковані з чужих мов. Невже своїх не достає? Невже не можна краще писати? Пиши, як Щоголев, що кожний його пойме і до серця прийме! А то – поки того розуму добереш-то й голову затуманиш; або поки вимовиш – то й язика поламаєш!” [157, с. 430]. Не тільки Я. Щоголев був взірцем для Панаса Мирного. Письменник цінував той внесок, який зробив у розвиток української літературної мови Г. Квітка-Основ’яненко, зазначивши в одному зі своїх листів, “у кожному творі сього майстра слова уже не чується глухого реготу над мужичою мовою, який чується у Котляревського, не видно уже варнякання” [157, с. 353]. Безперечно, І. Котляревський підніс живу народну українську мову до рівня літературної. Але вдавшись до жаргонізмів, просторіччя, лайливих слів, зумисне несерйозного, балаганного тону оповіді, він тим самим надовго закріпив за українською мовою статус “мужицької”. І. Огієнко писав, що “з тих пір епітет “хлопська”, “мужицька” сильно приріс до нашої мови”, а “наслідувачі Котляревського найперше перейняли від нього смішливий тон “Енеїди”, як відгомін і данину старої науки про подлий стиль, і були переконані, що українська мова на це тільки й здатна, бо це не літературна мова, а тільки діалект, селянське наріччя” [150].

На думку Панаса Мирного, неоціненний позитивний вплив на становлення рідної мови як літературної спричинив також І. Нечуй-Левицький, у листі до якого Панас Якович писав: “Слава великому артисті рідного слова, що з простої речі виробив таку дзвінку та співучу мову, немовби то великий і великий музикант на чудовій скрипці грає і своєю грою вражає душу і серце” [157, с. 516].

Епістолярій письменника свідчить, що Панас Мирний вбачав у любові і повазі до рідної мови вияв високого почуття патріотизму. У листі до Григорія

Маркевича прозаїк висловився стосовно рукопису, автор якого, говорячи про любов до рідного краю і патріотизм, прирівнює його до любові “до річок, річечок і моря...”. “То так на мене і тхнуло слов’янською наївністю”, – зізнається письменник [157, с. 531]. Не в любові до гарних краєвидів полягав патріотизм Панаса Мирного. У листі до Івана Зубковського, миргородського лікаря і краєзнавця, автора брошури “Краткая историческая заметка о Миргороде”, що вийшла друком у 1912 році в Полтаві, він писав: “Было бы желательно, чтобы всякие труды о родине были писаны и рідною мовою, но и за то спасибо, что истинные сыны не забывают своей рідної матері” [157, с. 547].

Письменник, як пригадує його син Михайло, взагалі дуже поважав український фольклор як одну з форм культурного буття власного народу. Справу збирання усної народної творчості Панас Якович вважав дуже відповідальною і потрібною [185, с. 127]. Панас Мирний був знавцем народної творчості, особливо пісенної. Свої перші записи фольклорних творів письменник розпочав 1863 року і продовжував ці заняття до 1872 року [112, с. 8]. Частина зібраних П. Рудченком фольклорних матеріалів була згодом опублікована його братом Іваном Біликом у збірниках “Народные южнорусские сказки” (1869, 1870) та “Чумацкие народные песни” (1874). Панас Якович як дослідник фольклору обстоював тезу про колективне авторство народних пісень: “Коли автором і треба признавати якого-небудь чулого до болю чи жалю Івана або Грицька, то і не зовсім. Перший жаль, може, вилив у пісні який-небудь Грицько, а Сидір, перейнявши ту пісню, додав ще й свого, далі Одарка чи Пріська яке-небудь слово другим – виразнішим... Отак пісня, передаючись від одного до другого, вирівнювалася, гранилася, уснащалася, аж поки не вилася в одну яку-небудь форму, що вже ніхто її більше не мав чим укоротити чи перемінити. Через те вона і народною стала, бо справді складав її не один Грицько, а й Іван, і Сидір, і Хівря, і Оришка” [157, с. 429-430].

Панас Мирний відомий і як апологет української мови та перекладач українською творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Тургенєва, О. Островського, В. Шекспіра, Г. Лонгфелло та інших. Переклад – це одна з форм міжлітературних та міжкультурних взаємин. І. Франко, оцінюючи значення перекладу для літератури, писав: “Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях, у різних часах причинялися до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства” [223, с. 397].

За допомогою перекладацької діяльності відбувається тематичне, жанрове та художнє оновлення будь-якої національної літератури, а отже, і її входження у світову літературну систему. Панас Якович дотримувався думки, що підняти статус української мови у тогочасному суспільстві, еліта якого була вражена “малоросіяньством”, зможуть якісні переклади українською всесвітньо відомих творів. Письменник найперше вдається до перекладання творів В. Шекспіра, зокрема “Гамлета” та “Короля Ліра”. Він розумів, що перекладацька діяльність здатна значно вплинути на розвиток української мови і літератури, вивівши українську словесність за межі статусу “мужичої” та “для домашнього вжитку”.

Професійних перекладачів українською у Російській імперії не було і, звісно, бути не могло, оскільки офіційно української мови не існувало. Тому цю місію взяли на себе українські письменники, успішно поєднуючи творчу та перекладацьку практику. Багато з них увійшли в історію української літератури та літературної мови як перекладачі, зокрема П. Куліш (В. Шекспір, Дж. Байрон, Ф. Шиллер, Й.-В. Гете, Г. Гейне, О. Пушкін, М. Некрасов, О. Кольцов, О. Фет), М. Старицький (сербський ліроепос, байки І. Крилова, поезії О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, казки

Г.-Х. Андерсена, трагедію В. Шекспіра “Гамлет”), Марко Вовчок (А. Лео, П.-Ж. Сталь, Ж. Массе, Г. Мало, А. Мюссе, Ж. Верн), І. Франко (Ч. Діккенс, У. Теккереї, Жорж Занд, Ф. Шпільгаген, Г. Флобер, Е. Золя, М. Гоголь, І. Тургенєв, О. Островський), Леся Українка (поєми Байрона “Кайн” і В. Шекспіра “Макбет”, твори Сервантеса, Бомарше, Петрарки, Шеньє, Бальзака, Леконт де Ліля, Вальтера Скотта, Вольтера, Руссо) та ін. [34, 210]. Згадані письменники стали засновниками школи українського перекладу.

Доклав своїх зусиль до цієї справи і Панас Мирний. Оскільки єдиних загальноприйнятих норм та правил перекладу українською мовою не існувало, письменник діяв інтуїтивно, орієнтуючись на роботи своїх попередників. Уявити, в яких умовах гнітючого цілковитого несприйняття перекладів українською довелося працювати Панасові Яковичу, можна з листа Івана Білика від 17 квітня 1895 року з Варшави, який писав Мирному наступне: “Что касается [...] “Лири” – это глупость... “Лир” по-малорусски никому не нужен...” [55, с. 108]. Довести протилежне письменник міг тільки невсипущою працею. І він продовжував перекладати, не зважаючи ні на що.

Панас Мирний вважав, що перекладання допоможе збагатити українське письменство новітніми формами, темами, мотивами, підняти його на якісно вищий рівень. Перекладаючи шедеври світової літератури письменник постійно сумнівався у якості свого перекладу. Він писав до Якова Жарка: “Дехто казав, що мій “Лір” добре перекладений, а мені здається – ні. А все-таки цікаво, як Вам дався “Гамлет”. Зашліть, перечитаю та й свою думку скажу” [157, с. 433]. Панас Якович сподівався від друга об’єктивної оцінки власного перекладацького хисту, тому він і надалі продовжував надсилати свої переклади Якову Жарку, зокрема і переклад “Декількох пісень про Гайявату” [157, с. 514].

В особі Я.Жарка Панас Якович знайшов не тільки друга і вдячного співрозмовника, але й соратника по перекладацькій діяльності, адже той також перекладав Шекспірівського “Гамлета”. Панас Мирний писав другові, що йому було б дуже цікаво прочитати його переклад цієї драми, але у цьому

ж листі він висловив і побоювання стосовно цензури. Письменник з жалем розповів друзів, що вдова П. Куліша також подала до цензури переклад “Ромео і Джульєтти” свого покійного чоловіка, щоб видати його на Наддніпрянщині, але ця справа дійшла аж до царя: “Либонь цар повелів: белетристику пропускати без запинки, аби вона була писана общеруською орфографією та не суперечила тим цензурним вимогам, які прикладаються і до руської белетристики; а переклади, учебники і учені статті – заборонити” [157, с. 433]. Тому Панас Мирний попереджав Якова Жарка, що йому навряд вдасться опублікувати свої переклади українською у Російській імперії.

Як ніхто інший, Панас Мирний розумів усю складність перекладання українською мовою “Гамлета”: “Мені здається, що дуже трудно цю трагедію перекласти на нашу мову. Мова наша ще мало вироблена, щоб нею без запинки можна було переказати Гамлетові думки й почуття. Такий добрий коваль усяких термінів, як Старицький, зробив з “Гамлета” посмішище задля наших ворогів. Кажуть, либонь, покійний Куліш переклав усього Шекспіра. Не знаю, чи то правда, чи ні, а доводилось бачити його перший примірник, де надруковано “Отелло”, “Троїл та Кресіда” та ще якась третя трагедія. Мені найкраще подобалася “Троїл та Кресіда”, де легко було переказати нашою мовою давнє грецьке життя. А “Отелло” зовсім не так вражає. Видно, що чоловік дуже натужувався, перекладаючи, і все-таки не зміг наддати того, що треба: отелловський запал зовсім збліднів, і сама мова якась суха та мертва. І це – у Куліша, що так добре знав нашу мову! Я сам перекладав “Ліра” і добре знаю, як-то трудно перекладати Шекспіра” [157, с. 433].

Знали про перекладацьку діяльність Панаса Мирного і його колеги по перу. До письменника як до авторитетного знавця цієї справи за порадою звертався Борис Грінченко. Надсилаючи Панасові Яковичу власні переклади всесвітньо відомих драм, він писав: “... нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей, ставши нарешті на той ґрунт, на якому стоять театри інших народів, міг розвиватися в повній мірі і зробитися

рівноправним членом у великій сім'ї національних театрів світу" [249]. Він також просив Панаса Яковича долучитися до перекладання шедеврів світової літератури українською мовою, які планував надрукувати в окремому виданні. Борис Грінченко у цьому ж листі від 3 лютого 1908 року пише, що ця справа є досить нагальною, адже він передчуває новий наступ імперських властей на українське слово [249]. Очевидно, Панас Якович пропозицію не підтримав, позаяк такий збірник їх спільних перекладів так і не вийшов у світ, хоча Панас Якович продовжував перекладацьку діяльність і надалі.

Користуючись характерною для українських дум образно-стилістичною і ритмічною системою, письменник зробив оригінальний переспів "Слова о полку Ігоревім" – "Дума про військо Ігореве". Цей переклад був завершений у 1883 році і вперше надрукований за кордоном – у львівському часописі "Зоря" (1896 р., № 3, 4, 6, 7).

У тій же частині України, яка знаходилася під владою Російської імперії, "Дума про військо Ігореве" Панаса Мирного побачила світ тільки через 18 років, що було пов'язано із цензурною заборонаю. Так, у листі від 22 вересня 1913 року до Марії Грінченко, яка звернулася до письменника з проханням надрукувати цей переклад, він писав: "Наші учені люди... дивляться на "Слово" як на той первотвір, від якого пішли потім у світа наші кобзарські думи. Колись-то давно і малася думка з доказами про це видати мій переклад думи. Оже це через цензурні умови не справдилось. Здається, д. С. О. Єфремову я передавав рукопись "Думи", щоб він видав її разом з іншими моїми творами. І знову цензура його через віщось заборонила. Так мені і не довелось бачити його де-небудь надрукованого. Кажуть, либонь, що воно було надруковане у якомусь галиційському виданні чи часописі; оже і цього я не бачив і не знаю, чи є у вас справжній список переробленого в думу "Слова". Якщо маєте, то друкуйте собі на здоров'я, а добрим людям на утіху" [157, с. 550].

Переклад "Слова про Ігорів похід" було надруковано у Києві в 1914 році окремою книжкою: "Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святославля,

внука Ольгова – Дума про військо Ігореве / Переспів Панаса Мирного” [198]. У листі від 17 квітня 1914 року до Олекси Коваленка Панас Якович дякує за надіслані примірників “Слова” та повідомляє, що видання зроблено дуже гарно, без помилок. Проте видавці все ж не вгодили прискіпливому авторові: “... а от щодо малюнків, то деякі вийшли не зовсім ясні, а деякі – і зовсім невдалі: обличчя замурзані, неясно вигляд дають з чорних медальйонів. Дуже вже налито багато чорної краски, і через те малюнки дуже відрізняються від друку. А проте книжечка все ж таки вийшла гарненька” [157, с. 552].

Панас Якович висловив зауваження до передмови до “Слова”, яку написав С. Єфремов: “В їй розповідається про те, як його знайшли, та що це дуже поетичний твір нашого стародавнього письменства, а от про форму самого твору нічого не сказано, тоді як покійний Житецький убачав у “Слові” прапрадіда наших народних дум. Як я в кінці 70 років минулого століття заслав свій переспів у Київ, то небіжчик так захопився, що мав був додати свою учену розповідку, що “Слово” і є стародавня дума. Тоді малася задумка видати переклад з його (Житецького) доказами про це. Та тодішні обставини не сприяли справдитися цьому замірові. Нешвидко після того хтось список з перекладу передав у Галичину, де він і був надрукований у якомусь часописі. Як Єфремов видавав мої твори, то він мав був появитися у першій книжці. Оже через віщось цензура вичеркнула. І от до сього часу так він і не був надрукований у нас в Росії... Може, й справді хто-небудь із наших учених зацікавиться і виконає думку покійного Житецького, що “Слова” – це не тільки наш український твір, написаний стародавньою слов’янською мовою, а що це – і первісник наших дум” [157, с. 553]. Як бачимо, російський уряд боявся будь-яких мовних проявів українства. А переклад “Слова про Ігорів похід” означав би, що українці є окремою нацією з тисячолітньою історією і багатою культурою.

2.4. Видавнича діяльність Панаса Мирного та його кореспондентів

Не обходить епістолярій Панаса Мирного ще однієї болючої проблеми тогочасного українства в Російській імперії – цензури. Після сумновідомого циркуляру царського міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який вважав, що “зловживання друкарським словом можуть мати згубні наслідки для держави”, на тривалий час припинилося видання україномовних книг [58, с. 138].

Цензура з усіх сил заважала функціонуванню україномовних періодичних видань, а публікації творів українських письменників великими накладками взагалі намагалася унеможливити. Самодержавство прагнуло уповільнити процес інформування широких прошарків суспільства, гальмуючи становлення провінційної періодики іноземними та національними мовами. Так, у 1894 році у Російській імперії виходило 785 періодичних видань, зокрема російською мовою – 638, латвійською – 79, польською – 64, німецькою – 41, естонською – 11, французькою – 8, вірменською – 5, грузинською – 5, єврейською – 3, фінською – 1 [58, с. 155]. Як бачимо, українською мовою в Російській імперії не виходило жодне періодичне видання.

Україна, а в імперському розумінні Малоросія, завжди перебувала в особливому статусі – статусі території, де будь-які прояви національного, народного каралися і викорінювалися безапеляційно. Для такої жорсткої політики стосовно підкореної, але непокореної України у російського уряду завжди існували вагомі причини та засоби реалізації, серед яких одним з найбільш дієвих була цензура. Ще з кінця XVIII століття російська влада почала запроваджувати в Україні світську цензуру при губернських управах. У 1895 році заборонили українські книжки для дітей, а у 1901 році – передплату “Літературно-наукового вісника” зі Львова. За 1895 - 1904 роки 70% рукописів, що надійшли на цензурування, не вийшли у світ. За окремі

роки (1866, 1877) не вийшла в Російській імперії жодна українська книжка [51, с. 3652].

Зростання національної самосвідомості українського народу не знаходило належного розуміння у царської влади. З приводу літературної праці у часи імперської цензури Панас Мирний красномовно висловився у листі до Михайла Комарова так: “Наше діло на такий слизький шлях поставлено, що, дивись, не сьогодні, то завтра казенний поштар візьме та й гукне: “А звертай лишень у провалля!”. Треба берегти кожну годину” [157, с. 365]. Тому єдиним виходом з такої вкрай важкої ситуації ставали закордонні видання.

Панас Мирний не міг друкувати власні твори на рідній землі, змушений був приховувати своє авторство, адже за ним як українським письменником пильнувала царська цензура. Незважаючи на те, що в 70 - 80-х роках ХІХ ст. письменник продовжує інтенсивно працювати, його твори, у зв'язку з цензурними переслідуваннями українського слова, друкуються переважно за кордоном, зокрема у львівському журналі “Правда”. Перші його твори (вірш “Україні” та оповідання “Лихий попутав”), підписані псевдонімом Панас Мирний, з'явилися в цьому журналі у 1872 році, а в 1874 році у ньому ж побачили світ нарис “Подоріжжя од Полтави до Гадячого” та оповідання “П'яниця”. Письменник у своєму листі (липень 1872 р.) просить Олександра Огоновського, який у той час був редактором “Правди”, надрукувати під псевдонімом 8 його віршів, з яких “... 6 переклади, а 2 – самотнє komponування [...]”. Коли Ви знайдете їх гожими, то мушу просити Вас, високоповажний пане добродію, надрукувати їх у ближчих виданнях “Правди”, підписуючи під ними “Панас Мирний” [157, с. 347]. Проте письменник швидко припинив публікацію своїх творів на сторінках “Правди”, бо, як зазначає М. Присяжнюк, у цьому журналі була допущена нетактовність, а для Панаса Мирного некоректне відтворення його редакції власних творів без його дозволу навіть у дрібницях було неприпустимим [171, с. 3]. Так, у листі від 22 вересня 1913 року до Марії Грінченко з приводу

публікації його перекладу “Слова про Ігорів похід” письменник ставить єдину вимогу: “Бажалося б тільки одного: щоб не було яких помилок, переглядіти самому коректурні листки, а коли це незручно, то хоч заслати до мене, раніше ніж друкувати, рукопись, щоб я вивірів її з своєю роботою” [157, с. 550]. А вже у наступному листі до Марії Грінченко від 16 листопада 1913 року Панас Мирний скрупульозно перераховує найдрібніші неточності у переписаному і підготованому до друку рукописі твору, вказуючи навіть на інші займенники та інакший порядок слів у реченні [157, с. 551].

Головне управління у справах друку постійно нагадувало цензорам про необхідність бути уважними до тих видань, які адресувалися широким верствам суспільства. Так, у 1874 році воно звертало увагу цензурних органів на те, що необхідно “подвергать самой строгой цензуре все вообще издания, предназначенные для народа” [58, с. 142]. Такими виданнями, призначеними “для народа”, і були прозові твори Панаса Мирного. 1886 року у Києві виходить збірник творів письменника “Збираниця з рідного поля”, у якому Панас Мирний мав намір подати цілу низку невеличких оповідань та приповісток, проте цензура стала причиною того, що у збірці довелося надрукувати тільки дві “приповістки”: “Лихий попутав” та “П’яниця” [157, с. 433]. У 1877 році у Женеві з’являється повість “Лихі люди”. Очевидно, що доступ до таких обмежених за накладом та територією побутування видань мали здебільшого неширокі кола інтелігенції. Женева надала можливість друку і для найвідомішого роману Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні...”, написаного у співавторстві зі старшим братом Іваном Біликом.

Як відомо, роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні...” спочатку мав публікуватися у Петербурзі у друкарні М. М. Стасюлевича, тому безпосередньо наглядати за цим процесом автори доручили композитору Миколі Лисенку, який на той час перебував у столиці Російської імперії [171, с. 3]. Задумане видання роману не вдалося здійснити. Вийшов Емський указ, за яким заборонялося ввозити в Україну книги, надруковані українською мовою за кордоном. Найсуворішому цензурному нагляду піддавалися

художні літературні твори, театральні п'єси і навіть ноти з коментарями до них українською мовою. З цього приводу Панас Мирний писав у своєму листі до невідомої особи: “Дійшлося до того, що незатійна пісня не може бути поставлена в театрі, кращі ноти повинні друкуватися без слів пісні, учені вчинки, переклади з других мов зовсім заборонені, а самостійні твори, – для їх вигадано разом дві цензури, – що не доріже червоним карандашом свій цензор, то вичеркне ще червонішим чорнилом головний цензор...” [157, с. 351]. Іван Білик надсилає роман “Хіба режуть воли, як ясла повні?” за кордон у Женеву до М. Драгоманова, про що довідуємося з листа Івана Яковича до Панаса Мирного від 11 травня 1877 року, у якому він повідомляв брата: “Вырвал своих “волов”, переписанных, пересмотренных и скрепленных цензором. Дубликат поехал за кордон. В каком виде возвратится? – не знаю” [171, с. 4].

Згодом, вдавшись до хитрощів, Панасові Мирному та Івану Білику все ж вдалося видати роман і на батьківщині. У листі до В. Науменка 12 лютого 1902 року Іван Білик писав: “Я был бы очень рад увидеть на страницах “Киевской старины” наше злосчастное произведение, которому киевский штемпель преградил доступ в Россию. Для облегчения печатания его теперь, сообщаю Вам, что “Хіба режуть воли, як ясла повні?” разрешены были русскою цензурою, с некоторыми исключениями.... По моему мнению, исключения эти следовало бы делать и при печатании романа теперь – они такого рода, что не испортят произведения. Скорее – напротив: сообщают ему большую объективность. Что касается оговорки, что “Воли” были уже напечатаны за границею, то нужна ли такая оговорка? Не послужит ли это для цензуры предлогом проводить розыск: где напечатано, почему, кем и т. п.? Не лучше ли сделать примечание, что роман был разрешен цензурою (у меня сохранился цензурный экземпляр) тогда-то; но, за изданием известного временного распоряжения 1876 года, не смог появиться в России. И точка. Таково мое мнение по этому предмету” [171, с. 7]. Панас Якович, у свою чергу, писав з цього ж приводу до С. Єфремова, що варто буде

“перехрестити” “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” у “Пропаща сила” або “Пропащі люди”, то роман можна буде опублікувати, перехитривши таким чином цензурні органи [157, с. 471]. Так і сталося: у 1903 році роман під назвою “Пропаща сила” був опублікований у журналі “Киевская старина”.

Упродовж 1903 і наступних років царська цензура не допускала до друку навіть таких далеких від будь-якої політики книг, як збірка дитячих казок, брошури про Олександра Македонського, Кирила та Мефодія, науково-популярні книжечки про вулкани й фізіологію людини, poradnik для вагітних жінок і молодих матерів [72]. Нестабільність українського книговидання, тривалість періодів застою наочно відображають наявні бібліографії і каталоги україномовних видань цього періоду в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського. Про тогочасне становище української книги Панас Мирний пише до Якова Жарка у листі від 30 жовтня 1904 року: “Чутки про літературні справи не дуже радісні: торг книжками через війну запинився, як і всюди це буває. Прохання дозволу, щоб видати часопис, – все одвертають та й одвертають. Садовський має замір прохати видавати “Театральний вістник”. Оже навряд чи й це дозволять. Мої драматичні твори цензура розрішила” [157, с. 514].

Про суворий нагляд цензурних органів за творчим та особистим життям Панаса Мирного яскраво свідчать документи жандармських управлінь, які зберігаються у Центральному історичному архіві України (додаток Е). Письменникові та його однодумцям заборона друку рідною мовою, грубі цензурні правки авторського тексту краяли серце. Свої почуття та роздуми над цензурною долею власних творів Панас Якович досить часто викладав у листах до друзів і колег по перу. Письменник вболівав не тільки за те, чи пропустить цензура його твори, а й навіть за свої листи до Західної України, які теж підпадали під цензурний контроль. Так, у листі до львівського видавця Олександра Огоновського Панас Мирний писав: “Ми, засилаючи свої листи за кордон, часто-густо боїмося, коли б вони не пропали де, не перехватили їх...” [157, с. 347].

Панас Мирний активно шукав видавців і на теренах Наддніпрянщини. Наприкінці XIX століття, незважаючи на Валуєвський циркуляр та Емський указ, патріотично налаштовані українці все ж знаходили можливість випускати у світ на батьківщині україномовні періодичні видання широкого змісту – альманахи. Тому Панас Мирний розпочинає співпрацювати як з видавцями з Михайлом Старицьким, Михайлом Коцюбинським, Цезарем Білиловським. Унаслідок цієї співпраці з середини 80-х років його твори починають друкуватися на Наддніпрянщині.

Михайло Старицький на початку 80-х років XIX століття активно займався видавничою справою. У своїх листах він запрошував Панаса Мирного надсилати власні твори до друку в упорядкованих ним альманахах та збірниках: “Заманулось киянам видати на спомин імені Котляревського збірку, у яку бажано було б умістити найкращі утвори всякого роду краснопісі, щоб після століття не зчервоніти за книжку, порівнюючи її з “Енеїдою” та “Наталкою”... Отож я від себе, а разом і від усіх киян ухильно й щиро прошу Вас покрасити наше видання Вашим белетристичним утвором – оповіданням чи очерком...” [203, с. 75-576]. Михайло Старицький вважав Панаса Мирного за найкращого повістяра і висловлював сподівання, щоб “наш славний і хвальний письменник не відвертає своєї руки від рідного поля і сіяв би на йому хоч зрідка коштовні перлини” [203, с. 577-578]. У листі від 28 лютого 1903 року він писав: “Вважаючи з великою радістю, що наше рідне слово добуває собі з кожним роком більшу та більшу силу і завойовує ширше коло читачів і прихильців, ми завдались метою і з своєї руки задовольнити вимогам часу; отож намірились думкою видавати щороку по збірнику, на взір бувшої “Ради”. Запрошуємо Вас, вельмишановний добродію, зробити нам честь, бути нашим співробітником і доставлять всякі белетристичні твори (поезії, драми, комедії, образки, новели, розповідки, повісті, романи і таке інше), а також наукові, економічні, критичні розправи на українській мові; остатні речі просили би ми засилать і в перекладі на російську, взглядно принукам цензури. Просимо теж зазивать до спільної

праці і всякого нового, нам не відомого ще письменника, бо ми бажаємо скрасити будучий збірник творами відомих всім літераторів і теж дати широку змогу до виступу і розвитку нових сил” [203, с. 646-647].

Панас Мирний із щирою радістю сприйняв звістку про видання “Ради”, яка, за задумом Михайла Старицького, повинна була виходити щомісяця: “Дуже зраділо моє серце, вчитуючи з його про Ваше бажання розпочати видавництво літературно-наукового місячника. Годі нам швендяти по чужих сторонах та запрохувати сусідньої ласки... На Ваш замір, поти прийде дозвіл від уряду на місячник, видавати альманахи теж прихилиюся. Чим більше виданнів – тим краще, краще що-небудь, чим нічого. Довго і так ми мовчали, хоча, правду кажучи, не мало нам приходилось звідати усяких заборонів” [157, с. 358]. Проте цензура не дозволила Михайлові Старицькому видавати “Раду” щомісяця, тому він врешті випускає однойменний альманах: перший том – у 1883 році, другий – у 1884 році. У альманасі було вміщено перші дві частини роману Панаса Мирного “Повія” та два оповідання з циклу “Як ведеться, так і живеться”. Анонсоване продовження альманаху так і не вийшло у світ з цензурних причин.

Активно шукаючи можливості для видання власних творів, Панас Мирний нерідко потрапляв у незручне становище. Так, у листі до українського поета і видавця Цезаря Білиловського письменник виправдовується за те, що не зможе подати свою “Згубу” до редактованого Ц. Білиловським українського літературно-художнього альманаху “Складка”, який мав вийти вп’яте. Панас Якович планував надрукувати “Згубу” у майбутньому ювілейному збірнику на честь І. Котляревського та століття української літератури. Проте не дочекавшись відповіді від упорядників цього збірника, П. Мирний пообіцяв віддати “Згубу” Ц. Білиловському. Але опинившись у справах в Гадячі, письменник випадково зустрівся з Оленою Пчілкою, яка разом з М. Старицьким входила до складу редакторського комітету з видання ювілейного збірника на спомин І. Котляревського. Вона попросила віддати “Згубу” їй для друку, а Панас Якович не зміг відмовити.

Тож письменник опинився у не зовсім вигідному світлі перед Цезарем Білиловським, у листі до якого він описує всю ситуацію зі своєю драмою і просить видавця поступитися заради Олени Пчілки, бо вважає її справу і справу М. Старицького “дуже важним ділом” [157, с. 424]. Цезар Білиловський, як стає відомо з наступного листа Панаса Мирного, не заперечував проти того, щоб “Згубу” надрукували Олена Пчілка та Михайло Старицький. За словами Панаса Яковича, Ц. Білиловський розуміє, що повинен дбати не про свої інтереси, а про “користь дорогого... і рідного діла” [157, с. 425]. Проте 5-го випуску “Складки” українська громада так і не дочекалася. Очевидно, перешкодою цьому виданню, авторами якого були І. Франко, П. Грабовський, М. Вороний, Леся Українка, М. Старицький, М. Кропивницький, Ганна Барвінок, Я. Щоголів, І. Нечуй-Левицький та інші, вкотре стали на заваді імперські заборони та фінансові проблеми.

Царська цензура безжально креслила твори Панаса Мирного, інколи вирізаючи цілі сторінки, забороняла взагалі друкувати письменника. Проте Панас Мирний не припиняв спроб здолати ці перешкоди. Важкою і водночас цікавою виявилася цензурна доля повісті “Лихо давнє й сьогочаснє”. Ця повість дуже припала до душі Михайлові Старицькому: “Одержав я Ваше “Лихо”, – писав він у листі до Панаса Яковича, – чудесне, художнє лихо, давно перечитав з смаком двічі і передав зараз до рук Ореста Левицького, тобто до комісії” [203, с. 585-587]. Однак і над цією повістю нависла загроза цензурної заборони. М. Старицький у тому ж листі від 6 квітня 1898 року застерігає письменника, водночас засвідчуючи і власну готовність до рішучої боротьби за “Лихо давнє й сьогочаснє”: “Боюсь я тільки, щоб цензура не вчинила “Лихові” лиха. Там дуже гострі сцени знущання панії над дівкою і безпросвітний стан голодного люду, у який поставив його уряд, тобто підбурення нижчих верств супроти вищих, а надто супроти найвищого уряду... Ну, коли я тільки відберу від комісії пораду, що для цензури треба б змінити, чи урізати, чи додати, то я зараз сповіщу Вас. Сяк-так, а вже

будемо борикатись, щоб визволити дорогий гостинець від цензорських лабетів” [203, с. 585-587].

Побоювання М. Старицького частково справдилися: повість затрималася на цензурному розгляді, але все ж вийшла друком у літературному збірнику 1903 року та зібранні творів Панаса Мирного. М. Присяжнюк зазначає, що коли повість “Лихо давнє й сьогочасне” вирішили повторно видати окремим накладом, то цензори похопилися і винесли заборону, мотивуючи її тим, що в повісті автор малює “мрачну картину крестьянскої жизни на Украине как во времена крепостного права, так и в настоящее время” [171, с. 8].

Іноді між М. Старицьким та Панасом Мирним виникали певні непорозуміння щодо видання творів письменника. В альманасі “Нова рада” за редакцією М. Старицького, Олени Пчілки та І. Стешенка, виданому у 1908 році в Києві, було опубліковано містерію Панаса Мирного “Спокуса”. У листі до Григорія Маркевича Панас Якович зазначає, що не давав дозволу на цю публікацію, зауважуючи, що “таке тепер, як бачите, настало: усякий як хоче, так і ворочає твоїми працями, не питаючи того, чи згоден на це той, хто робив!” [157, с. 528]. З іншого листа Панаса Мирного до Г. Маркевича довідуємося, що “Спокусу” без відома автора надіслав до альманаху “Нова рада” Сергій Єфремов, хоч мав би, на переконання автора, надрукувати її у III томі його творів [157, с. 531]. Звичайно, ніякого розвитку таке невдоволення письменника не набуло, адже Панас Якович чудово розумів, як важко публікувати твори українською мовою в Російській імперії [157, с. 531]. Тож, цінуючи кожен можливість публікації, Панас Якович закривав очі на таке порушення своїх авторських прав. Хоча ця проблема, як свідчить епістолярій письменника, його дуже турбувала.

Михайло Старицький був невтомним захисником україномовних творів від цензорських нападок, шукаючи порятунку, де тільки можна. Він спробував пробити бюрократичні бар’єри, звернувшись за допомогою до чиновника найвищого рангу, якого знав, – до Івана Яковича Рудченка. Так, у

своїх листах Михайло Старицький писав до Панаса Мирного, щоб той просив брата подати твори до збірки: “Чи не змогли б Ви, голубе, написати Івану про його твори українські: хай би він їх подав нам хоч під псевдонімом абощо. Я не знаю його адреси – це раз, а вдруге – не відаю, як він прийме на своїм стані високім мій лист, – може просто не одмовити, зацурати, а Вам він, конешне, дасть одповідь. Туго посувається наша збірка: ніхто чого-небудь путящого не шле... та й взагалі мало озиваються... Бодай наших письменників!” [203, с. 596-598]. Проте високий урядовець, українець за походженням, який починав свою діяльність із захоплення фольклором, українською історією, з часом зовсім припинив перейматися проблемами рідного слова, хоча ще у 1862 році він у листі до брата Панаса називав царських цензорів скаженими вовками-сіроманцями, які “виїда[ють] здорово з письма стрічки” [55, с. 41-42].

Досягнувши кар’єрних вершин у столиці, Іван Панасович Рудченко намагався і молодшого брата просунути по чиновницькій службі. Письменник всіляко цьому опирався. Проте Панас Якович ніколи не забував про співавторство Івана Білика, завжди відстоюючи обов’язковість присутності псевдоніму брата на палітурках спільних творів. У питаннях авторства та прав на видання творів Панас Мирний був вкрай принциповим. На прохання Григорія Маркевича продати видання “Дітських казок”, – казок для дітей із збірника “Народные южнорусские сказки”, опублікованого Іваном Біликом у 70-х роках ХІХ ст., – письменник відповів: “Можна б казати про продаж того, що сам витворив. А хіба ж казки мною витворені?.. Під виданням я розумію, що Ви бажали б видати задля дітвори частину тих казок, що колись видав їх мій покійний брат. Які ж умовини мусять бути тут про продаж? Одбирайте з їх, які Вам до вподоби, та сповістіть мене, а я зараз напишу племінникові і, певний, що він згодиться їх передрукувати” [157, с. 530]. Панас Якович не скористався можливістю заробити на нечесному перевиданні результатів фольклорних розвідок свого покійного брата, хоча

можна говорити про моральне право зробити це, адже Панас Якович допомагав у цій роботі Івану Білику.

У листі до Наталії Романович-Ткаченко письменник запитує: “Нащо тільки Ви випустили цю повість під однією моєю назвою, тоді як рукопись, заслана до редакції, була під двома – “Іван Білик та Панас Мирний”? Якщо можна цю помилку поправити при дальнішому друкуванні повісті, – буду дуже вдячний Вам за це, бо син покійного брата мого (Ів. Білика), котрий і передав мені рукопись, – як довідається, що повість виходить тільки під одним моїм підписом, – мусе подумати: та й невдячний який брат небіжчика, що перехоплює на себе роботу і мого покійного батька! А така думка буде дуже прикра задля мене. Через це і прохаю Вас при дальнішому друкуванні повісті зазначити авторство не тільки одно моє, а ще й Івана Білика, поставивши перше всього його, а потім уже моє (Панас Мирний), бо його праці над повістю більше, чим моєї” [157, с. 572-573]. Редакція не виконала прохання, тому Панас Мирний у наступних двох листах до Н. Романович-Ткаченко знову і знову нагадує про необхідність друку спільних з братом творів під двома псевдонімами (листи від 14 січня і 16 квітня 1919 року).

Ще одного соратника у справі видання україномовних творів на території Російської імперії Панас Мирний знайшов в особі Михайла Коцюбинського. Підтвердження цьому знаходимо й у листуванні письменників. Михайло Коцюбинський у той час активно працював над упорядкуванням альманахів української літератури, своєю діяльністю прагнувши розширити її тематичні обрії, поглибити новаторські тенденції розвитку. Майже у кожному з листів він звертається до Панаса Мирного із запрошенням надіслати твори до різних збірок. Так, у альманасі “Дубове листя”, який був упорядкований М. Чернявським, Б. Грінченком та М. Коцюбинським, у 1903 році було надруковано оповідання Панаса Мирного “Серед степів”, хоча і зі значними цензурними правками. У іншому збірнику “З потоку життя”, також упорядкованому за участю Михайла

Коцюбинського у 1905 році, було вміщено переклади Панаса Мирного з творів Генріха Гейне.

У Панаса Мирного також виникла думка видати збірник, присвячений пам'яті Миколи Гоголя, до участі у якому він запросив і Михайла Коцюбинського, попросивши його подати нарис “Серед степів”. Коцюбинський погодився, проте творчому задуму Панас Мирного не судилося здійснитися. На заваді тому, як не дивно, стала не імперська цензура, а самі українці. Так, у листі від 8 грудня 1902 року він з боєм пише Михайлові Коцюбинському: “Про наш збірник на спомин Гоголя ніхто з наших і словечком не обізвався. Чутка доходила, що кияни були взагалі проти такого збірника. Хіба, мовляв, мало наших покійних народолюбців, котрих слід пом’янути збірниками, щоб ще заходжуватися поминати рідною мовою, хоч і такого великого художника слова, як Гоголь, але чужого нашій мові слова? Гоголь хоч митець чужої мови, оже по духу і природі рідний нам... Що не кажіть, а Гоголь душею і натурою наш” [157, с. 494]. Листування Панаса Мирного та Михайла Коцюбинського ілюструє умови діяльності української інтелігенції того часу, даючи дослідникам можливість інтроспективного аналізу культурної атмосфери кінця XIX – початку XX століття, зокрема діяльності цензурних органів Російської імперії на території України.

Цензурні утиски доходили до абсурду, коли було заборонено видавати друком переклад Панаса Мирного “Слова про Ігорів похід” сучасною українською мовою. Це викликало неабияке здивування письменника, про що він з гіркотою писав до С. Єфремова: “Учора мені казали знайомі, що цензура уже пропустила перший том моїх праць, заборонивши зовсім “Товаришів” та ще щось невеличке. Я вгадував, чи не “Лови”? А сьогодні Ваш лист підкріпив ту недобру звістку про “Товаришів” та ще й здивував тим, що не “Лови” заборонено, а “Дума про Ігореве військо”. Це справді більше чим дивно. Хоч би це був переклад з чужородної мови, а то самостійну переробку на нашу мову давнього “Слова о полку Ігоревім”

заборонено! Якби хто раніше про це сказав, я б йому тричі плюнув у вічі, щоб не брехав” [157, с. 488].

Цензурна історія повісті “Лихі люди” (“Товариші”) ледь не коштувала Панасові Мирному кримінальної справи. У листі до Михайла Мочульського від 7 січня 1918 року письменник оповідає про те, як цю повість все ж вдалося надрукувати спочатку М. Драгоманову у Женеві, а потім Василю Горленку у Києві. Для російської цензури автор змінив назву повісті з “Лихі люди” на “Товариші”. Але цензура не тільки заборонила друк повісті, а ще, за свідченням Панаса Мирного, “намірилася розпочати з цього діло” [157, с. 561]. І лише завдяки допомозі Єлисея Кипріяновича Трегубова, викладача колегії Галагана в Києві, члена Київської громади і співробітника журналу “Киевская старина”, вдалося запобігти лихові. Саме він довів цензорів, що тут немає ніякого криміналу [157, с. 561].

С. Єфремов усіляко намагався переконати Мирного не зважати на цензуру, а все ж подавати до друку переклади: “Чи не подати б до драматичних творів і переклад “Короля Ліра”, надписавши для цензури: “По В. Шекспіру скомпонував...”, – пише він Панасові Мирному. – Після цензури, коли б вона з таким написом дозволила, його можна закреслити. Так само й “Гайявату” [259]. А коли Мирний все ж не зважився надіслати Єфремову рукописи своїх перекладів, він знову звертається у листі до письменника: “Чому не прислали “Короля Ліра”? Можна б і його, на всяк випадок, подати, а коли б цензурі се не сподобалось, то хай би сама собі черкала. А може й пройде: в збірнику поезій Кримського, що сими днями вийшов, мало не половину книжки заміщено перекладами з Гейне, – так, не ховаючись, і названо. Коли пропускають з Гейне, – то чим Шекспір гірший – може поміж іншим і “Король Лір” проскочить. На мою думку, треба конче і його до сього тому залучити, отже сподіваюсь, що Ви незабаром вишлете рукописа” [261].

Та змагатися з цензорами українським видавцям було марно. Тому С. Єфремов пропонує Панасові Мирному звернутися до брата, який займав

високий чин у Петербурзі, з проханням прискорити принизливу процедуру цензурування: “Про перший том чутки з анахтемської цензури так само нема, як і перше. Дуже добре було б, коли б д. Білик перебалакав з Шаховським, – тоді б довго не держали б цензори” [258]. Князь Микола Шаховський у той час був начальником Головного управління у справах друку в Російській імперії. У листі від 25 березня 1902 року Мирний пише Єфремову, що таки попрохав брата перемовитися з Шаховським і чекає на його відповідь [157, с. 486]. Проте Іван Рудченко дав своєму братові цілком прогнозовану пораду щирого імперського чиновника, про яку Панас Мирний повідомив С. Єфремова у листі від 3 червня 1902 року: “Про другий том моїх праць повинний подати Вам недобру звістку. Ви самі, добродію, знаєте, що твори, які ми намічали до сього тому, не цілком мої, а й братові. Був брат у мене на великодніх святках і запитував, чи слід-то сунутися з цими творами під час тії завірюхи, що піднялася у нас по селах?.. Недавно одібрав від його звістку: “тхне і геть-то поганим! Сунутися з цим добром у цей час не годиться”... Облишмо до якого часу з другим томом” [157, с. 488-489].

Сергій Єфремов не забарився з відповіддю, намагаючись переконати Мирного подолати той страх дрібного чиновника, що точив письменника зсередини: “Ви боїтесь негарного духу там, вгорі і думаєте, що пропаще діло соватись під такий небезпечний час з “Хіба ревуть воли...”, я з Вами не погоджуюсь і от через які причини: сими днями я дістав звістку, що цензура дозволила третій том Карпенкових “Драм і комедій”, між яких єсть, наприклад “Хазяїн”, де просто на сцені бунт робочих. Одже пройшло! Значить є надія, що й “Пропаша сила” не пропаде, особливо коли зробити примітку, що отоді й тоді ся повість була вже раз дозволена... друге – чим власне ми ризикуємо, подати “Пропашу силу” зараз? Найгірше те, що пропаде марка за 60 копійок, але се така дрібна втрата...” [259].

Зваживши на аргументи Єфремова, Мирний зважується ще раз прохати Івана Білика дозволити надрукувати “Хіба ревуть воли...” у другому томі. Письменник повідомляє Єфремова листом, що написав до брата в Петербург,

“чи не настав, бува, час, що можна ткнутися з “Волами” і “За водою” [157, с. 491]. Очевидно, час настав, бо “Хіба ревуть воли...” таки вийшли друком у другому томі видавництва “Вік”, керівниками й активними співробітниками якого були визначні громадські й культурні діячі Олександр Кониський, Василь Доманицький, Олександр Лотоцький та Сергій Єфремов [72].

Безпосередньо з органами царської цензури Панас Мирний справи не мав. Займалися цим завжди його видавці, зокрема В. Горленко, М. Старицький, С. Єфремов, а також брат Іван Білик. Сам письменник зізнавався у листі до Якова Жарка: “Я з цією господинею (*цензурою* – *І. Григоренко*) ніколи не зносився сам, за мене другі з нею цяцькалися” [157, с. 444]. Серед тих, хто “цяцькався” з цензурою, була і Олена Пчілка, яка з 1906 року стала співредактором журналу “Рідний край”. Хоча внаслідок революції 1905 року Валуєвський циркуляр і Емський указ фактично втратили силу, цензура все ж не втрачала пильності і надалі. Тому Олені Пчілці довелося безпосередньо працювати з імперськими цензурними органами. У одному з листів до Панаса Мирного як співзасновника і дописувача журналу письменниця і редакторка “Рідного краю” скаржилась на непередбачуваність і нелогічність цензорських зауважень: “От ми тоді вгадували, вгадували, за віщо могли б заборонити номер (думали на “Бога”, на Мазепу чи Карла, на “передову” і т.д., а про малий віршик і не подумали; тим часом №7 заборонено за малий віршик – “Борщеві” [...], вони вважають сей віршик за “открытый призыв к революционному восстанию”. Найстрашніші слова здаються їм – “кров”, “кайдани”, і “общее сочувствие борщеві” [250]. Через це Олена Пчілка у тому ж листі звертається з проханням до Панаса Яковича переробити “стрічку про “кайдани-тюрми” у його вірші, адже письменниця зізналася, що після розмови з цензором вона боялася цих двох рядків [250].

Окрім цензури заважала україномовному виданню ще одна причина, яка залишається актуальною і сьогодні – висока ціна української книги у порівнянні з російською. С. Єфремов писав Мирному: “Треба книжку нашу

видавати якнайдешевше, щоб вона могла видержати конкуренцію з російськими виданнями. І так все всі нарікають, та й справедливо цілком, що книжка українська занадто дорога і що се одна з причин, які відбивають публіку від української книжки” [254]. Кілька листів Панаса Мирного до Сергія Єфремова мають виключно діловий зміст: у них письменник обговорює вартість видання творів, колір і розмір палітурки, кількість примірників та скільки від загальної кількості залишиться авторських примірників, зокрема листи від 4 та 22 березня 1901 року, від 19 грудня 1905 року [157].

Кількість авторських примірників була важливою для Панаса Мирного, адже його твори миттю розходилися по друзях і знайомих. На прохання Якова Жарка подарувати йому “Збираницю з рідного поля” Панас Якович відповів, що “дуже радніший” був би зробити це, якби мав у себе хоч один зайвий примірник [157, с. 432]. Збірник творів Панаса Мирного настільки швидко “розкотився” поміж добрих знайомих, що у автора залишився один екземпляр, переплетений з “Перемудрив”, який він колись подарував своїй дружині, а тоді – добрій знаомій. “Якби моя жінка та не була тепер моєю жінкою, то сам автор не мав би у себе своїх творів”, – з іронією зауважив митець у цьому ж листі до друга [157, с. 432].

Продовжував Панас Якович пошуки видавців для своїх творів і у роки Першої світової війни. Небувалий за розмахом спалах українського книговидання припав на роки визвольних змагань, боротьби за державність. Кількість українських видавництв зросла до 78 в 1917 році і до 120 в 1918 році [72]. Зростання попиту на українську книжку забезпечило прибутковість найбільших видавництв. Окремі з них – “Час”, “Друкар”, “Криниця”, “Сіяч” – придбали власні друкарні [72]. Саме з видавництвом “Сіяч” співпрацює Панас Мирний в останні роки життя.

Черкаське видавниче товариство “Сіяч” упродовж 1917-1918 років видало низку творів українських письменників (П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Б. Грінченка, А. Кащенко, Г. Коваленка, І. Нечуя-Левицького,

І. Манжури, С. Черкасенка, І. Франка). Представники цього видавництва листувалися і з Панасом Мирним з приводу видання його творів. З листів Панаса Мирного до видавництва “Сіяч” збереглася лише чернетка одного [157, с. 566]. Про характер і обсяг усього листування дає уявлення приписка Панаса Мирного на листі Н. Романович-Ткаченко від 26 квітня 1919 р. (Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 5, №699) [157, с. 578-579]. У згаданій приписці у листі до письменниці і співробітниці редакції “Літературно-наукового вісника” Н. Романович-Ткаченко Панас Якович коротко оповідає їй про зміст усіх листів, які були ним надіслані до видавництва “Сіяч”: з них дізнаємося про досить напружені стосунки між письменником та видавництвом. Панас Мирний хотів навіть передати авторські права до іншого видавця [157, с. 645]. Але митець співпрацював з цим видавництвом не тільки задля розвитку українського книговидання. Епістолярій письменника свідчить, що причиною цього стали ще й матеріальні нестатки, які у сім’ю письменника принесла громадянська війна. Панас Якович протягом 1918-1919 років намагався отримати хоч якісь кошти від видавництва “Сіяч”, щоб допомогти дітям. У листі до Н. Романович-Ткаченко від 16 квітня 1919 року він писав: “Теперішня дорожнеча так доймає, що ледве доводиться сьак-так прожити, а от синові, що учиться в Катеринославі в Горному інституті, на допомогу й не вистачає” [157, с. 578]. Загалом усі листи Панаса Мирного до Наталії Романович-Ткаченко, датовані 1918-1919 роком, стосуються публікації його творів видавництвом “Сіяч” та намагання отримати від видавців хоч якийсь гонорар.

Письменник наприкінці життя продовжував співпрацювати і з “Літературно-науковим вістником” – загальноукраїнським літературним і науковим часописом, заснованим М. Грушевським, І. Франком, О. Борковським, О. Маковесем у 1898 році у Львові. Протягом 1917-1918 років цей часопис виходив у Києві. З приводу співпраці з “Літературно-науковим вістником” Панас Мирний листувався з Михайлом Мочульським.

Їхнє листування тривало недовго. Воно розпочалося з ініціативи М. Мочульського, який від імені редакції запросив Панаса Мирного до участі в журналі.

Матеріальні труднощі змушували письменника просити гонорар за публікацію власних творів авансом. З таким проханням Панас Якович звернувся до редакції “Літературно-наукового вісника”: “Під цей час страшної дорожнечі на все, як не звужуєш потреби, а все ж на їх заробітку від служби ледве вистачає, а з нового року може й зовсім припинять видачу жалування, бо з Петрограда ніяких звісток про це немає. Тоді ще і з голодом доведеться знатися” [157, с. 561]. Аванс письменник отримав, про що сповіщає М. Мочульського у листі від 26 квітня 1918 року, але твори через непевність воєнного часу так і не зміг надіслати вчасно [157, с. 564].

Перша світова війна створила письменнику нові перешкоди у житті. У лютому 1918 року пошта не приймала ніяких посилок до Києва, тому Панас Якович не зміг надіслати М. Мочульському обіцяні твори до “Літературно-наукового вісника”, крім того, письменник висловив жаль, що його “Товариші” не можуть бути опубліковані у “Віснику”, “бо вони кимсь-то надруковані у Львові без мого відома і дозволу і зараз ще продаються. Хоч би видавець у подяку авторові заслав до його хоч одного примірника! І цього не зроблено, а бажалося б мати”. Натомість письменник пропонує надіслати “За водою” [157, с. 563].

Пізніше зв'язок редакції з Панасом Мирним підтримувала і Н. Романович-Ткаченко. Відомо 8 листів Панаса Мирного до Наталії Данилівни Романович-Ткаченко, які також стосувалися переважно питання виплати письменнику гонорарів. На схилі років літній письменник з усіх сил намагався забезпечувати сім'ю, адже важкі повоєнні часи не лишали йому вибору. Хоча цензурні утиски, а згодом матеріальні труднощі не додавали натхнення, Панас Якович все ж продовжував працювати, втілюючи творчі задуми, друкуючись, де тільки з'являлась можливість.

2.5. Службова діяльність письменника у його приватному листуванні

Епістолярій Панаса Мирного дозволяє з'ясувати умови, у яких він жив і творив. Життя, робота, дозвілля, безперечно, впливають на настрій людини загалом, а значить, і на той художній твір, який виходить з-під пера майстра слова. Традиційно під повсякденністю розуміють сферу приватного життя, сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, товариських зв'язків і кола спілкування. О. Коляструк називає історію повсякденності психологізацією щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [90, с. 289]. Тому для кращого розуміння творчої лабораторії Панаса Мирного необхідно збагнути, у яких умовах він писав, зрозуміти мінливі відчуття, переживання письменника, вплив на нього тих людей, які його оточували, реконструювати повсякденну атмосферу тогочасного життя.

Найбільш визначальним фактором, який вплинув на усе подальше творче життя Панаса Яковича, безумовно, став вибір професії. Батько письменника хотів, щоб син пішов по його слідах і став канцеляристом. Так і вийшло. Вчився Панас Мирний спочатку в Миргородському парафіяльному училищі, а потім, з переїздом батьків у Гадяч – у повітовому училищі. Мріям Панаса про гімназію і університет не судилося здійснитися, адже на це не було грошей. Він закінчив неависний навчальний заклад з похвальним листом і вступив на службу до повітового суду Гадяча. “Не життя мені в Прилуці, хочеться вирватись і покинути скверний город з його поганим людом, з його гидким чиновництвом. Якщо не пощастить переводом – не переведуть, то подам в одставку та поїду або у Полтаву, або ж до тебе”, – пише він старшому братові Івану [157, с. 345-346]. Прошло декілька років після цього листа, поки Панас зміг вибратися до Полтави.

Панас Якович ніколи не шукав собі “тепленького” місця, не прагнув, на відміну від старшого брата, кар’єрного зростання. Проте Іван Якович, який на той час був чиновником особливих доручень при київському генерал-губернаторові, робив численні спроби посприяти чиновницькій кар’єрі Панаса, зокрема запропонувавши молодшому братові місце столоначальника у Києві. У листі до Івана Рудченка від 12 червня 1881 року Панас Якович детально аналізує усі перспективи майбутньої роботи та вигоди теперішньої, трохи збентежено відповідає на таку пропозицію, що ще ніколи лист не ставив його перед таким вибором: “отвечать да или нет” [157, с. 353]. Він протягом трьох днів обдумував братову пропозицію, проте так і не наважився ні відмовитися, ні погодитися. Панаса Яковича лякало, що майбутні обов’язки достеменно невідомі, але найбільше страшила “...пригодность [...] к делу и более всего мнение: а, брат брата за собою тянет. Ну и что, если такое мнение составится в будущих сослуживцах? Мне это было бы больнее и прискорбнее всего” [157, с. 354]. У цьому ж листі до Івана Білика Панас Мирний називає причини, які завадять його успішній чиновницькій кар’єрі, серед яких і те, що він – “человек дела, а не услуг”, яким має бути столоначальник. Та й особистих якостей, необхідних канцеляристу, він теж не мав: “Ораторствовать у меня способности нет, развязности, соединенной с нахальством, и подавно не ищи. Что ж я буду за птица в вицмундире?” [157, с. 355].

Панас Мирний також писав братові, що на службі він користується авторитетом і його “товарищество более чем уважает”, а начальство не дає підвищення, бо “вырвавши меня из счетного отделения, тем самым бояться ослабить значение его”. Проте письменник не переймається цим: “... я настолько незатейлив и неприхотлив, что вполне удовлетворяюсь имеемым и меньше всего думаю о карьере”. Письменник був переконаний, що “чем высший генерал – тем большая свинья” [157, с. 354].

Панас Якович, на відміну від братів Івана та Луки, не зробив блискучої кар’єри чиновника, хоча мав для цього реальні можливості і необхідні

здатки. Так, М. Корсунський зазначає, що Панас Якович міг зробити “значну кар’єру”, не менш успішну від кар’єри брата Івана, який “завдяки своїй енергійній та рухливій натурі з “писарчука” став “членом ради міністра фінансів” і “тайним советником”, прикрашеним і широкими стрічками, й блискучими зорями” [96, с. 238]. Так само стрімко по службі просувався і другий брат Панаса Яковича Лука, який обіймав посаду начальника відділу в Київській Казенній Палаті [96, с. 238].

До честі Панаса Яковича: він жодного разу не скористався послугами братів задля власного службового просування чиновницькою драбиною. У листі до Івана Білика Панас Мирний зазначає, що “... в частую положение человека... заставляет быть в разладе с самим собою, чем выше положение – тем разлад этот увеличивается. ... для меня – такое положение служило бы источником самых невыносимых нравственных мук. Вот почему я старался в служебном отношении отыскать такое местечко, которое, обеспечив меня на счет дневного питания, не ставило бы в разлад с совестью. [...] Теперешнее положение мое именно таково: это тихая пристань, где я свободно беру деньгу, зная, что она дается мне за известное число рабочих часов добросовестного, хотя и легкого труда, но такого, который не насилует ни моей совести, ни моих убеждений, ни моих заветных мечтаний” [157, с. 355].

Панас Мирний не мав сприятливих умов для творчості. У своєму похмурому службовому кабінеті – колишньому казематі – письменник пропрацював більше сорока років. На службі він змушений був весь час проводити у чиновницькому товаристві. Колега по роботі письменника М. Корсунський описує тогочасну чиновницьку службу в Полтавській казенній палаті так: задушлива і гнітюча атмосфера одноманітності й сірості, запилені стоси паперів, які за день повністю вкривали стіл Панаса Яковича [96]. Проте більшість своїх найкращих творів Панас Мирний написав у 1870-х роках на початку чиновницької кар’єри. Поєднання в одній особі генеральського чину і опозиційного до влади письменника – це, за висловом О. Білецького, “тема для авантюрно-психологічного роману” [10, с. 371].

Важко не погодитися з М. Рудницьким, який стверджував, що Панас Мирний поділив своє життя на дві половини: “совісного” державного урядовця та письменника, що “нишком” дозволяло йому “миритися з офіційною, нестерпно нудною, часто осоружною роботою” [184, с. 130]. Про цю роздвоєність Панаса Мирного писав і Сергій Єфремов, який особисто був знайомий з письменником [55]. В. Гриневич також зауважив, що письменнику Панасові Мирному доводилося воювати з чиновником Афанасієм Рудченком, і перший дедалі частіше програвав у цій війні. На підтвердження своєї думки В. Гриневич наводить слова Євгена Чикаленка, який казав, що для нашої літератури великою шкодою є те, що Мирного не вигнали зі служби, як І. Карпенка-Карого вигнали з поліції, завдяки чому маємо артиста і драматурга [42]. Влучно про роздвоєння письменника сказав його син Михайло: “Життя дало йому в руки перо, але примусило підраховувати численні колонки бухгалтерських цифр і підписувати довжелезні папери з приводу досягання з купця І-ї гільдії № податку в сумі 1 коп. Ось чому батько, скільки я його пам’ятаю, звичайно бував похмурим, суворим, не міг приховати свого тяжкого розладу...” [185, с. 128-129].

Літературна праця стала для Панаса Яковича справжньою втіхою і відрадою. Надокучлива чиновницька робота пригнічувала письменника, заважала творчості. Скарги на це зустрічаємо у листах Панаса Мирного. Зокрема нареченій Олександрі Панас Якович писав, що постійно відчуває тягар усіляких офіційних викладок, висновків, підрахунків, нестач [157, с. 377]. М. Мочульському скаржився, що поважні літа, сімейні та службові обов’язки не сприяють “примножувати літературного матеріалу” [157, с. 561]. Службове становище зобов’язувало Панаса Яковича носити мундир, проте, як згадував товариш по роботі письменника М. Корсунський, ні блискучі гудзики, ні петлиці, ні кокарди ніколи не мали честі прикрашати його скромну особу [96, с. 237]. Син письменника Михайло також стверджував, що батько дуже не любив віцмундира і за будь-якої можливості намагався уникнути його одягання, а коли це не вдавалося, то поверх

однострою Панас Якович обов'язково одягав пальто, навіть у теплу пору року [185, с. 128].

Казенна служба насправді відбирала у письменника чимало часу: “Не втаю і того: робітник я до своїх праць дуже крутий і не без ледарства, – зізнавався Панас Якович у листі Михайлові Комарову. – Водиться-таки цей грішок за мною. Чого не буває? А й те сказати: узявшись за велику працю, треба для неї б багато зайвого часу. А де його, в ката, брати, коли не мало його одбирає служба?” [157, с. 365]. У листі до Михайла Старицького Панас Якович повідомляв, що його “... душать казенною роботою та ще й будуть душили ...” [157, с. 361].

Панас Мирний не міг покинути службу, щоб повністю присвятити себе творчості, адже потрібно було утримувати сім'ю. На сороковому році життя Панас Якович закохався в молоду вчительку музики Полтавського інституту благородних дівиць двадцятишестилітню Олександру Михайлівну Шейдеман, освічену, начитану, талановиту (знала кілька мов, прекрасно грала на фортепіано) і привабливу жінку. Вони познайомились на літературних суботах у Віктора Василенка. Немолодий вже письменник занурився у любовні почуття, хоча знав про хронічну хворобу Олександри – істерію – та про те, що в неї є залицяльник – молодий і багатий петербурзький лікар. Панас Якович перемиг у змаганні за руку дівчини. У листі Олександра повідомляє про свою згоду стати його дружиною: “... ты святой человек, именно святой, и неужели мне, грешнице, выпало такое счастье и честь быть твоей женой... Отказаться от тебя я уже не в силах...” [252].

Між подружжям була суттєва різниця у віці – 14 років. Це, звісно, не могло не позначитися на їхньому спільному житті. Олександра стала хорошою матір'ю, гарною дружиною, але справжнім другом і помічником письменнику вона стати не змогла. Хвороба дружини пригнічувала Панаса Яковича, змушувала постійно думати про кохану, яка часто перебувала на лікуванні. Панас Мирний скаржився своєму другові Віктору Василенку, що

ую другу половину 1894 року, коли хвороба Олександри різко загострилася і страшні випадки дедалі частіше мучили дружину, його не покидали тяжкі переживання: “Мені здається, що вже гіршого не буде, ніж половина минулого року... Бо то не життя було, а одна мука, одна пекуча туга!” [157, с. 418]. Але не зважаючи ні на що письменнику до кінця життя вдалося зберегти світлі і щирі почуття до дружини. Він був гарним сім’янином, турботливим і відповідальним батьком: “Хоч самому, може, й погано, а як дітвора обсіла, то перше всього про неї треба клопотатися...”, – пише він Якову Жарку [157, с. 478]. До виховання дітей письменник ставився дуже серйозно, використовуючи найновіші дослідження тогочасних науковців у педагогічній царині. Зокрема, у листі до Олександри Михайлівни письменник пропонує дружині ознайомитися зі статтею про виховання дітей, у якій автор говорить, що сучасні виховні системи пригнічують духовність дітей, а не допомагають їм розвиватися природно [157, с. 421].

За відсутності дружини з дітьми у Полтаві Панас Якович постійно запитував у листах до неї про здоров’я дітей, про їхню поведінку, просив писати, чим вони займаються, як бавляться: “Почему ни Витя, ни Миня мне ничего не напишут? Да хоть бы какую каракульку и Ленюшечка прислал; все же знал бы, что его каракулька!” [157, с. 460]. У листах до друга і соратника Якова Жарка письменник часто оповідає другові про здоров’я дітей, зокрема про хворобу старшого сина, а також про успіхи дітей у навчанні [157, с. 522]. Стосовно успіхів своїх дітей у навчанні Панас Якович чесно зізнавався Якову Жарку: “Дітвора учиться не так, щоб хапати зорі з неба, а все ж помалу тягне і двойок додому не приносе” [157, с. 543].

Письменника дуже хвилювало, чи зможуть його діти витримати випускні іспити у гімназії, отримати гідну освіту. Саме освіту Панас Якович вважав не тільки запорукою гідного існування, але й засобом прислужитися суспільству. Він заздалегідь, ще у 1909 році, залишив духівницю, у якій заповідав своїм синам продовжити його справу служіння рідному народові: “Прошу жену мою [...] всячески позаботиться о том, чтобы [...] сыновья

наши непременно получили высшее образование, так необходимое им не только для устройства своей судьбы, но еще более – для принесения своей будущей деятельностью возможно большей пользы тому краю, где они родились, и населяющему его народу...” [157, с. 591].

Проте на справи сімейні часу бракувало. Службові відрядження позбавляли його можливості більше спілкуватися з рідними, інколи залишаючи тільки кілька години на сон. Панас Якович скаржився Віктору Василенку, що часто допізна засиджується на роботі [157, с. 417]. Цезарю Білиловському писав, щоб той не сподівався від нього ніяких прозових творів до упорядкованого ним літературного альманаху “Складка”, оскільки письменник не мав вільного часу ні написати нове, ні упорядкувати давніші нотатки та замальовки [157, с. 430].

Попередник Цезаря Білиловського, укладач двох перших випусків альманаху “Складка” Володимир Александров також безрезультатно закликав до співпраці Панаса Мирного як автора: “Ви мене зовсім занедбали, а я вас ні-ні та й знову згадаю; особливо як діло доходить до “Складки” або про “Складку”. Крий-боже! Як мені жалко було посилати (*нерозбірливо*) “Складку” в цензуру без чого-небудь вашого. Ну, та що ми, коли з вами нічого не подіять?! ... сам писав до вас і другим поручав, щоб прохали вас, так ви про се і одвіту не дасте. Такий ви не вмолимий, щоб вас Бог любив!” [251].

Невмолимим до благань редакторів стосовно нових творів Панаса Мирного робила не тільки чиновницька праця, але й побутові негаразди та проблеми. Письменник змушений був відповідати відмовою навіть близьким друзям, зокрема і Якову Жарку, який просив Панаса Яковича перечитати його оповідання та висловитися з цього приводу. У відповідь той написав, щоб Я.Жарко почекав до осені, адже саме до цього часу письменник розраховував “оббігти губернію”, тобто повернутися з відрядження, та владнати домашні справи: у хатах груби перекидати, побілити [157, с. 438]. “Зовсім зайвого часу нема! – скаржиться Панас Якович другові. – А тут

Коцюбинський сповіщає, що вони задумали збірник в Чернігові видати і запрохує мене – чи не дав би я їм чого-небудь? Горе мені, та й людям зо мною. Вони думають, що у мене літературного добра – цілі оберемки. Гріх сказати, щоби й не було. Є трохи, оже або дуже велике, або ще не витанцювалося, або – у голові і серці гвіздком стримить, а виявити його – переложити на папір – нема часу...” [157, с. 438]. Він категорично і твердо повідомив Якова Жарка: “... писав я, пишу і буду писати тільки тоді, як є зайвий час...” [157, с. 443]. Проте бажання писати не полишала Панаса Мирного за жодних обставин, бо тільки літературна праця могла втішити душу письменника, “... як картюжника якого-небудь утішають карти, а п’яницю – горілка” [157, с. 443]. Уриваючи час від відпочинку, просиджуючи вечори за письмовим столом, він з натхненням віддається улюбленим заняттям.

Робота відбирала не тільки час, але й сили та здоров’я письменника. Однак покинути набридлу канцеляристську працю він не міг, адже мусив годувати чималу родину, дбати про майбутнє своїх дітей. “Не здивуйте, що чоловікові часом ради шматка хліба приходиться нехаяти кращими його бажаннями, вищими замірами, дорожчими сподіями”, – з болем писав Панас Мирний у одному зі своїх листів [157, с. 349]. Проте, не зважаючи на таке ставлення до канцеляристської роботи, свої обов’язки по службі у Полтавському губернському казначействі він виконував ретельно. У його віданні були пенсійне, спадкове, земельне, адміністративно-господарське діловодство; постачання скарбницям, різним установам та особам гербових знаків; розпорядчий комітет у справах утримання земської пошти, харчування війська та ремонт і постачання для нього помешкань [239]. Все це вимагало значних затрат часу та досконалого знання законів. Успіхи у роботі дозволили незабаром досягти високого чину. Держава належно оцінила працю чиновника П. Я. Рудченка, який за 40 років служби ні з ким не конфліктував: він отримав орден Станіслава II ступеня, згодом – орден Анни

II ступеня, а в 1914 році – чин дійсного статського радника (чин цивільного генерала, що прирівнювався до губернаторської посади).

Досить високий на той час чин не змінив доброї вдачі письменника. Він залишився скромною і хорошою людиною. М. Корсунський згадує, що до колег по роботі будь-якого рангу Панас Якович ставився привітно, без пихи чи підлабузництва, просто [96]. Працівники казначейства, у свою чергу, також любили і поважали письменника, який пропрацював поряд з ними більше півстоліття. У 1914 році виповнилося 50 років перебування Панаса Яковича Рудченка на царській службі. У листі до Григорія Маркевича Панас Якович пише, що колеги по роботі привітали його з цією датою. А дехто з них побажав мати у себе і твори Панаса Мирного, тому письменник звернувся до Г. Маркевича з проханням вислати кілька примірників, що збереглися після продажу, щоб вручити їх колегам [157, с. 552]. Завдяки Панасові Мирному в Полтавській казенній палаті, де він працював, була створена чудова велика книгозбірня, що налічувала близько 3 тисяч книжок та журналів, на купівлю і передплату яких письменник просив у начальства кредит [239].

За п'ять десятиліть Панас Якович так звик і пристосувався до колективу, що навіть на пропозицію Андрія Левицького у тяжкі часи громадянської війни 1918 року перейти на вигіднішу посаду письменник відповідає: "...на ту посаду, що Ви пропонуєте та під такі войовничі часи, які зараз стоять, треба чоловіка-бойовика, а я і по своїх старечих літах, та й по натурі своїй не годжусь задля сього, та й мої відношення до товариства, з яким довелося довгий час прослужити укупі, не сприяють сьому з морального боку. Заради мого спокою благаю Вас: не робіть заходів! Якщо буде потрібна яка-небудь з мого боку послуга, то я радніший виконати її і на цій посаді, що займаю тепереньки, – більшої мені не треба, та й не здатний я до неї" [157, с. 562]. В останній рік життя письменник пише листа синові Михайлові про своє тяжке становище: "Здоров'є мое по-прежнему не важно: кашель, лихорадит. Но я продолжаю ходить на службу, правда, еле

допалзываю туда и обратно” [157, с. 575]. До останнього дня свого життя Панас Якович працював, адже почуття обов’язку для нього було невіддільним від його особистості. Письменник так і не зміг подолати тієї духовної роздвоєності, спричиненої суперечністю між його чиновницькою роботою та прагненням до творчості.

Висновки до другого розділу

Приватне листування Панаса Яковича Рудченка (Панаса Мирного) віддзеркалює не тільки історичну добу, у яку жив і творив письменник, але й відтворює процес становлення та трансформації естетичних і життєвих принципів автора: його ставлення до світу, до самого себе, до конкретного адресата, розкриваючи особливості взаємостосунків між літературними і громадськими діячами. Листи демонструють не тільки багатогранність духовного життя Панаса Мирного, індивідуальні особливості його мислення, але й відбивають еволюцію культури означеної доби, відображають особливості літературного процесу, розвій художньої думки.

Тематичними домінантами листів Панаса Яковича є такі: побутові умови та сімейні стосунки, службова та культурно-громадська діяльність, проблеми театрального мистецтва, зокрема поповнення репертуару українськими п’єсами, функціонування української літературної мови та становище української культури у Російській імперії. Кореспонденції письменника містять важливі судження про конкретні тогочасні видання, доповнюють уявлення про підцензурне літературне життя.

Атмосфера провінційного міста, яким на той час була Полтава, також наклала відбиток на письменницьку працю Панаса Мирного. Він був досить активним учасником суспільно-політичного життя свого міста та України кінця XIX – початку XX ст., великого значення надаючи громадській роботі.

Епістолярій Панаса Мирного ілюструє процес становлення української преси та книговидання. Письменник став одним з організаторів і редакторів

журналу “Рідний край”, доклав своїх зусиль до заснування у Полтаві першого в Україні видавництва педагогічної літератури “Український учитель”, організував у рідному місті дитяче видавниче товариство “Зірка”. Культурне і національне відродження, спровоковане революційними подіями 1918 року, зумовило збільшення попиту на українську книжку, що забезпечило прибутковість найбільших українських видавництв, зокрема “Час”, “Друкар”, “Криниця”, “Сіяч”. Саме з видавництвом “Сіяч” співпрацює Панас Мирний в останні роки життя, не полишаючи письменницької праці.

У листах Панаса Мирного здебільшого немає властивого для мистецтва слова художнього узагальнення, але є безпосередність світовідчуття, розмаїття вражень, думок і почуттів, позначених великим ступенем відвертості.

РОЗДІЛ 3

ЕПІСТОЛЯРІЙ ПАНАСА МИРНОГО ЯК ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ЯВИЩЕ

3.1. Відображення ідейно-художніх пошуків Панаса Мирного у його епістолярній літературній критиці

Літературний процес другої половини ХІХ ст. ознаменований суттєвими змінами, що відбулися в українському письменстві: наприкінці століття було розширено систему літературних жанрів, поглиблено соціальний елемент у літературних творах. У цей час в українських письменників виникає зацікавленість психологічним аспектом у діях та вчинках персонажів, що, у свою чергу, зумовило збагачення проблематики, ускладнило образний ряд художнього твору. Не менш важливим надбанням літературно-культурного розвитку у другій половині ХІХ ст. стало розширення літературних зв'язків Західної та Східної України.

В умовах офіційних заборон і переслідувань українства листування вітчизняних громадських і культурних діячів ставало популярним способом обговорення й вирішення невідкладних проблем громадського значення, висловлення власних позицій та поглядів на ті чи інші події, котрі відбувалися у різних сферах суспільного життя. О. Мелешенко зауважує, що листи другої половини ХІХ століття вирізняються своєю “неканонічною” побудовою і нагадують мозаїку: у цих листах знаходимо елементи критичної статті, спогади, подорожні записки, ділові прохання, біографічний матеріал, творчі звіти і задуми [132, с. 6].

Епістолярій Панаса Мирного є важливим джерелом, що розкриває систему літературно-критичних суджень письменника і дозволяє глибше осмислити його ідейно-естетичні пошуки, оскільки літературно-критичні статті в творчій спадщині письменника практично відсутні. Вивчення

епістолярної літературної критики Панаса Яковича вимагає застосування відповідного понятійно-термінологічного апарату.

Літературну критику як невід'ємну складову літературознавства досліджували у кількох напрямках. Специфіку і функції літературно-критичної діяльності вивчали Є. Баран, В. Баранов, А. Бочаров, Ю. Бурляй, В. Брюховецький Ю. Суровцев, П. Федченко та інші [5, 6, 20, 18, 19, 220], у наукових розвідках яких літературно-художня критика розглядається як специфічний тип мислення і вид естетичної діяльності. Цікавою у контексті вивчення теорії та історії літературної критики є робота О. Новікової, у якій з'ясовано етико-естетичні і жанрово-стильові параметри літературної критики російської еміграції 20-30-х рр. ХХ ст., визначено основні риси культурно-історичної парадигми літературної критики еміграції [148].

Феномен письменницької літературної критики досліджували М. Острик [151], Г. Вознюк [30], С. Кочетова [101] та інші. Питання становлення, розвитку і функцій епістолярної літературної критики у літературному процесі розглядали Л. Вашків [22], В. Кузьменко [106], В. Поважна [166].

Висвітленню особливостей функціонування епістолярних літературно-критичних оцінок окремих письменників у літературному процесі певного періоду присвятили свої наукові роботи сучасні літературознавці, зокрема Л. Вашків (Леся Українка) [23], Т. Заболотна (В. Винниченко) [63], О. Фідкевич (А. Чехов) [221], Л. Курило (О. Гончар) [109], А. Найрулін (М. Коцюбинський) [145, 146].

Літературна критика спрямована на визначення естетичної вартості творів, на виявлення взаємозв'язку між суб'єктивним баченням автора та світоглядом читачів. Ставлення до літературної критики здебільшого різне, навіть діаметрально протилежне: її вважають “прокрустовим ложем” літератури, тими зовнішніми чинниками, які впливають на митця слова, змушуючи його до задоволення певних вимог суспільства, а отже – і до викривлення свого авторського бачення світу. Інші ж літературну критику

сприймають як своєрідне дзеркало, у якому чітко видно помилки та шляхи їх подолання. Так, у одному з листів до Панаса Мирного Михайло Коцюбинський писав: “Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти у темряві, навпомацки, не відаючи, що даєш: зерно чи полу?” [100, с. 263]. Значення літературної критики важко переоцінити, адже вона є засобом регулювання і корекції літературного процесу, спілкування письменників з читачами та один з одним.

Особливим різновидом літературної критики є письменницька критика. С. Кочетова, базуючись на матеріалі російської письменницької критики доби модернізму (кінець XIX – початок XX століття), стверджує, що порівняно з професійною критикою письменницька не має високого ступеня науковості чи об’єктивності у дослідженні фактів і явищ, але її історико-літературне значення напрочуд велике. Письменницька критика дозволяє простежити рух літературного процесу, розвиток естетичної та філософської думки доби, формування певних тенденцій, а також художню самотність митців, етапи їх творчого пошуку [101].

Окремим повноцінним явищем літературної критики можна вважати літературну критику, вміщену у листах письменників. Епістолярну критику визначають як аналіз і оцінку творів літератури з погляду сучасності, уміщені в листах [118, с. 237]. Л. Вашків пропонує на позначення літературно-критичних висловлювань, вміщених у письменницьких листах, використовувати поняття “епістолярна літературна критика” [22].

Проте у контексті нашого дослідження це визначення слід уточнити у напрямку до звуження його значення, оскільки під поняттям “епістолярна літературна критика” можна розуміти не тільки критику, вміщену у листах письменників, але й у листах громадських та культурних діячів, редакторів, видавців, науковців, пересічних читачів. Тобто епістолярна літературна критика у цьому випадку – це літературно-критичні висловлювання у листах незалежно від роду занять їх авторів. У свою чергу письменницька

епістолярна літературна критика вирізняється тим, що про роботу митця судить людина, яка сама пізнала усю глибину творчої роботи над словом. На наш погляд, письменник має більше моральне право критикувати творчість своїх колег, хоча, на відміну від літературознавців, може й не володіти відповідними теоретичними знаннями. Надалі у своєму дослідженні стосовно літературно-критичних висловлювань письменників, вміщених у їхній кореспонденції, будемо вживати термін *письменницька епістолярна літературна критика*.

Письменницька епістолярна літературна критика починає функціонувати і розвивається в особливих суспільних умовах, несприятливих, як зазначає Л. Вашків, для нормального існування літератури і критики, у такому суспільстві, де бракує спеціальної періодики, а свободу творчості обмежує чи паралізує цензура [21, с. 70]. За таких обставин письменницькі листи набувають ознак літературно-критичної чи публіцистичної статті, а ознайомлення з цими кореспонденціями доповнює знання про літературний процес певної доби.

Варто відзначити, що наприкінці XIX століття епістолярна критика була досить поширеною в українському літературному процесі Наддніпрянщини. Це пояснюється об'єктивними соціально-історичними умовами: Україна не була самостійною державою, а територія Наддніпрянщини входила до складу Російської імперії. З цих причин українська література була практично виключена із загальноєвропейського літературного контексту, а існувала здебільшого для вітчизняного читача, тому була обділена увагою критиків. Твори українських письменників, у зв'язку з цензурними переслідуваннями українського слова в Російській імперії, друкувалися переважно за кордоном і на Наддніпрянській Україні були майже не відомі широким колам читачів. У таких умовах письменники у листах обмінювалися враженнями від прочитаних творів. Приватний письменницький епістолярій нарівні з публікаціями у журналах, різноманітних збірниках та альманахах допомагав колегам у їхній творчості,

впливаючи таким чином на розвиток літературного процесу.

Епістолярна критика закономірно є більш тенденційною, суб'єктивною, ніж спеціальні літературознавчі розвідки, адже лист адресується конкретній особі, а не широкому загалу, автор не ставить собі за мету осмислення творчості певного письменника на наукових засадах. Тому така критика більш щира, відверта, сприймається менш болісно, а значить, вона є продуктивнішою.

Лист з елементами критики може адресуватися безпосередньо письменникові і містити дружні побажання, зауваження або враження від прочитаного. Автор такого листа у цьому випадку виступає не як науковець-літературознавець, проте його критичні думки, судження не втрачають своєї естетичної вартості. Епістолярна літературна критика цінна ще й тим, що, як зазначає Л. Вашків, оцінки, висловлені у листах, не ставши оприлюдненим фактом літературної критики, все ж мають безпосередній вплив на неї [21, с. 70].

Панас Мирний використовував листування з діячами української культури для обміну думками щодо творчості сучасників та власних творів також. У своїх листах письменник розкриває особисте розуміння творів, ставлення до авторів, ділиться враженнями від прочитаного. Як джерело до вивчення специфіки розвитку української літератури та культури другої половини XIX – початку XX століття особливої уваги заслуговує епістолярний матеріал, що засвідчив творчу співпрацю Панаса Мирного з українськими письменниками та видавцями. У листах до М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, братів Тобілевичів, М. Кропивницького, Олени Пчілки, Якова Жарка спостерігаємо фіксований інтерес Панаса Мирного до їхньої творчості. Зважаючи на те, що кожен з цих листів передбачав від адресата лист у відповідь, то можна говорити про діалогічність епістолярної літературної критики, вважати її хоча й заочним, але яскравим і продуктивним творчим діалогом митців слова.

У сучасній філологічній науці існує кілька підходів до класифікації епістолярної спадщини письменників. Основні з них базуються на жанрово-тематичній специфіці листування. В. Кузьменко зазначає, що аналіз письменницьких епістолярних текстів крізь призму особливостей їхньої критичної діяльності дозволив диференціювати листи як жанр літературної критики і приватні листи з уміщеною в них літературною критикою. Науковець виділяє такі групи письменницьких кореспонденцій:

- листи, у яких адресанти безпосередньо висловлюють своє розуміння твору чи ставлення до його автора;
- листи-автокоментарі;
- кореспонденції, у яких зосереджена критика перекладів та розробка нагальних проблем теорії і практики художнього перекладу;
- епістолярні твори з уміщеною в них наставницькою критикою [108, с. 13].

Л. Вашків у дослідженні “Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі”, проаналізувавши кореспонденцію українських письменників кінця XIX – початку XX ст. за предметно-тематичною змістовністю, запропонувала таку їх класифікацію:

- листи, в яких адресанти безпосередньо висловлюють своє розуміння твору чи ставлення до його автора;
- листи, через які письменники переказують авторам певних творів думку авторитетних людей чи просять передати комусь свою власну думку;
- листи, де адресанти діляться враженнями від прочитаного (рідше – почутого) зі своїми однодумцями;
- листи, в яких письменники просять надіслати твори тих чи інших авторів, виявляючи зацікавленість їхньою творчістю [23, с. 12-13].

Дослідивши жанрові модифікації монотематичних письменницьких листів, присвячених художній творчості інших митців, Л. Морозова у дисертації “Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів” виокремлює такі їх різновиди:

- лист-рецензія – розгляд і оцінка художнього твору або окремого етапу творчості, вміщені у письменницькому листі. Для нього властиві такі компоненти: характеристика художнього твору (тобто його опис через розкриття змісту й форми у контексті літературно-художньої діяльності письменника) та його оцінка, яка передбачає визначення сильних і слабких сторін;

- епістолярна критична репліка – нерозгорнута характеристика одного, найсуттєвішого на думку автора, моменту прочитаного ним твору або його загальна невмотивована оцінка, вміщена у листі письменника. Їй також властива декларативність авторської позиції при її слабкій аргументованості чи навіть за відсутності такої;

- епістолярна рецензія-нотатки – вміщені у листі письменника стислі міркування щодо прочитаного твору, які мають форму вільних за композицією і стилем нотаток. Її специфічною особливістю є переважання фактографічного типу композиційної побудови;

- епістолярна рецензія-есе – наведені у письменницькому листі виразно індивідуалізовані, вільні за своєю композиційною побудовою роздуми стосовно прочитаного художнього твору, які не претендують на вичерпність його літературно-критичного розгляду. Її стилістика характеризується домінуванням авторської суб'єктивності над науковою обґрунтованістю висновків і оцінок, прагненням стилістичної вишуканості [139]. На наш погляд, класифікації письменницького епістолярію В. Кузьменка, Л. Вашків та Л. Морозової з певними доповненнями та уточненнями є найбільш прийнятними для нашого дослідження.

Листи Панаса Мирного містять критичні зауваження, дружні рекомендації і судження з приводу тогочасних творів в українській літературі. Користуючись наведеними вище класифікаціями, листи письменника можна згрупувати наступним чином:

1) за жанром:

- лист-рецензія (лист від 12 грудня 1908 року до Г. Маркевича);

- епістолярна критична репліка (лист до Якова Жарка від 10 серпня 1898 року);
- епістолярна рецензія-нотатка (листи до М. Коцюбинського від 15 травня та від 12 серпня 1898 р.);
- лист з нагоди ювілею чи лист-некролог, у яких дається загальна оцінка творчій і громадській діяльності адресанта (лист до І. Нечуя-Левицького, датований груднем 1904 року, листи-некрологи з приводу смерті М. Коцюбинського, Лесі Українки, датовані 1913 роком);
- листи-авторрецензії та листи-автокоментарі, які детальніше розглянемо нижче.

2) за предметно-тематичною спрямованістю:

- листи, у яких Панас Мирний висловлює власне розуміння твору чи ставлення до автора (листи до М. Коцюбинського від 15 травня, 5 червня, 12 серпня 1898 року);
- листи, у яких письменник дає поради стосовно певного твору (лист до Якова Жарка від 10 серпня 1898 року);
- листи, у яких він висловлює зацікавлення якимось твором чи автором без оціночних суджень, просить надіслати ці твори (листи до Якова Жарка від 10 серпня 1898 та 19 лютого 1899 року);
- листи, у яких письменник ділиться враженнями від прочитаного зі своїми однодумцями (листи до Ц. Білиловського від 27 жовтня 1897 року, Якова Жарка від 5 червня 1898 року);
- листи, у яких письменник наводить думки інших стосовно власних творів (лист до Івана Білика, датований липнем 1872 року, та лист до О. Шейдеман від 5 січня 1889 року);
- автокритика (висловлювання письменника про власну творчість, вміщені у листах), про яку йтиметься далі.

Цікавим у контексті вивчення питання розвитку української літературної критики є листування Панаса Мирного з Михайлом Коцюбинським. Їхні кореспонденції містять літературно-критичні роздуми

про шляхи і перспективи розвитку української літератури того часу, а також суб'єктивне оцінювання творчості один одного.

Листування двох письменників розпочалося з ініціативи самого Панаса Мирного. У першому з відомих нам листів до Михайла Коцюбинського від 15 травня 1898 року він пише: “Один мій знайомий... дав мені продивитися свою працю. Продивляючись, я перше всього наткнувся на вашу “Харитю”. Прочитав я її та й нестямився! У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими, домірними нарисами, що розгортують перед очима велику – безмірно велику – картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибини думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця! Так тільки справжній художник може писати!” [157, с. 431]. Щиросердність, емоційність, схвильованість цього коментаря відкриває ліризм оціночних суджень Панаса Мирного, естетичного сприйняття творчості колеги по перу.

Панас Мирний, перебуваючи під враженням від “Хариті”, одразу почав розпитувати знайомих, “...де се взялося таке добро на нашій убогій ниві”, купив у книгарні інші новели Михайла Коцюбинського та написав йому вдячного листа із проханням: “Може, Ви знайдете зайву часину і коли-небудь обізветесь до мене... Скажіть мені: може, ще де надруковані Ваші твори? Як би мені хотілося перечитати все, що Ви досі написали і надрукували...” [157, с. 431-432].

Михайло Коцюбинський з великою вдячністю поставився до пропозиції Панаса Мирного листуватися, надіслав йому добірку своїх творів та поділився з ним власними переживаннями щодо відсутності літературної критики [100, с. 263]. Він усвідомлював і у своїх листах неодноразово наголошував на важливій суспільній ролі літературної критики, щиро вболіваючи за художню цінність власних творів, адже літературна критика для письменника – найправдивіше дзеркало, у якому можна побачити власні помилки і недоліки, щоб мати можливість їх позбутися. У листі від 5 червня

1898 року Панас Мирний щиро, трохи наївно намагається розрадити Михайла Коцюбинського щодо відсутності літературної критики: “Не дуже шкодуйте на те, що приходиться працювати без критики: Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати. Гляньте на сусіду: хіба Пушкін, Грибоедов або Лермонтов, та й наш Гоголь – творили й робили за проводом критиків? Самі набирали у своїй душі і снаги, і сили; а критика уже потім їх оцінила і піднесла геть високо угору. Отак і нам повинно бути. Як більше нас буде, то і критика з’явиться і розкаже, хто що з нас доброго вчинив, а в чому помилявся” [157, с. 434]. Жваве спілкування двох митців слова у листах, хоча й заочне, сповнене щирим захопленням і зацікавленістю творчістю один одного. Проте діалогічність як специфічна ознака листування сприяла епістолярній літературній дискусії, що швидко виникла між письменниками, і надала листуванню Панаса Мирного та Михайла Коцюбинського полемічного забарвлення.

У листах Панаса Мирного до Михайла Коцюбинського знайшов своє відображення процес пошуку перспектив розвитку української літератури на межі століть. Їхня кореспонденція зафіксувала суперечність між естетичними світоглядами, генераціями українського письменства, двома ідейно-художніми напрямками, які співіснували в українській літературі на межі ХІХ – ХХ століть: реалізмом та модернізмом. Панас Мирний як представник реалізму основними принципами літературної творчості вважав прагнення до об’єктивності і безпосередньої достовірності відображення, послідовне дотримання міметичних принципів, конкретно-історичний підхід до явищ дійсності. Він з обережністю, але цілком оптимістично сприймав нові літературні віяння. У листі від 12 серпня 1898 року Панас Мирний висловлює критичні зауваження до творчості Михайла Коцюбинського: “Навіщо Ви, добродію, серед тонкого та правдивого нариса краси світової або горя чи радощів людських додаєте ще й від себе своїх думок, немов хочете сказати читачеві “ти отак оте розумій, а не інакше”?.. Ми (*письменники – І. Григоренко*) ... не хочемо одні тільки живі образи подавати, а ще й від себе

додаємо, що ото, мов, яке хороше, або оте надивовижу чудове... Удержуйтесь, добродію, від сього. І без авторських додатків Ви так мистецьки малюєте образи, що вони самі виявляють читачеві усе, що ви думаєте сказати” [157, с. 440]. Письменник у тому ж листі поспішає пом’якшити сказане: “Вибачте мені, добродію, що я такого гострого наказав Вам про Ваші закордонні видання. По правді кажу Вам, що я Вас за великого майстра-художника маю” [157, с. 440]. Михайло Коцюбинський з вдячністю відреагував на такі зауваження, все ж з ними не погодившись: “Ваші ласкаві зауваги мають для мене велику вагу, і хоч не зо всіма тими увагами можу згодитися, проте сердечно дякую вам за ради й критику” [100, с. 270].

Писав Панас Якович про своє враження від прочитання творів М. Коцюбинського і до Якова Жарка: “Я поки що прочитав “В путях шайтана” та читаю “На віру”. Задля першого, на мою думку, не варт би було затрачувати і часу, бо в йому малюється татарсько-монгольське життя. Невже у нас свого болю мало, що нам годиться братися за чуже? “На віру” – дуже хороша повість і затримує дуже живуче питання про шлюб, як народ обходиться без його, виконавши життя на віру. Я не знаю, чи часто-то це робиться по селах? У нас щось-то не чуто такої форми, може, вона вживається в Галичині або на Поділлі. Проте початок повісті, що я досі прочитав, написаний дуже до ладу. Одно в йому мене непутить: додатки від самого автора таких словечок, яких народ не вживає, як-от нерви, енергія і др. У повісті без їх зовсім би можна обійтися, і тоді б вона мала більший вплив, – не било б у вічі, що це автор розказує та ще й ученими словами. “Для загального добра” я читав раніше, і воно мені теж не подобалося через те ж саме, через що не до шмиги і “На віру”. Оже треба сказати, що д. Коцюбинський дуже талановитий чоловік і дуже живі питання захоплює своїми творами. Я дуже радію, читаючи їх, і бажаю, щоб він як побільше писав тільки з нашого, а не чужого життя і більше нашою, народною мовою, а не Тредьяковського вінегретом” [157, с. 467-468].

Таке судження про тематику творів М. Коцюбинського демонструє певну вузькість мислення Панаса Мирного, зумовлену, очевидно, неусвідомленням потреби розширювати проблематику української літератури. Панас Якович також вважав, що західноукраїнські видання творів Михайла Коцюбинського, зокрема оповідання “Для загального добра” та “Пе-коптьор”, “покалічені трохи літературною мовою галичан”, а “галиційські” видання творів М. Коцюбинського слабші, ніж видання наддніпрянські, оскільки “галичани такі падкі на високо літературну мову, і, видно, під їх впливом д. Коцюбинський написав свої твори” [157, с. 438-437].

Творча дискусія письменників згодом поглибилася. Так, у листі до Михайла Коцюбинського від 12 квітня 1903 року Панас Мирний висловив побоювання, що українська література зречеться “творів з життя селянського, – того життя, що виробило нашу живу мову, що давно заснувалося і ще й досі дає свої живі оригінальні зразки своїх типів, а не общечоловіків” [157, с. 498]. На думку Панаса Мирного, “нашої інтелігенції... ще досі не було, вона ще тільки починає складатися, та й то, вихована іншою школою, вона досі не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, оригінальними... Через те і література не захоплювала їх, бо нічого було захоплювати. Кожна література, якщо вона хоче бути не мертвою, а живою, зможе подати тільки те, що дає само життя... ” [157, с. 498]. Натомість Михайло Коцюбинський написав листа з рішучою, аргументованою відповіддю, прагнучи пояснити власні творчі задуми: “На жаль, не можу погодитися з висловленими Вами думками про завдання нашої літератури. Насамперед мушу зауважити, що ми не мали на меті взагалі зрестися творів з життя селянського... Я ніяк не можу згодитися, що нам не слід брати теми з життя нашої інтелігенції, бо у нас її нема. У нас є інтелігенція, вона тільки обмосковлена, але є” [100, с. 354]. Михайло Коцюбинський вважав літературу “зеркалом для кожного моменту життя”, яка “не повинна обмежуватися селянським побутом, а давати справжній образ життя всіх верств суспільності” [100, с. 354]. Такі мистецькі суперечки, висловлені у

листах, на наш погляд, свідчать про творчі пошуки обох письменників, про їхнє прагнення до художньо-естетичної досконалості та про щиросердне вболівання за долю української літератури загалом.

З огляду на вищесказане, приватне листування Панаса Мирного з Михайлом Коцюбинським можна вважати особливою формою вислову літературно-критичних оцінок та суджень, тобто літературною критикою, уміщеною у листах. Аналіз епістолярних діалогів двох письменників дає змогу з'ясувати процес формування літературно-критичних оцінок митця в епістолярній спадщині.

Листи Панаса Мирного також свідчать і про його плідну роботу з менш досвідченими письменниками та літераторами-початківцями. Такими є кореспонденції, адресовані Якову Жарку, українському актору та письменнику, який познайомився з Панасом Яковичем 1884 року в Полтаві у домі Володимира Александрова, українського письменника, фольклориста і краєзнавця, редактора альманаху “Складка” [57, с. 2]. Відтоді і розпочалося їхнє спілкування, у тому числі і у листах. У 1896 році в Санкт-Петербурзі вийшла збірка байок Якова Жарка [169]. Проте вже наступні свої байки Яків Васильович надсилав для попереднього прочитання Панасу Мирному як уже знаному на той час письменнику.

Панас Якович обережно ставився до творчої індивідуальності авторів-початківців, проте намагався стимулювати їх до постійної, систематичної роботи. Він пише Якову Жарку стосовно надісланих ним байок: “Перечитав я Ваші байки і по правді Вам скажу – не раю Вам їх такими друкувати. Видно, вони у Вас, як казав колись Гоголь, не витанцювались. Дуже вони покорочені; мова де-де нечиста, рифма не дзвінка, а найпаче – розмова не дуже оригінальна, не чується в ній того жарту чи посміху, який так і б’є у байках Гребінки або Глібова. Байки оцих мастаків залюбки читаєш; так і здається – зійшлося два куми та й ведуть поміж собою жартовливу або ущипливу розмову; так вона і ллється у їх, як водиця у бігучій течії. А у Вас все на чому-небудь та й затнешся. Подержте, добродію, байки у себе довше

та як вони забудуться, витягніть їх знову та й перечитайте. Ви самі тоді добачите, що у їх бракує” [157, с. 434].

У контексті аналізу листів Панаса Мирного до Якова Жарка варто згадати тезу Л. Вашків про те, що на оцінки й судження, вміщені у приватних та офіційно-ділових листах письменників, значно впливають етикетні норми літературно-критичної діяльності, тому такі оцінки не завжди адекватні до естетичної вартості твору, у них віддається належна шана авторові, а за офіційною ввічливістю приховується дистанційна позиція адресанта-критика, яка в іншій ситуації може бути виражена гостріше і відвертіше [23, с. 20]. Ми загалом погоджуємося з цим твердженням. Утім, на нашу думку, стосовно критичних міркувань щодо творчості письменників, вміщених у приватних листах Панаса Яковича, воно не є слухним, оскільки, перебуваючи у досить близьких дружніх стосунках з Яковом Жарком, що тривали до самої смерті Панаса Яковича, письменник все ж досить гостро вказує Я. Жарку на всі вади його творів.

Так, у наступному листі до Якова Жарка від 10 серпня 1898 року Панас Якович зауважує: “Разом з цим листом засилаю до Вас і Ваші байки. Перечитав я гаразденько разів зо два і все-таки скажу Вам (хоч бийте, хоч лайте, тільки через тин не перекидайте!), що краще б їх такими до друку не посилати. Порівняйте їх з байками Глібовими, то Ви самі побачите, які вони слабкі. Треба їх не тільки гаразденько вигладити, а деякі і зовсім переробити, розмову в їх поширити, солі та перцю (свого – стрюкуватого!) додати. Я деякі поправочки зробив карандашем, [...] треба всі гаразденько передивитись та перетрусити. Через те я й раю Вам не пускати їх тепер до друку, а повагом передивитись їх гаразденько та й виправити. Я мав був переробити “Лисичку”, та тільки початок переробив, а кінця ні. Засилаю Вам список переробленого [...]. І це, по-моєму, не до ладу. Треба й це ще добре гладити та виправляти, щоб як читати, то річ, як чистий струмочок, лилася сама собою” [157, с. 434]. Панас Якович прагнув допомогти другові не тільки порадами. У цьому ж листі далі вміщено переробку названої байки Я. Жарка,

зроблену Панасом Мирним. Якщо ж говорити про дієвість висловлених в епістолярній літературній критиці оцінок, то слід вказати, що наступна збірка Якова Жарка “Байки” побачила світ тільки у 1912 році [169].

Панас Якович не припиняв опікуватися творчою долею Якова Жарка навіть попри те, що не мав вільної хвилини за службовими справами. Він пише Я. Жарку, що прочитав його оповідання “Старець” та “По закону”. Особливу увагу письменник звернув на мову цих оповідань, поробивши “карандашем невеличкі поправки в словах”, та дещо закреслив, щоб “мова була дужче співуча”. Панас Якович зауважує, що оповідання Якова Жарка “Старець” та “По закону” йому дуже подобаються і “їх варт надрукувати...” [157, с. 433]. У наступному листі до товариша Панас Мирний повідомляє Якову Жарку, що йому нарешті вдалося переглянути інші його твори, стосовно яких письменник теж зробив деякі правки, що, втім, “не дуже багато перемінили зміст” цих оповідань. Панас Якович зазначає, що найбільше уваги він звертав знову ж саме на мову і “виправляв ті місця, де вчувалася ... або не наша конструкція речі, або почувалася покалічена річ” [157, с. 444].

Проте не міг Панас Мирний як письменник-реаліст не прокоментувати і зміст творів із збірки “Оповідання” Якова Жарка, що вийшла друком у Полтаві в 1899 році: “...не подобається мені Ваш “Куций виводив”. Він робе дисгармонію в цілому збірникові: перші оповідання черкаються дійсного життя та горя людського. У їх почувается Ваше чуле серце до меншого брата, до всіх, кого щербата доля не гладить по голові, а цупко проводить руку проти шерсті... А тут на кінці – на тобі! – примари п’яного кума з усякою чортовиною. Не годилося б, на мій погляд, в’язати оцей застарілий реп’ях в один букет з пахучими польовими квіточками, подумайте, добродію, над оцим самі та й рішіть, як знаєте: Ви своєму добрі – і голова, і розпорядник!” [157, с. 444]. У наступному листі Панас Якович знову висловлює свої зауваження, досить змістовні і глибокі: “Пожежа”, по-моєму, зовсім слаба. “Андрійко” – дуже добра приповідка; “Дідусь” – так собі; “Лишний” і

“Артиста” – теж нічого, а “Троє” треба б переробити, треба як-небудь виявити, що гроші у Карпа витягли ті халамидники, з якими він ночував на постоялому, та не треба його вести у старці. Невже крадіжка 1 р[убля] 40 к[опійок] доведе здорового чоловіка до хрестарадничання? Мені здається – ні. Буде побиватися чоловік, буде злитися, а щоб так духом занепасти – це вже показує, що і справді нікчемний чоловік. Мені здається, як переробити “Троє”, то з їх вийде дуже хороша приповідка” [157, с. 446].

З часом Панас Мирний стає дедалі вимогливішим і суворішим критиком. У листі до Якова Жарка від 5 липня 1900 року він пише стосовно його творів: “Я по правді скажу Вам мій погляд: я б на Вашому місці їх не друкував; вони куди геть слабші перших, – не виношені, не мистецьки викроєні; пішвою, а не в стрічку пошиті... слабкі. Це я так думаю, мені так здалося; а може, я й помиляюся; може, не на ту ногу, як кажуть, встав, як їх читав. Бува й так; бува, що наче дурний або пришелепуватий, – читаєш та й не розумієш того, що прочитав” [157, с. 459]. Митець, розуміючи, що не може одноосібно претендувати на роль безапеляційного критика, повідомляє Якова Жарка, що віддав його твори перечитати видавцю та редактору М. А. Дмитрієву [157, с. 459]. Він мотивує це тим, що може помилятися, тому потрібна ще чиясь думка: “От чи не помиляюсь, бува, і я, – ото їх віддав до людей, – хай ще й другі передивляться. Якщо й їм здається так, як і мені, то певне, що твори слабкі. А може, другим вони здадуться дотепні? Тоді вибачте за мої помилки” [157, с. 459]. Панас Мирний вважав, що у літературній творчості не можна поспішати, діяти похапцем. “Я по натурі великий пунктатор і до своїх творів, – писав він другові, – все мені здається, що не так. От через це я і не приспічаю: хай вилежиться та вистигне, як та овоч на деревині. Та ще й після того нехай пополеже, щоб улежалось, як те яблуко у льоху. Якщо отак вилежане візьмеш та прочитаєш знову і здається воно тобі смачним, то, певне, і другим буде до смаку. А як самому не смачне – то знову його положиш на вилежку. Скажете: що так воно і зогніє! Бува. Бува, що й справді зогніє. Тільки мені здається, що краще хай зогніє, ніж таку кислицю

подаси людям, що від неї усі щелепи набік зверне. Господь з ним. Багато і без нашого є багато кислого на світі” [157, с. 459]. Так, наприклад, “побоюючись подати кислицю”, не поспішав Панас Мирний дописувати “Повію”, тримаючи у напрузі видавців та упорядників збірників і альманахів, які дуже чекали на продовження роману.

У листах до Якова Жарка Панас Мирний висловлював власне ставлення до тогочасної драматургії, зокрема стосовно п'єс І. Карпенка-Карого “Суєта” та “Житейське море”: “Перші три акти добрі, а четвертий – приший хвіст кобилі. Оже автор не хоче з цим згоджуватись. Написав він ще й нову комедію “Житейське море”... “Житейське море” – як розказували мені, – це додаток до “Суєти”. У цій виведена сім'я хлібороба, що вийшла у люди, і показано, як то чоловік калічиться, коли його одірвуть від ґрунту; а в “Житейському морі” повідується про одного з тих людей, що були в “Суєті”, – і що став артистом. Як бачите, Карпенко покинув писати з народного побиту, а почав зачіпати вищі стани, котрі ще не сформувалися і не набули типічних ознаків. Через те й п'єси його, хоча по змісту й по ідеї хороші, не роблять того впливу, що ранні (побитові) робили. Мені здається, що це його помилка: не можна підскочити вище своєї голови, не можна дотепно виконати й того, чого ще життя не дає, а найпаче в драматичних справах, що повинні подавати нам справжнє життя, а не якісь пригадки. Та ще й в комедіях” [157, с. 515].

Поступово авторитет письменника як літературного критика зростає. До Панаса Яковича звернувся Григорій Маркевич, поет і фольклорист, редактор журналу “Рідний край”, з проханням прочитати драму А. Кашенка “Помилки”. Свої думки стосовно драми письменник висловив у листі до Григорія Маркевича від 12 грудня 1908 року. Цей лист, власне, нагадує швидше міні-рецензію, настільки Панас Якович детально прочитав і вивчив драму. Його зауваження можна вважати цілком професійною критикою, хоча й вміщеною у приватному листі. Аналізуючи твір з тих мистецьких позицій, які сповідував сам, письменник насамперед звертає увагу на невідповідність

дій та висловлювань персонажів їх внутрішній психологічній мотивації, вказує на неправильність творення образів, вчинки яких видаються нереальними. Такі помилки автора зумовлюють навіть невідповідність назви драми її змісту. Враховуючи те, що епістолярна літературна критика Панаса Яковича, вміщена у його приватних листах, не могла бути залучена до сучасного письменнику публічного літературно-критичного контексту у зв'язку із загальновідомими культурно-політичними чинниками, вважаємо за необхідне відтворити майже у повному обсязі згаданий лист до Г. Маркевича, щоб мати змогу оцінити глибину критичних суджень Панаса Яковича: “Помилки... Кого помилки? І Бориса Васильовича, і Оксани Григоровни? Коли помилку першого виявляє автор через усі дії, то чого ж він кінчає драму вигуком: “Я люблю тебе, Соню! Люблю!”? Це після того, як він упевнився, що помилявся у своїй дружині і, вичунавши, знайшов утіху у Галі. Мені вдається, що такий кінець не личить. Що Лемет може шкодувати за Сонею, коли вона отруїлася – це так натурально, а щоб вигукувати, що він любить її – це буде навпаки розмові його з Галею та й початкові розмови з жінкою. Мені вдається, краще б було закінчити жалем його, що пропало життя людини чесної, душі правдивої, серця палкого, що не мусили її зрозуміти. І справді, що Соня таке, як не чесна, правдива людина. Вона покохала одного і кохала, поки не впевнилась, що коханець її шукав у ній тільки утіхи та забавки. Автор же наділя її дуже складним і подвійним почуванням. У перших явах першої дії вона малюється такою, якою повинна бути і завжди. Вона любить одного, любить його, негуючи всякі звичаї, і хоче ні на кого змінити, хоч як її рідна мати і не благає. А в других явах – так швидко і несподівано згоджується іти за Лемета. Це – помилка. Треба тут додати чогось більше резоннішого, ніж уговори матері та пасивної з боку її згоди: “Робіть зо мною, що хочете”. Щоб таке Соні сказати, то треба упевнитись, що вона, роблячи це, зробить краще і для себе, і для других. У дальніших же діях вона мучиться тим, що не любить свого чоловіка і не може йому щастя наддати. До цього всього треба додати, що автор дуже підчеркує

фізичний бік любові Сониної до Савського, і через те вона здається справді повією, якою і зове її служниця Олена. Треба б вивести більше морального незадоволення, ніж одній похотливої жаги. Тоді б Соня зовсім була б зрозуміла, і назва п'єси “Помилка”, а не “Помилки” – була б якраз доладна”. При цьому Панас Якович у цьому ж листі зазначає, що висловлює думки стосовно “літературного боку” драми, не претендуючи на авторитетну думку щодо сценічних особливостей цього твору А. Кащенко [157, с. 530].

Відомо, що А. Кащенко налагодив стосунки, у тому числі і листовне спілкування, з багатьма знаними українськими письменниками. Можна припустити, що листувався він і з Панасом Мирним. На жаль, їхня кореспонденція не збереглися, позаяк А. Кащенко, сподіваючись у себе трусу, знищив багато листів [228]. На сьогодні невідомі і листи Панаса Мирного до Андріана Кащенко. Однак очевидно, що письменник не міг залишити поза своєю увагою творчість популярного літератора початку ХХ ст., громадського діяча А. Кащенко. Напевно, обидва письменники активно спілкувалися, зокрема і за посередництва листів. Наслідки їхніх мистецьких діалогів можна спостерігати у творах А. Кащенко, у яких помітний вплив художньої манери Панаса Мирного. Про це свідчить образ бунтаря-службовця у драматургії А. Кащенко, схожий на образ Левадного у повісті Панаса Мирного “П'яниця”. Крім того, картини сну у структурі художніх творі А. Кащенко та Панаса Мирного, як зазначає Г. Корицька, виконують однакову сюжетно-композиційну й характеротворчу функцію [95].

Літературно-критичну спрямованість має також єдиний відомий на сьогодні лист Панаса Мирного до Івана Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної діяльності. У ньому письменник називає саме І. Нечуя-Левицького, який створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті, своїм учителем. У листі Панас Мирний дуже урочисто, піднесено та емоційно дякує Івану Нечую-Левицькому за той дороговказ, яким для Панаса Яковича стали твори “Рибалка Панас Круть” та “Дві московки”, про які письменник писав: “наче хто бризнув цілющою водою на моє серце і зацікавив

болячі виразки, що в йому нили! Наче ясне сонце, роздерши чорні хмари, виприснуло на волю і залило увесь світ своїм яскравим сяєвом, освічуючи непримітну серед людського життя стежечку і вказуючи мені на неї як на той шлях, яким треба простувати, щоб знайти задля себе і втіху, і корисну роботу. І я пішов по тому шляху... Що з того вийшло – не мені про те знати й казати; запевнюю тільки, що задля себе то була така утіха, що я ще й досі не навітшаюся нею, і тепер ще вона моє старе та літами знівечене серце гріє, і ще й досі пориває мої знесилені руки до роботи”. Панас Якович називає І. Нечуя-Левицького найпершим повістярем, що “своїми талановитими працями вивів на світ життя людей свого краю – від простої селянської хати і до високих хоромів, де доводиться йому калічитись і збувати свої рідні ознаки!” [157, с. 516]. Саме під листом до І. Нечуя-Левицького Панас Якович підписався псевдонімом Панас Мирний, тоді як листи до інших адресатів незмінно підписував “Панас Рудченко”.

Ставлення Панаса Мирного до творчості інших письменників розкривають не тільки розлогі коментарі, висловлені у його листах, але й активні епістолярні діалоги, темою яких є літературна творчість. Яскравим свідченням критичної оцінки може бути навіть коротка епістолярна репліка, що розкриває бажання письменника ознайомитися з творами іншого автора. Зокрема у листі до Якова Жарка стосовно поетичної збірки “Слобожанщини” Я. Щоголева Панас Якович скаржиться товаришу, що цієї збірки немає в Полтаві, тому як тільки вона з’явиться у місті, письменник має намір одразу ж її придбати, оскільки “там є чисті перли” [157, с. 439].

Не тільки художні твори перебували у сфері уваги Панаса Мирного. У листі до Михайла Комарова, який у 1882 році надрукував “Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798-1883)”, письменник захоплено відгукувався про цю подію: “Дяка палка Вам! Кращої, віковичнішої й кориснішої праці не треба! Чи судить нам сліпа доля, що наша нива розростеться і розів’ється, як добра яблуня серед пишного саду, чи заглушить її кропива та чужосторонні рослини і сам господар візьме та виполе її, – Ваш

покажчик зостанеться. Він буде показувати нашим правнукам і правнукам, чим колись жила і боліла рідна країна, що робили і над чим працювали діди та прадіди” [157, с. 364]. Панас Мирний не помилився з оцінкою внеску Михайла Комарова у літературознавчу науку. Як зауважив Г. Зленко, саме його “вагомі бібліографічні праці, присвячені українській літературі ХІХ століття й окремим її діячам – Іванові Котляревському, Тарасові Шевченку, Степанові Руданському, – а рівночасно українській драматургії й українському театрові та геніальному композитору Миколі Лисенку, – відіграли важливу роль у захисті рідного слова й мистецтва від українофобів і “малоросів” [62]. Михайло Комаров також став одним з укладачів російсько-українського словника, про необхідність якого Панас Мирний писав до нього у квітні 1883 року з побажаннями якнайшвидше закінчити “сю корисну працю”: “Давно вже з тим словником морочаться, та щось його ніяк не доведуть до краю. А праця трохи лиш чи не найвартніша буде” [157, с. 365]. Проте “Словарь російсько-український” вийшов друком лише через 10 років у львівській друкарні Наукового товариства імені Т.Шевченка коштом Євгена Чикаленка. На початку ХХ ст. Панас Якович також уклав невеличкий українсько-російський словник, який, на жаль, так і не було опубліковано – він залишився у рукописі.

Цікавився письменник не тільки художніми творами, а й музичними. Так, у листі до Григорія Маркевича Панас Якович просить надіслати йому “Збірку народних пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого віку у школах народних”, підготовану М. Лисенком та видану в Києві у 1908 році [157, с. 528]. Панас Якович дуже поважав Миколу Лисенка. У листі-вітанні (грудень 1903 року) з нагоди 35-річчя творчості композитора Панас Мирний пише, що саме завдяки праці Миколи Віталійовича “занехаяний та похований наш спів ... перейшов з глухих кутків та широких степів у ясні палати і знову почина повертати у ті ж глухі кутки рідного краю, тільки вже не слабосилим гомоном, а дужим гуком, і будити смак у замлілих душах, милувати їх серце, бадьорити силу ” [157,

с. 505]. Письменник на знак особливого пієтету назвав композитора славетним Бояном, “що рідну пісню вивів у широкий світ”.

Панас Мирний у своїх кореспонденціях не залишився осторонь літературознавчих питань. За підтримкою до нього як до полтавця звернувся Григорій Коваленко, український письменник, видавець та літературознавець, автор кількох праць про І. Котляревського. Він просив у Панаса Мирного допомогти з'ясувати кілька питань стосовно п'єси “Наталка Полтавка”, зокрема Г. Коваленко хотів визначити походження топонімів, які використав І. Котляревський у драмі. Його цікавило, чи є насправді на Полтавщині села Мазурівка, Тахтаулів, Осьмачки та інші, до якого часу можуть належати події, описані у п'єсі. Панас Якович переглянув закони Полтавської губернії, щоб з'ясувати, чи існувала у 1817-1818 році посада возного. Крім того, у листі до Г. Коваленка від 15 березня 1902 року письменник висловлює свої судження стосовно пісень, використаних у п'єсі. Панас Якович зазначив, що, на його думку, І. Котляревський, якщо і використав кілька відомих на той час пісень, то повинен був їх переробити відповідним чином, а інші пісні написав сам, зокрема “От юных лет”. Стосовно пісні “Наталка Полтавка” Панас Якович написав Г. Коваленку, що вважає, що не було такої народної пісні. Г. Коваленка, певно, цікавило, як часто ставили за життя І. Котляревського у Полтаві цю п'єсу і де саме. Проте Панас Якович у цьому питанні не зміг допомогти досліднику [157, с. 483-484]. Очевидно, що Панас Якович зробив свій, хоч невеликий, проте вагомий внесок у літературознавчі розвідки Григорія Коваленка, результатом яких стали наукові праці про творчість І. Котляревського (*Коваленко Г. А. Деятельность и значение И. П. Котляревского в истории украинского общества. – Чернигов, 1904. – С. 4*).

Переважна більшість листів письменника містить літературно-критичні судження, виражені у різній формі. В окремих листах Панас Мирний, виявляючи зацікавленість творчістю інших письменників, безпосередньо висловлює власне розуміння їх творів, ставлення до автора, ділиться зі

своїми адресатами враженнями від прочитаного, детально аналізує художній твір через розкриття змісту й форми у контексті літературно-художньої діяльності цього письменника, визначає його сильні та слабкі сторони. Проте здебільшого епістолярна літературна критика Панаса Яковича – це нерозгорнута характеристика одного, найсуттєвішого, на його думку, моменту прочитаного твору, загальна стисла оцінка чи окремі міркування, які не претендують на вичерпність літературно-критичного аналізу.

3.2. Автокритика як вияв творчої відвертості письменника

Епістолярному жанру властивий високий рівень суб'єктивності та акцент на самовираження. Листи письменника є особливо важливими для з'ясування творчих планів і задумів Панаса Мирного. Вони, так само як і його щоденник, мають незаперечну перевагу над іншими автобіографічними формами, зберігаючи переживання на кожному конкретному етапі роботи над твором. В. Кузьменко називає письменницькі листи автокоментарем до їхньої творчості [108, с. 8]. Проте епістоли, безперечно, не такі відверті, щирі і безпосередні, як щоденникові записи, адже лист завжди передбачає адресата, на відміну від щоденника. Та все ж кореспонденції Панаса Мирного мають і суттєву перевагу над щоденником письменника: вони дозволяють спостерігати певні тенденції у процесі спілкування, обговоренні різноманітних тем. З'являється можливість порівняти, як про одне й те ж явище Панас Мирний пише до різних осіб, тобто простежити ступінь його відвертості.

Особливе місце у листах Панаса Мирного посідає проблема творчості: це і повідомлення про виникнення нових задумів, ідей, про стан написання твору, його критична оцінка, ставлення до творчості інших письменників-сучасників. Характерною для епістолярію Панаса Мирного є автокритика – висловлювання письменника про власну творчість, вміщені у листах. Різновид такої автокритики можна назвати *письменницькою епістолярною*

автокритикою. Листи Панаса Мирного до видавців, діячів української культури і мистецтва, зокрема до І. Білика, Ц. Білиловського, С. Єфремова, Я. Жарка, О. Коваленка, М. Коцюбинського, А. Левицького, М. Лисенка, Ф. Лебединцева, Г. Маркевича, братів Огоновських, містять елементи самокритики власного творчого доробку.

Л. Морозова зазначає, що потреба в автокритиці зумовлена необхідністю власне авторського коментаря художнього твору через його нерозуміння або через його неправильне, на думку письменника, сприйняття [139, с. 91]. Листи Панаса Мирного, що містять аналіз його творів, є виявом авторського осмислення написаного, адже у них письменник розповідає знайомим, колегам, друзям та рідним про творчий задум твору, обґрунтовує власні ідейно-естетичні позиції, що є своєрідною формою захисту його художніх принципів.

Вивчивши жанрові модифікації монотематичних письменницьких листів, присвячених власній художній творчості, Л. Морозова провідною жанровою модифікацією цієї групи вважає лист-авторецензію – виклад поглядів письменника на свій твір або полеміка з його тлумаченням, вміщені у його листі. Лист-авторецензія, у свою чергу, має два різновиди:

- лист письменника, який містить повідомлення про задум майбутнього твору, хід роботи над ним тощо;
- лист письменника, який містить авторську оцінку та тлумачення власного завершеного художнього твору [139].

Стосовно епістолярію Панаса Мирного можна до запропонованої Л. Морозовою класифікації додати ще один жанровий різновид епістолярної автокритики: автокоментар – коротке зауваження, стисла оцінка чи побіжне пояснення задуму власного художнього твору, вміщене у листах.

Таким чином, листи письменника, присвячені власній творчості, за жанровими та тематично-змістовими модифікаціями можна згрупувати наступним чином:

- 1) за жанром:

- листи-авторецензії (лист до І. Білика від 1874 року з приводу композиції і побудови сюжету роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”);
- листи-автокоментарі (листи до Олександри Рудченко від 6, 7 та 8 січня 1888 року).

2) за предметно-тематичною спрямованістю:

- листи, у яких письменник розповідає про задум твору чи про завершення тих творів, окремі частини яких уже були надруковані (лист до М. Коцюбинського від 11 вересня 1898 року, до В. Науменка від 8 березня 1902 року);
- висловлювання письменника про власні завершені художні твори, вміщені у листах (лист до І. Білика, датований липнем 1872 року, лист до М. Старицького від 3 липня 1898 року);
- листи, у яких письменник обґрунтовує власну мистецьку позицію (лист до О. Шейдеман від 5 січня 1889 року).

Критичні судження, уміщені в листах, дають багатий матеріал для історіографії свого часу. В епістолярії письменника через автокритику простежується намагання вибудувати власне естетичне кредо.

Чимало з українських прозаїків на початку творчої діяльності робили спроби писати вірші. Не оминуло захоплення спробувати себе в поезії й Панаса Мирного. Період становлення Мирного як письменника відзначався тривалими пошуками. Під впливом творчості Т. Шевченка юний Панас починає пробувати свої сили в літературі саме поетичними студіями. Віршуванню сприяла й фольклористична діяльність Панаса Яковича: він разом з братом Іваном збирав та вивчав українську народну творчість. Кілька десятків поезій П. Рудченка є здебільшого наслідуванням Т. Шевченка, під впливом якого він як поет знаходився.

Панас Якович Рудченко дебютував під псевдонімом Опанас Мирний віршем “Україні”, надрукованим у 1872 році у львівському журналі “Правда”. Цей вірш не вирізнявся ні оригінальністю, ні майстерністю версифікації, ні свіжістю образів. Панас Мирний і сам бачив недосконалість

своїх поезій, проте це не розчарувало його і не зупинило творчих пошуків і спроб. “Приходилось і себе немало давити, поки видавиш який-небудь вірш”, – зізнався письменник в одному з листів [157, с. 430]. Якову Жарку відкрився: “Мені так трудно справлятися з римою ” [157, с. 434]. Проте Панас Якович продовжував писати поезію “для себе”.

Саме листи письменника краще, ніж будь-яке інше джерело, дозволяють відстежити його творчі пошуки у поетичній царині. У листах митця знаходимо чимало роздумів про власну поезію. Ця тема дуже турбувала письменника. Він як поет відчував своєрідну самотність у своєму захопленні. Недаремно неодружений письменник у листі до Олександра Огоновського називав власні вірші самотніми: “Я зову їх самотніми, – пише він редактору журналу “Правда”, – через те, що самотнє життя моє їх мені нашіптувало у вуха” [157, с. 347]. Панас Якович постійно шукав достойного читача для своєї лірики і згодом знайшов його в особі своєї нареченої, а потім і дружини Олександри. Очевидно, подружнє життя внесло певні корективи у манеру та теми спілкування Олександри і Панаса, тому тільки у листах до Олександри-нареченої письменник щиро і глибоко розмірковує про власні твори, аналізує їх у контексті світової літератури, зокрема російської, емоційно і захоплено розкриває майбутній дружині задуми власних творів.

Окрім інформації особистого, любовно-інтимного характеру, листи подружжя Рудченків розкривають літературно-естетичні погляди Панаса Мирного, його світогляд. Листи до Олександри Шейдеман сповнені щирості почуттів. Саме нареченій Панас Мирний у повній мірі відкриває свою поетичну душу, надсилаючи їй у листах власні вірші: “А моя лирика – это слезы страданий, – пише він майбутній дружині у одному з листів. – И какое, в самом деле, людям дело до того, как я страдал или наслаждался?... Но для тебя, моя дорогая, любимая так горячо мною и полюбившая меня, совсем иное дело. Тебе я открою всю мою душу, все сердце, все, что во мне есть и хорошего и дурного; суди меня, но только люби... ” [157, с. 373]. У своїй дружині, начитаній, талановитій людині, Панас Мирний бачив

чудового співрозмовника, друга, вдячного слухача і правдивого критика, з яким можна поділитися сокровенними думками і переживаннями.

Потяг до поезії посилює і пізнє кохання Панаса Мирного до майбутньої дружини. Саме їй він зізнається у залюбленості в поезію, особливо ліричну, адже письменник не визнавав громадського значення поетичної творчості [157, с. 373]. Цією ж тезою Панас Мирний пояснював і небажання друкувати власні вірші. Хоча листи до нареченої дозволяють стверджувати, що Панас Якович боявся негативних відгуків про свої вірші, але прямо у цьому не зізнавався. Мотивуючи особисті думки про поезію та про почуття, які поет вкладає у власні твори, Панас Мирний наводить у листі до дружини слова М. Лермонтова: “Какое дело нам, страдал ты или нет?” [157, с. 373]. Саме так байдужа до чужих переживань публіка, на переконання письменника, сприйняла б його поезію: “Им (*читачам – І. Григоренко*) самим плохо, для этого необходима иная постановка общественного строя, так сказать, реформаторская деятельность; а к ним какой-то неизвестный поэт лезет со своими слезами! Понятно, пошлют его к черту!..” [157, с. 373]. А для Панаса Яковича будь-яке негативне судження стало б трагедією, адже він називав свої ліричні твори “сльозами страждань”. Письменник вважав, що тільки у поезії можна розкрити свої найбільш сокровенні й святі почуття та переживання [157, с. 373]. Тому у листах до нареченої, людини, яка його кохала, а тому не помічала недоліків, Панас Якович наважився відкрити усю свою душу поета із застереженням: “...суди меня, но только люби...” [157, с. 373].

Листи Панаса Мирного до Олександри Шейдеман можна потрактувати і як своєрідну невелику за обсягом поетичну збірку з авторськими коментарями: у листі від 5 січня 1889 року письменник вміщує шість своїх віршів, у наступному листі від 6 січня 1889 року – три поезії, у листі від 8 січня 1889 року – один вірш [157].

Потяг до віршування у Панаса Яковича не зник і після одруження, після його вдалих спроб у драматургії та прозі. Хоч сам письменник був

невисокої думки про свої поетичні твори, але він все ж дуже любив поезію, з трепетом ставився до власних віршів. Проте, як зауважив Г. Костюк, Панасові Мирному не щастило в поезії до самої його смерті: написав віршів силу силенну, але видрукував небагато [97, с. 16].

Письменник постійно намагався “прилаштувати” свої поезії до якогось збірника. Перебуваючи у дружніх взаєминах з Цезарем Білиловським, який на той час був видавцем і редактором літературного альманаху “Складка”, Панас Мирний надсилає йому свої поезії. Ніби трохи соромлячись чи виправдовуючись за несерйозність такого поетичного “гостинця” – як сам письменник назвав свої вірші, – Панас Якович застерігає Цезаря Білиловського, щоб той не дивувався, що на старість почав Мирний знову “про кохання співати”. “Не здивуйте! – пише він Ц. Білиловському. – Це давній стогін, квітки молоді весни...” [157, с. 425-426]. Письменник з властивою йому скромністю писав про цикл своїх віршів “Мої коломийки” Цезарю Білиловському: “Не мені судити, чи варта вона (*цикл “Мої коломийки” – І. Григоренко*) тих думок, що гоноблю я про їх, про те читачі краще посудять. Оже коли вони подобаються людям і прийдуться їм до смаку, так, як мені колись приходились, – то я тільки буду радий, що прислужився людям, що, виспівуючи своє почування, викличу бренькіт в чужій душі. Я себе не лічу за віршівника і через те мої вірші, може, й не задовольнять справжнього віршівника, ... може, знайдеться друга, більше мого, дотепна людина, що заспіває краще від мене... Тим буде тільки краще. Нам же, старим, аби не спати та других будити” [157, с. 426]. У цьому ж листі до Цезаря Білиловського письменник відзначив, що його поетичні твори, які Панас Якович назвав “зальотами душі та перебоями серця”, не вирізняються особливою талановитістю, але мають право на існування як вияв його почуттів, світогляду, сподіваючись, що і вони знайдуть свого читача, “розбудять у других кращі і вищі почування” [157, с. 426].

Посередність поезії Панаса Мирного помітили і його сучасники. Так, М. Коцюбинський у листі до В. Гнатюка, українського етнографа і

літературознавця, редактора “Літературно-наукового вісника” та директора Української видавничої спілки, писав: “Мирний прислав вірші – нехай йому Господь у день страшного суду не згадає про них” [97, с. 17]. Ще категоричнішим був поет і педагог М. Чернявський, який разом з М. Коцюбинським працював над упорядкуванням альманахів “З потоку життя” та “Дубове листя”. М. Чернявський листував М. Коцюбинському: “Негаразд повертати йому (*П. Мирному – І. Григоренко*) рукопис, але... але... але... видрукуємо ті п’ять віршів, що я помітив. Може, нам цей гріх простять ясні музи, через те, що не “отринемо” старої людини, – нехай почадить їм трохи” [97, с. 17]. Тільки пошана до таланту і авторитету Панаса Мирного як знаного прозаїка, а також його поважний вік змушували молодших видавців та упорядників збірок публікувати вірші письменника.

Панас Мирний глибоко в душі розумів, що його поетичний хист залишає бажати кращого. Письменник шукає для себе той художній жанр, в якому можна було б найповніше відтворити гаму настроїв, думок, прагнень, багатство вражень і спостережень. Панас Мирний пише Цезарю Білиловському: “Що віршем гаразд можна виразити почування та зальоти душі – се правда, а щоб ним усе можна виразити – то не згоджуюсь. Буденне життя з його болем та горем, з його radoщами та утратами краще і докладніше укладається під прозою. Кожному – своє. Прозою ширше і більше можна охопити життя, ніж віршем. До сього ще треба додати і натуру, чи природу автора: одному залегко правитись віршем, а другому – хоч дави його! – а вірша з його не видавиш” [157, с. 430].

Не всі видавці вважали поезію Панаса Яковича недолугою. Так, у одному з листів співредакторки журналу Олени Пчілки до Панаса Мирного читаємо, що його вірш, поданий до друку у “Рідний край”, “буде гарний, я не знаю, чого Ви його так ганите” [250]. Вроджена самокритичність та вимогливість до себе змушувала письменника час від часу відкидати невдалі спроби у поезії. Проте яким би самокритичним до себе як до поета не був Панас Мирний, він не полишав спроб віршувати та публікувати власні поезії.

Трепетне ставивлення Панаса Яковича до своїх поезій, доводить, зокрема, і лист до Григорія Маркевича. Цей лист – реакція письменника на зроблені Г. Маркевичем лексичні правки у вірші Панаса Мирного “До сучасної музи”. Панас Якович обороняє кожне слово вірша, доводячи, що потрібно використати саме слово “гукає”, а не “лунає”. “Лунає пісня, а воля повинна гукати”, – пояснює він Григорію Маркевичу [157, с. 520].

Талант Панаса Рудченка розкрився не в поезії. Епістолярій письменника дає змогу, так би мовити, зсередини простежити перехід письменника від поезії до прози, зокрема з’ясувати його внутрішні мотиви, думки і переживання з цього приводу. Так, лист до Івана Білика, датований липнем 1872 року, дає підстави стверджувати, що письменник вважав поезію вищою від прози. З тексту послання до брата випливає, що на початку своєї творчості Панас Мирний навіть дещо зневажливо ставився до прози. У цьому листі у напівжартівливій метафоричній манері письменник пояснив причину переходу від поезії до прози, адже його “дурочка муза” поезії “сбросила с себя свой кудрявый убор стиха и перерядилась в неряшливую прозу” та не задовольняється більше “немыми вздыханиями сердца и солеными слезами”, а потребує нових тем, образів, проблематики, тобто, за його словами, “более питательной пищи – крови” [157, с. 347].

За свідченням Панаса Яковича, віршування допомагало йому краще писати “гладенькою, дзвінкою прозою”, адже, на думку письменника, “кожному прозаїкові треба попрацювати і над віршами, щоб краще навчитися писати прозою і добре пам’ятати, що коли не піп, то не микайся й в ризи” [157, с. 430]. Поетична практика Панаса Мирного збагатила його прозу мелодійністю, ритмічністю мови, метафоричністю.

У 1872 році Панас Мирний робить перші спроби у прозі, почавши писати оповідання “Лихий попутав”, яке буде опубліковане в серпневому номері львівської “Правди”. Це оповідання засвідчило прихід у літературу незвичайного таланту. Виняткова обдарованість і постійна самоосвіта перетворили Панаса Мирного у високоерудовану, оригінально мислячу

людину. Схвальні відгуки на оповідання “Лихий попутав” надихнули Мирного на подальшу творчу працю.

Наступне оповідання “П’яниця” (1874) підтвердило індивідуальність художнього хисту Панаса Мирного, засвідчило його вміння вдаватися до соціального аналізу, зокрема на прикладі долі “маленької людини” – головного героя Івана Левадного. Сам письменник вважав “П’яницю” вищим від “Лихий попутав”, мотивуючи це тим, що друге з названих оповідань змусило публіку звернути на нього увагу як на талановитого письменника, а оповідання “П’яниця” принесло Панасові Мирному справжню славу [157, с. 372].

В одному з листів до дружини письменник нарікав, що багато хто з його сучасників вбачав у п’яниці гоголівського Акакія Акакійовича з повісті “Шинель”. Очевидно, таке ототожнення його героя з героєм Гоголя могло стати основою подальших розмов про творче наслідування. Усвідомлював таку можливість і сам Панас Мирний, болісно це переживаючи, оскільки вважав такі думки несправедливими. Панас Якович писав дружині, що його п’яниця, на відміну від Акакія Акакійовича, прагне чогось кращого, вищого і гине тільки під впливом несприятливих обставин [157, с. 372]. Панас Мирний поскаржився, що рецензенти вважали, ніби п’яниця не міг написати такого листа, адже для цього необхідно було мати ширший світогляд і світосприйняття, ніж мав сам п’яниця. На такі зауваження письменник відповідав, що він ставив перед собою завдання – показати, як гине все найкраще у людській душі і серці внаслідок поганих життєвих умов [157, с. 372].

Панас Мирний увійшов у історію української літератури насамперед як неперевершений повістяр, автор соціально-психологічного роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні...”, написаного у співавторстві з братом Іваном Біликом. Історія створення роману складна і тривала. Іван на той час мешкав у Петербурзі, а Панас – у Полтаві. Спілкування братів-співавторів відбувалося за посередництва листів. Але, на жаль, листи Панаса Мирного,

адресовані І. Білику до Петербурга, напевно, зберігаються у фондах Російської державної бібліотеки. Тільки в одному листі письменника, який зберігається в Україні, зафіксовано процес написання роману. Цей лист до Івана Білика – своєрідна авторецензія Панаса Мирного на другу редакцію роману, здійснену після одержання зауважень І. Білика на повість “Чіпка”, зроблених олівцем у кінці та на полях повісті, надісланої йому для ознайомлення Панасом Мирним, – вперше з пропусками та неправильно прочитаними словами було опубліковано у книзі М. Марковського “Як утворивсь роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” П. Мирного та І. Білика”. Лист дозволяє відтворити реакцію письменника на зауваження брата, з’ясувати, які саме зміни Панас Мирний зробив у творі, як він сам оцінював нову редакцію роману [156, с. 447]. Це один з небагатьох монотематичних листів серед епістолярію Панаса Яковича – він стосується тільки роману. З листа дізнаємося, що Панас Мирний, зважаючи на цензуру, не заперечував проти того, щоб зняти відверто бунтарські висловлювання Чіпки. Письменник зрадив, що М. Драгоманов погодився стати критиком роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”. З цього приводу він писав братові: “Пусть он расчинит моего Чипку своим критическим ножом и понюхает – не слышно ли где гнили? Я думаю, труд мой его отчасти не удовлетворит, – мною добавлено в этот нюхательный табачок (ведь Чипка мой – табак, который, если понюхать, произведет не мало чиханья в романтических носсах) романтического попелу” [157, с. 390]. Такий “антиромантизм” можна потрактувати як ознаку позитивізму естетичного сприйняття Панаса Мирного. Письменник вбачав надмірну романтичність роману у сцені мрій Чіпки, його сну [157, с. 390]. Укладачі семитомного видання творів Панаса Мирного розмістили лист письменника до Івана Білика з приводу другої редакції роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” та зауваження Івана Білика до повісті “Чіпка” не у сьомому томі, де надруковані листи Панаса Яковича, а у другому, де вміщено нарис “Подоріжжя од Полтави до Гадяча” та роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”.

Незважаючи на лише один збережений в Україні лист, який стосується написання роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, історія його створення досить детально висвітлена у наукових розвідках, починаючи з перших дослідників доробку письменника, зокрема В. Барвінського (1882 р.), Ом. Огоновського (1891 р.), Є. Рудинської (1925 р.), М. Марковського (1925 р.) [156, с. 440]. За радянських часів соціальне звучання твору спонукало літературознавців до ґрунтовнішого вивчення співпраці братів Рудченків у царині літератури. Так, у 1975 році з’явилася праця Є. Сиваченка “Історія створення роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” [192]. Завдяки цим роботам літературознавців ми не відчуваємо прогалин та білих плям у питанні створення роману Івана Білика та Панаса Мирного.

Значно більше серед листів письменника епістол, у яких висвітлено авторські задуми інших прозових творів. Так, у листі до Михайла Коцюбинського від 11 вересня 1898 року Панас Мирний розповідає про ідею оповідання “День у дорозі”, у якому автор планував змалювати “подоржні картини від ранку аж до ночі” і виявити, “який має вплив на душу людську краса світова, які почуття розворушує та або друга картина” [157, с. 442]. Ніби виправдовуючись, Панас Мирний додає: “Зарані скажу Вам, що інтересу мало, як бува мало інтересу в подорожжі, де ви мовчки їдете та милуєтеся світовою красою. Рямця, бачите, зовсім вузькі, а по таких рямцях і робота. Як скінчу, то зашлю Вам, а Ви гаразденько прочитаєте та тоді й скажете, чи личить вона побачити світа, чи – мишам на снідання” [157, с. 442]. Така форма самокритики, адресована конкретній людині, а саме письменнику, свідчить не тільки про прагнення Панаса Яковича удосконалювати свій мистецький хист, але й попередити неправильне, на його погляд, сприйняття твору, упередити якісь можливі закиди стосовно змісту, який міг видатися читачам нецікавим, нединамічним.

Епістолярна спадщина Панаса Мирного свідчить про те, що він був дуже самокритичним, вимогливим до себе і до своєї творчості, усвідомлював недосконалість власних творів. Письменник болісно ставився до критики

іншими свого творчого доробку. У відповідь на опубліковану у “Київській старині” рецензію Бориса Познанського на збірку творів “Збираниця з рідного поля”, у якій той зробив зауваження до слова “збираниця”, Панас Мирний зауважує: “Ну, а щодо “Збираниці”, то тут уже й я скажу, як у пословиці кажеться: що кому: кому піп, а кому – попада, а кому – й попова наймичка... Слово це чисто народне, а коли воно не кожному подобається – то на всіх і не вгодиш” [157, с. 366]. Цей лист ілюструє не тільки процес кропіткої праці письменника над удосконаленням мови творів, а також демонструє його готовність захищати власну мистецьку позицію.

Усвідомивши, що українська драматургія потребує якісного оновлення, письменник прагнув відшукати і окреслити той напрямок, за яким вона має розвиватися. У листі до дружини Панас Якович обґрунтовує свій літературний вибір, висловлює міркування про шляхи розвитку української драматургії того часу: “...Я не претендовал и не претендую на роль драматического писателя; я – повествователь, беллетрист. Взятся же за это дело потому, что увидел ложное направление нашей (хохлацкой) драматической литературы, пробавляющейся или стариною (Котляревским, Квиткою), или кривлянием. Мне хотелось обратить мысли писателей на серьезные современные темы” [157, с. 372]. Хоча письменник і зізнався дружині, що вдався до драматургії за необхідністю, проте до написання драматичних творів він підходив не менш відповідально, ніж до написання епічних. У драматургії Панасові Мирному також вдалося досягнути непересічних результатів.

На початку 70-х років XIX століття письменник поряд з роботою над своїми прозовими творами починає працювати і над п'єсою “Лимерівна”, називаючи її у листі до брата ще однією невдалою спробою: “Еще новая неудачная попытка? Да, отвечу, и попытка на драму” [157, с. 347]. Він писав І. Білику, що його Лимерівна – “не жывая девушка с бьющимся в грудях сердцем, а призрак, наэлектризованный одуряющим напитком любви; как призрак, она носится, летает, мучится и умирает, оплаканная

романтическими борцами свободы, испуская из своего сердца гнилую жидкость, называемую кровью, которую с такой жадностью пьет моя дурочка муза” [157, с. 348].

Панаса Мирного страшенно цікавило, як сприйме широка публіка прем'єру його п'єси. Про це він зізнався у листі до Марії Заньковецької, яка грала у виставі Лимерівну і запрошувала телеграмою автора на перший показ. Проте зайнятість на роботі завадила письменникові відвідати прем'єру, натомість він був змушений сидіти вдома, “копирсаючи нудні казенні справи” [157, с. 403].

Епістолярій Панаса Мирного зафіксував не тільки власне ставлення письменника до своїх творів, а й думки про них його сучасників. Таких листів хоча й небагато серед кореспонденцій Панаса Яковича, проте вони все ж дають змогу уявити, як сприймали його творчість читачі-сучасники. Так, у листі до брата Івана Мирний, насміхаючись над прихильниками романтизму, жартівливо описує реакцію, яку викликала у тогочасних критиків драма “Лимерівна”: “Что сказать о том впечатлении, какое произвела моя попытка на здешних романтиков? Они, друг мой, с такой спешностью побежали в свой романтический склад, вынули оттуда все имеющиеся там куришки, зажгли их с неменьшею спешностью и начали курить под моим носом так, что у меня голова пошла кругом... Один кричит: вот оно, батюшки, что! Эге, да это сила наша, А[фанасий] Я[ковлевич], это наша жизнь. Другой, скорчивши глубокомысленную рожу, благодарит меня от всего романтического сердца и – будущий историк литературы – обещает ей громкую известность и видное место. Мне показалось, что он так вот уселся передо мною, оседлал свой нос глубокомысленными очками, взял чернильницу, перо и начал выводить: “ходимем есть, блудивим есмь, во мраке и не обретохом тя, древности наша, коли приходиве муж от ни и ко Єрусалиму и роздере завісу на брамі и показавем нам свет велии” и т. д.” [157, с. 348].

Проте наведена цитата свідчить ще й про неприйняття Мирним романтизму як творчого методу, у цьому ж листі він висловлює ставлення до романтичних героїв своєї драми “Лимерівна”: “Мир вам, долго почивавшие тени давно почивших героев! Я прошу искренно у вас извинения за нарушенный мною ваш мертвый покой” [157, с. 348]. Це доводить, що письменник вже на початку своєї творчості свідомо обрав для себе новий на той час для української літератури творчий метод – реалізм, усвідомлюючи, що український романтизм з його заглибленням в історію та фольклор себе вичерпав, а національна література потребувала вироблення нових творчих принципів і підходів.

Напередодні ювілею І. Котляревського Панас Якович перейнявся вшануванням пам’яті великого земляка, адже вважав це справою честі як полтавця і українського письменника. Він планував подати до ювілейного збірника на честь І. Котляревського свою драму “Згуба”, щоб показати, як змінилися типи, характери героїв драматичних творів у порівнянні з п’єсою І. Котляревського “Наталка Полтавка”, щоб “виявити на увесь світ, що сталося з нашим народом за такий довгий час, – чи він зостався однаковим, чи перемінився, і коли перемінився, то чи на що краще, чи гірше”. А “Згуба”, на думку митця, “захопивши, з одного боку, селян, а з другого – городян, покалічених деморалізацією, – якраз була підхожа задля такої мети” [157, с. 424].

Самоіронія, висловлена у листі до Григорія Маркевича, свідчить про самокритичність письменника. Згодом, на початку ХХ століття, Григорій Маркевич розгорнув видавничу діяльність і книготоргівлю. Панас Якович запрошував друга “для восприятия от купели ... вновь рожденное мною для Мельпомены чадо, именуемое “Згуба”? Если будете свободны, то я очень бы просил Вас записаться терпением часов на 2, на 3 и затем высказать Ваше откровенное мнение – годно ли будет вновь рожденное чадо на что-либо” [157, с. 419]. Така метафоричність і певна самоіронія, висловлена у листі до

Григорія Маркевича, дозволяє стверджувати, що письменник все-таки сподівався на позитивні відгуки про своє творіння.

Листи Панаса Яковича дають змогу з'ясувати, що здебільшого письменник, пишучи драми, не планував їх постановку на сцені. Автокритика Панаса Мирного підтверджує, що він достатньо об'єктивно оцінював власні здібності драматурга, помічаючи помилки і недопрацювання: “Прежде всего я должен сказать, что я совершенный профан в знании сценических условий, – зізнається він у листі до Михайла Старицького від 3 липня 1989 року, – и, выпуская в свет “Перемудрив”, смотрел на него и смотрю как на произведение, написанное, правда, в форме пьесы, но предназначенное для чтения, а не для постановки на сцене” [157, с. 436]. Таке первинне авторське призначення п'єси не для постановки, а для прочитання, звичайно, не могло не впливати на твір, перетворивши його на “епізовану драму для читання”. Характерними ознаками цього жанрового утворення, які повною мірою відображені у п'єсі “Перемудрив”, Н. Явтушенко вважає млявість сценічної дії, статичність епізодів і мізансцен, запровадження довгих монологів на морально-етичні й філософські теми, багатоплановий показ життя головних героїв, для чого до драматургічного твору вводиться значна кількість другорядних персонажів, основна мета яких – давати характеристику героїв; цій же меті підпорядковані й авторські ремарки [242, с. 10]. Саме ці жанрові особливості п'єси й ускладнювали постановку комедії на сцені.

Панас Якович прагнув привнести в українську драматургію нові естетичні ідеї, жанрово її урізноманітнити, залучити до європейського літературного і культурного контексту. Тому наступним кроком до досягнення цієї мети стало написання Панасом Мирним п'єси “Спокуса”, про задум якої письменник сповіщає у листі до Якова Жарка: “Задумав я, бачите, зробити ступінь у ще ніким не затриману сферу – філософію, тобто написати філософську драму” [157, с. 479]. Цю справу письменник вважав нелегкою для української мови, яка тільки-но почала функціонувати як літературна

[157, с. 479]. У єдиному відомому листі до Володимира Науменка Панас Якович зізнався, що написати українською мовою філософську драму – “діло трудне”, оскільки українське “слово ще не доросло до того, щоб ним збагнути філософські зальоти людських думок” [157, с. 481]. Свою спробу написання драми у такому незвичному для тогочасної української літератури аспекті сам письменник пояснював так: “... моя перша спроба – не лишня задля того, щоб проложити хоч невеличку стежечку і до таких утворів, а разом з тим показати, ... що нашою, хоч і недорослою мовою, а можна висловити усякі мудрощі розуму людського” [157, с. 481]. З-поміж інших драма “Спокуса” вирізняється своєю жанровою природою, яку Н. Явтушенко визначає як символічну драму-містерію, що має такі риси, як увага до світоглядних, філософських, моральних проблем свого часу, орієнтація на освіченого, підготовленого читача, який міг би розшифрувати символіку драми [242, с. 15].

Жанр філософської драми є досить складним і потребує вибору відповідної теми. Письменник переймався тим, щоб його праця не була мертвою. Про це він зізнався у листі до В. Науменка, пояснюючи свій вибір теми ще й тим, що про біблійну легенду спокуси – гріхопадіння побутує чимало легенд та переказів і у народі [157, с. 481]. Панас Мирний обрав легенду про гріхопадіння, щоб показати, як він пише у листі до Якова Жарка, “боротьбу двох сил: віри і розуму” [157, с. 479]. Задля цього письменнику довелося, “з одного боку, держатися біблейського оповідання, а з другого – народних легенд, найбільше всього про чортовину” [157, с. 479]. Він використав і переосмислив біблійну символіку для відображення тих подій і явищ, які відбувалися в українському суспільстві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Панас Мирний повідомляв Якову Жарку, що робота над “Спокусою” є досить цікавою для нього, але все ж письменника не полишали сумніви: чи вдасться йому впоратися з написанням філософської драми, чи сподобається читачам тема, чи зрозуміють вони авторський задум. Побоювання Панаса

Яковича справдилися. Він скаржився у листі до друга на нерозуміння публіки: хоча усі й кажуть, що робота виконана добре, але тема нікому не подобається. Панас Мирний вважав причиною такого несприйняття теми його твору “сільськість” читачів [157, с. 479].

Нерозуміння читацької аудиторії все ж не перешкодило письменникові продовжити роботу над “Спокусою”. У листі від 17 листопада 1901 року він повідомляє Якова Жарка, що тільки-но перечитає та вкотре “перечистить” драму, то одразу ж віддасть її до друку у “Київську старину”, “коли приймуть і цензура не забороне” [157, с. 479]. Проте драма-містерія “Спокуса” вийшла друком 1908 року у альманасі “Нова рада”, за редакцією М. Старицького, Олени Пчілки, Л. Старицької та І. Стешенка [157, с. 639]. Хоча Панас Якович досягнув великого успіху у царині прозових жанрів (роману, повісті, оповідання, нарису, казки), його драми все ж стали значним здобутком у розвитку української драматургії.

Однією з наскрізних тем прози Панаса Мирного є тема жіночої долі. Досить цікавим у цьому контексті є історія написання та видання роману “Повія”, що знайшла своє відображення й у листах письменника. Панас Мирний обрав жінку головним персонажем одного зі своїх найвизначніших творів, зумівши змалювати у ньому масштабний соціальний портрет тогочасного суспільства. Але написання роману “Повія” розтягнулося в часі на десятиліття. Саме епістолярна спадщина Панаса Яковича відображає складний шлях, який пройшов письменник у написанні цього твору, розпочатого у кінці 70-х років XIX ст. У 1883 році в альманасі М. Старицького “Рада” вийшла перша частина “Повії”.

Листування Панаса Мирного та Михайла Старицького, яке відображає історію написання “Повії”, збереглося не повністю. Один з перших дослідників епістолярію письменника В. Станіславський у “Записках історично-філологічного відділу” (1924-1925) опублікував чотири чернетки листів Панаса Мирного, що збереглися в його автографах, до Михайла

Старицького [202, с. 64-71]. Ці листи стосувалися публікації роману “Повія” у збірнику “Рада”, упорядником якого був М. Старицький.

У листах до М. Старицького Панас Мирний наводить план роману. З цих листів дізнаємося, що Панас Мирний планував четверту частину роману розбити на дві: 4 частина – “По всіх усядах” і 5 частина – “В тихій пристані”, але зробити цього вже не встиг, тому роман закінчується у 4-й частині смертю героїні [202, с. 64-71]. Листуючись з М. Старицьким, Панас Мирний зазначав про свою роботу над романом “Повія”: “Багато, дуже багато прийдеться ще над нею попрацювати, поти вона стане стиглою або, як казав колись Гоголь, витанцюється” [157, с. 364].

Багато хто з письменників-сучасників Панаса Мирного виявляв зацікавленість літературною долею “Повії”. Зокрема Борис Грінченко, який особисто не був знайомий з Панасом Яковичем, запитував про те, чи дописана повість, у своєму листі до письменника від 5 квітня 1894 року [248]. В одному з листів до М. Старицького Панас Мирний пояснював причину затримки подання “Повії” до альманаху так: “Який я не радніший подати ще частину задля другого випуску Вашої “Ради”, оже не спроможуся. Мене від самого Різдва і досі душать казенною роботою та ще й будуть душити до самісінького палкого літа, так, що я і досі не довів до кінця своєї “Повії” і коли доведу – не знаю” [157, с. 361].

Важливу роль у завершенні “Повії” відіграв Василь Горленко, який, за словами Є. Рудинської, буквально не давав авторові спокою, благаючи закінчувати “Повію”, писати ще і ще, видавати написане [183, с. 8]. Дослідниця зазначає, що В. Горленко “був одним з тих, що показували Мирному його місце в літературі й кликали постійно до подальшої праці, і чи не єдиним за деякі роки, кому Мирний читав свої твори, з ким ділився новими задуманими темами, чиєї оцінки шукав... вони бачилися щоразу, як Горленко бував у Полтаві, а часом Мирний, їдучи на ревізію по повітових скарбницях, заїздив на короткий час до Горленка...” [183, с. 8]. На думку Є. Рудинської, листам В. Горленка до Панаса Мирного “завдячуємо ми

“Морозенко”, “Згубу” та інші речі Мирного, надруковані в 90-х роках; було б може і з ними таке, як з “Повією”, якої, не вважаючи на всі нагадування та благання, так і не діждався Горленко...” [183, с. 8].

Панас Мирний працював над “Повією” досить довго, але дуже хотів видати повість хоча б частинами. Якову Жарку у листі від 19 лютого 1899 року він пише, що планує видати перші три частини “Повії”: “3-я частина “Повії” мала б друкуватись у “Київській старині”, та, на лихо, Науменко (редактор) занедужав, а Лазаревський, що заступив його місце, противиться усьому, що нагадує про сучасне життя, бо не личить оце все до історичного журналу... Тільки я тепер згоджусь з Вами: краще “Повією” пустити уся разом. Якщо Ви мені допоможете грошима на видання її, то я сам її видам” [157, с. 446]. Очевидно, Яків Жарко дуже схвально відреагував на таку пропозицію Панаса Яковича, зголосившись дати кошти на видання “Повії”, проте письменник відповів, що роман спочатку треба закінчити, а тоді й брати гроші на її видання [157, с. 448]. Панас Якович був людиною, яку у творчості потрібно було невпинно “підштовхувати” до літературної праці. У одному з листів до Григорія Маркевича письменник зауважив, що він “недотепний пекти оповідання, як оладки або сластьони...”, тобто писати нашвидкуруч [157, с. 520].

Одним з найбільш активних соратників, який не втомлювався казати письменнику: “Пишіть, пишіть швидше...”, був Сергій Єфремов. Про важливу роль науковця у творчості Панаса Мирного свідчить зміст їхнього листування. Сергій Єфремов брав безпосередню та досить активну участь у виданні творів Панаса Мирного у трьох томах, які побачили світ у Києві протягом 1903 – 1907 років. Але спочатку цей трьохтомник С. Єфремов задумав як п’ятитомне видання. У листі від 20 лютого 1901 він надсилав Панасові Мирному пропозиції щодо компонування видання у п’яти томах: 1 том – “Лихий попутав”, “П’яниця”, “Образки з життя”, “Лихо давнє й сьогочасне”, “Серед степів”, “Товариші”, “Лови”, “Казка”, “Морозенко”;

2 том – “Повія”; 3 том – “Пропаша сила”; 4 том – “Драми. Твори”; 5 том – “Переклади” [253].

Панас Мирний у листах-відповідях пропонує видавцеві власне бачення структури п'ятитомника, якому судилося вийти лише у трьох томах. Між ними розгортається жвава творча дискусія. Єфремов у кожному листі спонукає Мирного писати швидше і надсилати йому рукописи творів для формування томів. У листі від 17 березня 1901 року Панас Мирний висловлює захоплення заповзятливістю Єфремова як упорядника п'ятитомника: “Та й шпарко ж Ви прийняли за клопоти по виданню моїх творів! І в Галичину пишете, і в Чернігів листаєте, щоб засилали до Вас деякі списки...” [157, с. 471].

Понад усе С. Єфремов переймався долею “Повії”, частину якої він мав змогу прочитати, а продовження все не було: “Ради всього святого, кінчайте скорше “Повію”. – Пише він до Панаса Мирного. – Се один з кращих романів в нашій літературі, і велика шкода, що ми й досі не можемо читати його цілком” [254]. І знову те ж прохання у одному з наступних листів: “... а тим часом кінчайте швидше “Повію” – то буде третій том. ... Розважайте се добре, Вельмишановний Панасе Яковичу, й не гайте часу: пускають тепер нашу книжку, то треба і тим користуватись, бо хто зна що нас може спіткати, гріх великий нам буде, коли ми пропустимо час і не надрукуємо Ваших творів” [259].

Панас Мирний був невблаганний: “Повія не віється”, – відповідає він Єфремову [157, с. 497], пояснюючи це домашньою рутиною, хворобою дружини, справами на службі, станом здоров'я: “Дуже багато скруту біля неї, а часу зовсім мало. Літом під спеку я не можу зовсім робити – розварює так мозок, що й думати важко, а не то що робити” [157, с. 500]. На брак часу для завершення роману “Повія” Панас Якович скаржитья і Якову Жарку [157, с. 479].

Була ще одна причина, чому Мирний не поспішав давати свої твори до друку. Він вкрай уважно ставився не тільки до довершеності змісту, а й до

мовностилістичного оформлення свого літературного доробку, із завзятістю канцеляриста вивіряючи кожне слово, кожну літеру. Тому Панас Мирний просить Сергія Єфремова надіслати йому якнайшвидше перший том своїх творів: “Не втаюсь, бажалося б мені не те що переглянути 1-й том, а й гаразденько його перечитати – може б, що-небудь довелось і виправити, коли то се можна” [157, с. 491]. Письменник розуміє, що так може затримати вихід першого тому у світ, застерігаючи С. Єфремова: “Оже у мене часу зайвого так трохи, що я боюся, чи не задержиться цим друкуванням його? Через це саме боюся і прохати Вас засилати перший том тільки на огляд” [157, с. 491].

Спробам видати роман “Повія” присвячено і кілька кореспонденцій з листування М. Коцюбинського та В. Гнатюка, який безрезультатно намагався отримати прозові твори Панаса Мирного для публікації. М. Коцюбинський писав другові, що має листовне знайомство з Панасом Мирним і допоможе В. Гнатюку випрохати його твори, зокрема “Лихі люде”, “Повію”, “Хіба ревуть воли.. ” та невеликі оповідання [100, с. 297], для видання їх у 4 томах у Львівській “Видавничій спілці” [100, с. 298]. Але М. Коцюбинському так і не вдалося вмовити Панаса Мирного, зокрема і з тієї причини, що письменник дуже боявся цензурних неприємностей, які вже його спіткали з повістю “Лихі люди” [100, с. 300]. Мирний вважав, що це спонукатиме Головне управління у справах друку в Петербурзі пильно “додивлятися” до інших його творів [100, с. 300]. Напевно, такі побоювання стали однією з причин того, що Панас Мирний свої твори ніколи не підписував власним ім’ям.

У зв’язку з тим, що письменник, не бажаючи ускладнювати свої службові стосунки, весь час конспірувався, його особа для широких кіл читачів та для офіційних властей була таємницею. За життя Панаса Рудченка знали лише як дрібного чиновника, а не як видатного письменника. М. Сиваченко у передмові до семитомного видання творів письменника відзначав скромність і самокритичність письменника: “Мирний до кінця життя з достойним подиву ригоризмом намагався бути непізнаним,

невідомим, рішуче заперечував проти рекламування свого імені, не давав згоди на розкриття своєї біографії, справжнього прізвища, на публікацію фотопортрета” [157, с. 19].

Застороги щодо псевдоніму він висловлював і у листах до Михайла Старицького як упорядника альманаху “Рада”: “Одного тільки попрошу у Вас: псевдонім (Мирний), виставлений на роботі (“Повія” – І. Григоренко), хай застається і в печаті” [157, с. 359]. Та справа ще й в тому, що Панас Мирний, як людина виключної скромності, вважав, що треба дбати не за популярність своєї особи, а за працю на користь народів: “Дуже б мене уразило, коли б хто сказав, що це я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу, тільки не свого ймення, а про славу самого діла. У мене одна думка: як би нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. А чи я се зроблю, чи другий – для мене байдуже” [157, с. 362].

Особливо важко було отримати фотопортрет письменника. До нього часто зверталися з таким проханням, зокрема укладач “Складки” В. Александров писав у листі до письменника: “...припала мені охота ще ось до чого: чи не випроси я в вас собі ваш патретик. Зробіть мені, голубе сизий, сю ласку. Повірте, що він у мене буде в великому почоті. Добре? Можна ждати?” [251]. Лист Панаса Мирного у відповідь не зберігся, тому не відомо, чи отримав В.Александров фотографію письменника.

У відповідь на рецензію Бориса Познанського на видання Панаса Мирного “Збираниця з рідного поля”, надруковане без прізвища автора, письменник у своєму листі до нього рішуче заперечує проти оприлюднення свого імені на палітурці власних творів: “Не згоджуюсь теж я й з радою озаглавлювати книжки менням автора, як-от: Квітка-Основ’яненко, Котляревський... Мені здається, бачте, що треба спершу добути те мення та тоді вже його ставити” [157, с. 366].

Проте друзі, колеги по перу та видавці знали, хто насправді працює під ім’ям Панас Мирний, адже письменник особливо і не приховував свого літературного доробку. У листі від 8 грудня 1898 року до Якова Жарка Панас

Мирний згадує, що виповнилося 25 років його письменницької діяльності. Ця дата ще раз змусила письменника задуматися, чого він досяг на літературній ниві. Але святкувати ювілей скромний письменник не мав наміру: "... підходили до мене тутешні знайомі запитувати про святкування. Я одповів, що це все дурниця, до якої не лежить ні моя душа, ні мої думки. За віщо, скажіть мені, славити того чоловіка, що під зайвий час втішав сам себе писанням?" [157, с. 442].

У літературних колах наприкінці ХІХ століття, попри небажання Панаса Мирного, високо цінували його творчість та знали, що під цим псевдонімом криється "начальник отделения" казенної палати в Полтаві Панас Якович Рудченко. Тому, працюючи над третьою частиною "Історії літератури руської" професор Омелян Огоновський звернувся з листом до Панаса Мирного, у якому просив письменника подати список своїх творів, видрукуваних під псевдонімом і без підпису автора, зазначити рецензії на всі твори і дати біографічні відомості [87, с. 38-39]. Ця шеститомна праця львівського вченого стала значною подією в культурно-літературному житті України. Проте Панас Якович відмовив її укладачу у будь-якій біографічній інформації. У листі до Омеляна Огоновського він писав: "Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю що не в йому вага й сила, а в тих працях, що до сього появилися у світ або ще коли-небудь появляться" [157, с. 396].

Скромність автора зумовлювалася ще й цензурою, що активно "працювала" у той час в Російській імперії і могла жорстко покарати за "крамольні" народолубні і соціалістичні думки, що простежувалися у творах Панаса Мирного. Тому конспіруватися, користуючись псевдонімом, було безпечніше для чиновника Полтавської казенної палати Панаса Рудченка.

Вперше псевдонім Панаса Мирного було розкрито у "Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року", який вийшов у Львові у 1910 році. У цій праці Івана Франка чималу увагу було приділено й творчості Панаса Мирного. У межах царської імперії псевдонім Мирного було розкрито 1913 року в опублікованій у журналі "Спутник чиновника" статті

М. Корсунського “Юбилей А. Я. Рудченко”, де писалося: “В заключении не лишним считаем отметить, что пятидесятилетие служебной деятельности А. Я. Рудченко совпало с пятидесятилетием его литературной деятельности. Уважаемый юбиляр – талантливый украинский писатель “Панас Мирный” (псевдоним), автор не сходящей с репертуара украинской сцены известной драмы “Лимерівна”, популярного романа “Пропаща сила” (“Хіба режуть воли, як ясла повні”) и др. прекрасных произведений в области драмы, беллетристики и поэзии” [87, с. 46]. Але жодні схвальні відгуки про твори Панаса Яковича не могли подолати його скромності та надмірної самокритичності. Так, у листі від 17 квітня 1914 року до Олекси Коваленка з приводу видання “Думи про військо Ігореве” Панас Якович пише: “Навіщо тільки Ви додали у передмові про мене як одного з найкращих наших письменників? Це вже занадто” [157, с. 553].

Письменник до кінця життя залишився виключно скромною людиною, не бажав розкривати широкій громадськості свого літературного псевдоніму, бо вважав це несуттєвим, адже важливіше, що написано, а не хто написав. Навіть на схилі літ, перед смертю, у листі до друга Івана Зубковського, лікаря і краєзнавця, засновника Миргородського курорту, Панас Мирний писав: “Что касается вопроса о раскрытии моего литературного псевдонима, то очень бы Вас просил этого не делать. Хотя многие мои знакомые знают, кто такой Панас Мирный, но я за жизни своей не хотел бы рекламировать своей фамилии, серьезно считая себя недостойным тех прославлений, какие создались вокруг имени Мирного. Пускай, когда я умру (а жить мне, вероятно, осталось уже недолго), люди дознаются, кто я и что доброго сделал для своей родины, если только действительно сделал что доброе. На самом деле я считаю, что не стоило бы об этом и говорить. Почему еще и еще буду просить Вас: не делайте попыток к раскрытию моего псевдонима. Зачем это? Еще как-то Лермонтов сказал: “Поэт, что в имени твоём” [157, с. 580]. Сучасник письменника та його колега по роботі М. Корсунський вважав, що через таку “скромність та прихильність до самотності П.Я. мав і обмежене

коло знайомих. Декілька приятелів, особистих знайомих та співробітників по службі – оце й уся та невеличка кількість громадянства, що їй відомий П.Я. більш-менш докладно, як людина” [96, с. 234].

Втім невелике коло друзів та знайомих не перешкодило Панасові Мирному залишити по собі хоч і обмежену за кількістю, але від того не менш змістовну епістолярну спадщину, яка має вагоме значення у процесі становлення української літературної критики кінця ХІХ – початку ХХ століття. Листи письменника містять повідомлення про задуми майбутніх творів, ілюструють процес роботи над ними. У епістолярних діалогах з друзями та однодумцями Панас Мирний висловлює власну оцінку завершених художніх творів та обґрунтовує свою мистецьку позицію.

3.3. Особливості індивідуального стилю Панаса Мирного як автора епістолярних текстів

Майже все своє життя Панас Мирний писав листи. Упродовж цього тривалого часу змінювалися кореспонденти, теми, що його цікавили, переосмислювались чи поглиблювались певні принципи, переконання, життєва позиція. Усе це знайшло своє відображення не тільки у змісті листів, але й у їх емоційній забарвленості, психологічних відтінках, лінгвостилістиці та манері епістолярного мовлення. Добір засобів стилістичного вираження залежить також від призначення, мети листування, від змісту листа, від індивідуальних особливостей мови автора, від особи адресата та стосунків з ним [207, с. 204].

Манера листування Панаса Мирного із знайомими, колегами та навіть рідними досить стримана, позбавлена жартівливості, окрім юнацьких листів до брата, зокрема листа від 3 серпня 1867 року [157, с. 345-346]. З листів письменника досить важко визначити його настрій у момент написання кожного з них. Можливо, це пояснюється тим, що Панас Мирний до будь-якої справи, а надто до писання (не важливо, що саме писати: лист, художній

твір, фінансові документи) ставився вельми ретельно й уважно: спочатку писав на чернетках, перечитував написане і тільки потім занотовував остаточний варіант послання. Про це свідчить відсутність у більшості автографів закреслень, виправлень чи дописувань, а також значна кількість автографів епістол, які збереглися саме у формі чернеток.

Основною властивістю приватних кореспонденцій Панаса Мирного є їхня безпосередність, певною мірою навіть спонтанність. Саме це відрізняє приватне, особисте листування від офіційного, ділового. Але кожен лист Панаса Мирного продуманий, має чітку композицію. Листам письменника властива чіткість та послідовність висловлювань, дотримання правил і етикету епістолярного спілкування, тобто використання при написанні листів певного набору фраз, етикетних епістолярних формул: звертання, вітання, прощання, подяки, співчуття, прохання, відмови, поздоровлення, вибачення, побажання, запрошення, похвали тощо.

Українська традиція епістолярного етикету репрезентує повний спектр ввічливості та гречності у спілкуванні. Розпочинають лист звертанням, у якому висловлюють ставлення до адресата. Автор листа повинен також поцікавитися життям адресата – його здоров'ям, успіхами. Далі йде виклад того, про що хочуть сповістити. У листі використовують вставні слова та словосполучення (*на мою думку, здається, як на мене*), щоб уникнути нав'язування своїх думок адресатові. Закінчують приватний лист побажаннями та прощанням. Обов'язковим є підпис та датування листа.

Істотними етнопсихологічними особливостями українського етикету, на думку М. Білоус, є передусім доброта, сердечність, простота, щирість і ніжність, які на мовному рівні виявляються, зокрема, у тому, що: 1) стрижневим словом багатьох висловів українського мовленнєвого етикету є слова з коренем *добр-*; 2) присутня велика кількість слів-звертань із пестливими суфіксами; 3) існує багато висловів, які первинною своєю семантикою виражають доброзичливість, наприклад: *будьте щасливі, Боже*

поможу, дай Боже щастя; 4) відсутні інвективи (непристойні чи грубі слова, лайка) [12, с. 36-38].

Визначальними елементами конструкції будь-яких приватних листів є звертання, прощання, підпис, дата, місце написання. Часто до структури епістол Панаса Мирного входять вітання, побажання, питальні і спонукальні пропозиції, завдяки яким встановлюється взаєморозуміння між автором листа й адресатом. Епістолярні пам'ятки кінця XIX – початку XX століття фактично однотипні за своєю внутрішньою структурою. Переважну більшість листів Панас Мирний починав із зазначення дати (число, місяць, рік) та місця його написання (завжди у правому верхньому куті аркуша). Послуговувався письменник, зрозуміло, старим стилем датування, усталеним на той час на всій території Російської імперії. До датування листа письменник ставився дуже відповідально. У одному з листів до дружини Панас Якович обурюється її манерою не писати у листах дату і наполегливо рекомендує завжди це робити. Він пише Олександрі Рудченко, яка тоді перебувала на лікуванні, що її лист без дати справив на нього вкрай гнітюче враження своєю невизначеністю: “Ради самого Христа, ставь всегда число, в которое ты пишешь письма”, – закликає письменник дружину [157, с. 534]. Очевидно, що чиновницька робота привчила письменника дотримуватися порядку навіть у приватних паперах, зокрема й у родинній та дружній кореспонденції. Тому дата стала неодмінним атрибутом не тільки переважної більшості листів Панаса Яковича, а навіть їх чернеток (за винятком кількох листів, наприклад лист до М. Шейдеман, лист до М. Лисенка, кілька листів до Г. Маркевича, лист до О. Русова та ін.).

Одним з обов'язкових елементів структури листа є привітання та звертання. Проте у своїх посланнях Панас Якович зовсім не послуговувався традиційними привітаннями на зразок “Добрый день!”, одразу починаючи лист звертанням, які здебільшого містять слова-титули (пан, пані). Пієтетні форми звертання *пане*, *пані* поширилися в українській мові під впливом польської. Форму *пане* як офіційне звертання до осіб привілейованих верств

суспільства двотомний “Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.” фіксує з XIV століття [197, с. 123]. Пізніше це слово узвичаїлося як увічлива форма згадування або звертання до людей незалежно від соціального стану. С. Богдан констатує, що такі слова-титули, а також власні імена, імена й по батькові, субстантивовані прикметники та займенники у функції звертань (зокрема *шановний, високоповажний*) складають основу для звертань в українських епістолах [13, с. 30]. Письменник користувався, наприклад, такими епістолярними формулами: “Пане добродію!” (лист до О. Огоновського, червень 1872 року), “Кличете мене, добродію, до себе на святкування роковин Тараса Григоровича” (лист до невідомої особи, лютий 1881 року), “Шановний добродію Михайле Петровичу!” (лист до М. Старицького, жовтень 1881 року), “Славетний наш Бояне...” (лист до М. Лисенка, 1893 рік), “Вельмишановний пане, добродію Михайле Михайловичу!” (лист до М. Коцюбинського від 23 червня 1900 р.), “Вельмишановна добродійко Маріє Михайлівно” (лист до М. Грінченко від 1 листопада 1913 року) [157].

Панас Якович звертався до своїх заочних співрозмовників “Шановний добродію”, “Високоповажний добродію...”, додаючи до звертальної формули прикладки, виражені іменем та по батькові не тільки у формі кличного відмінку, але й у формі називного, як, наприклад, у листі до М. Старицького “Шановний добродію Михайло Петрович!” [157, с. 357]. Зрідка письменник відходив від усталеної етикетної формули звертання з використанням антропонімів (власного імені). Так, лист до Олександра Огоновського Панас Мирний розпочинає звертанням “Пане добродію!”, не називаючи адресата на ім’я [157, с. 346]. Письменник вдавався до звертань з лексемою *добродію* не тільки розпочинаючи лист, але й далі по тексту, привертаючи таким чином увагу співрозмовника до важливої, на думку автора, інформації. Наприклад, у листі до М. Старицького письменник таким чином звертає увагу адресата на ту частину листа, у якій повідомляє М. Старицького, що не встигне подати наступну частину “Повії” до альманаху “Рада” [157, с. 361].

Український епістолярій цього періоду, як зауважує Н. Журавльова, відзначається багатством шанобливих конструкцій з коренем *добр-*, що свідчить про доброзичливість, дружелюбність, ласку, привітність автора листа [59, с. 144]. Лексеми *добродій*, *добродійка* у звертальних та прощальних епістолярних етикетних формулах, проханнях та побажаннях зустрічаємо в багатьох листах письменників, зокрема Т. Шевченка, П. Куліша, П. Грабовського, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, В. Стефаніка, Марка Черемшини, Ганни Барвінок, Лесі Українки, М. Старицького, М. Кропивницького, Н. Кобринської, М. Коцюбинського, І. Франка [59].

Звертання *добродію* у цій функції було поширене здебільшого на Східній Україні і вживалося як самостійно, так і у поєднанні з етикетними означеннями. Підкреслюючи особливу повагу до адресатів, на початку листа перед звертанням “добродію” Панас Мирний обов’язково вживав означення високошановний, високоповажний, наприклад у листі до М. Коцюбинського від 30 березня 1903 року [157, с. 498]. Також Панас Якович уводив звертання з коренем *добр-* у структуру епістолярної етикетної формули прощання: “Зостаюсь Ваш, високоповажний пане добродію, покірний слуга Панас Рудченко”, “Бувайте, добродію, здорові та Богові і людям милі” [157, с. 347, 435, 426].

У прощальних шанобливих конструкціях замість одного слова-звертання письменник використовував кілька таких слів, зокрема у листах до М. Коцюбинського: “Бувайте ж, шановний добродію, здорові та щасливій долі милі” [157, с. 435], до М. Старицького: “Бажаю Вам всього найкращого і найлюбішого в світі. До Вас щиро прихильний” [157, с. 364]. Часто письменник у листах послуговувався різноманітними етикетними формулами доброзичливих побажань, до складу яких входять лексеми з коренем *добр-*, наприклад: “Годи ж вам, всяке щастя і добра доля...”, “Помагай біг Вам на добре діло”, “Пусть добрые гении оберегают тебя от всего недоброго” [157, с. 346, 472, 369].

Користався Панас Якович і таким засобом вираження епістолярної шанобливості, як андроніми – особові жіночі назви, утворені за прізвиськом чоловіка. “Чув, що Кулішиха засилала до цензури покійного свого чоловіка переклад...”, – писав Якову Жарку Панас Мирний [157, с. 433]. А у листі до Цезаря Білиловського письменник називав Олену Пчілку Косачкою [157, с. 424]. Такий спосіб називання жінок, які не були учасниками епістолярних діалогів, але про них згадувалося у листі, як зазначає Н. Журавльова, мав розмовний відтінок [60].

У російськомовних листах Панас Мирний також був дуже шанобливим до своїх адресатів, використовуючи усталені у російській епістолярній традиції етикетні формули ввічливості. Наприклад, до чоловіків звертався “Милостивый государь...”, “Глубокоуважаемый...”, “Многоуважаемый...”, обов’язково додаючи до звертання ім’я та по батькові [157, с. 349, 419, 482, 547]. Прощався також не менш гречно: “Ваш покорный слуга”, “С истинным уважением и всегдашнею готовностью к услугам имею честь быть Вашим, милостивый государь, покорнейшим слугою А.Р. ” [157, с. 349, 482 - 483]. До жінок письменник звертався з особливою повагою: “Добрейшая и многотимая Анна Осиповна!”, “Многоуважаемая Марья Константиновна!”, [157, с. 367, 403].

Взірцем епістолярної ввічливості Панаса Мирного є його листування з М. Коцюбинським, якого письменник дуже поважав за мистецький хист. Особливістю листів Панаса Мирного до Михайла Коцюбинського є інтелігентність, толерантність, обережність у висновках і глибока повага до адресата. Досліджуючи епістолярій Панаса Мирного, звертаємо увагу на структуру листів, помічаємо, що звертається Панас Мирний до Михайла Коцюбинського завжди ввічливо на “Ви” з великої літери та обов’язково додає слова “Високошановний пане добродію Михайло Михайловичу” або “Вельмишановний добродію Михайло Михайловичу”. Характер бесіди між автором і адресатом, загальний лад і тональність листа спокійний, невимушений, щирий.

Прощався Панас Якович в оригінальній манері, не вживаючи традиційного “До побачення”. Практично кожен його лист закінчується шанобливим прощанням: “До Вас душею і серцем прихильний”, “До Вас завжди прихильний всею душею”, “Бувайте ж здоровенькі та до діла охочі” (листи до Ц. Білиловського, Г. Маркевича, С. Єфремова, Я. Жарка, М. Заньковецької, М. Коцюбинського, М. Старицького та інших) [157]. Листи Панаса Мирного вирізняються також тим, що вони містять мовні конструкції, здебільшого прощання, пов’язані з християнським світоглядом, наприклад: “Бувайте здорові та богові і людям милі” (листи до М. Комарова від 18 квітня 1883 року, до С. Єфремова від 9 лютого 1903 року та від 28 червня 1903 року, лист до Б. Познанського від 24 серпня 1886 року), “Бувайте, добродію мій любий, щасливі та Богу і людям милі” (лист до М. Коцюбинського від 11 вересня 1898 року) [157].

У конструкції своїх листів Панас Мирний послуговувався постскриптумом – припискою до листа після підпису, що позначається звичайно латинськими літерами P. S. Постскриптум як структурний елемент властивий тільки епістолам: у інших літературних жанрах цей елемент не використовують. Письменник використовував цей епістолярний структурний елемент нечасто, адже постскриптум – це фактично дописка до листа того, про що автор забув написати в основному тексті. Очевидно, що Панас Мирний спочатку писав чорнові варіанти послання, ретельно їх продумуючи, тому необхідності щось дописати здебільшого не виникало. У листі до Олександра Огоновського (липень 1872 року) письменник використав постскриптум, щоб попросити адресата підтвердити листом отримання ним кореспонденції, оскільки лист Панас Якович надсилав за кордон – у Львів, а тому письменник боявся за його цілісність [157, с. 347]. З метою уточнення інформації Панас Мирний послуговувався постскриптумом і у деяких подальших листах: у листі до М. Старицького у постскриптумі письменник просить скоординуватися з Оленою Пчілкою стосовно видання “День на пастівнику” і “Батьки” [157, с. 362]; у листах до нареченої за допомогою

постскриптуму попереджає її, що не зможе їй написати, оскільки буде зайнятий, запитує, чи отримала наречена попередні листи, просить писати якомога частіше [157, с. 380-382]. У листі до Марфи Шейдеман, матері дружини, у постскриптумі Панас Мирний пише свою точну адресу для відповіді на лист, у якому просить руки Олександри [157, с. 387]. У листі до Якова Жарка у постскриптумі письменник просить друга спалити його лист, оскільки діти захворіли на кір, тому Панас Якович боявся поширення хвороби [157, с. 479]. Проте Яків Васильович не послухав письменника, зберігши для нащадків його безцінний епістолярний автограф.

За допомогою етикетних формул звертань та прощань письменник виражав соціальні стосунки з отримувачами листів. Вирішальними у виборі стилістично різнорідних синонімічних конструкцій звертань та прощань у листах Панаса Мирного є особа адресата. Л. Мацько, студіюючи лінгвостилістичні особливості епістолярію Панаса Мирного, дійшла висновку, що основна частина його листів будується за транспозитивною адресною стратегією, яка передбачає обов'язкову транспозицію, переведення однієї форми в іншу, саме: живої усної безпосередньої комунікації у текстову писемну, поєднуючи у собі елементи уснорозмовного мовлення і писемної, комунікативно-прагматичної, організованої мови [130, с. 112].

Листи є не тільки відбиттям специфіки тогочасного мовлення діячів науки й громадської праці, а й свідченням лексичного багатства, досконалої стилістики, добірного синтаксису, влучного вживання етикетних слів адресантів. Кожне слово, кожна синтаксична конструкція дозволяє побачити талановиту й працьовиту особистість автора листа [160, с. 135]. Ж. Ляхова стверджує, що завдяки імпровізаційності листів особистість автора-письменника знаходить багатогранний вияв у їх естетичній структурі, композиції, системі тропів, пейзажних замальовках [122, с. 88]. Синтаксична структура епістолярних утворень, на думку Н. Павлик, близька до усного спілкування, тому тут переважають прості синтаксичні одиниці, проте

письменницькому епістолярію більше притаманні складні синтаксичні конструкції різних типів [152].

Хоча Панас Мирний писав завжди порівняно коротко, чітко по темі, з конкретною метою, синтаксис його епістолярного мовлення, як зауважує Л. Мацько, зітканий з компресованих конструкцій живомовного експресиву і розгорнутих багатопорядкових епічних фігур [130, с. 115]. Простоту викладу, природність, відповідність мовних засобів і стилю предмета епістолярного діалогу можна вважати достоїнством листів Панаса Мирного. У приватних листах письменника переважає розмовний стиль, адже більшість з них призначена рідним, друзям, давнім знайомим чи соратникам. Н. Павлик зауважує, що хоча листування має чимало спільного з розмовним стилем, що зумовлюється подібністю ситуації, мети і сприйняття текстів, усе ж епістолярій відрізняється від розмовного мовлення передусім умовами комунікації [152]. Листи Панаса Мирного містять такі ознаки розмовного мовлення, як невимушеність, певна спонтанність, безпосередність. Проте ці ознаки розмовного стилю мови варіюються у кожному конкретному листі письменника, адже якщо якась епістола тільки розпочинає листування, то в ній відсутня будь-яка невимушеність, також властива здебільшого листам до друзів, рідних. Окрім того, репліки під час безпосередньої розмови обдумують набагато менше, ніж вислови у листах, а сам процес написання епістоли здійснюється повільніше, ніж процес мовлення.

Відбиваючи безпосередні життєві потреби та інтереси автора, лист водночас становить своєрідний документ мови певного періоду, певного соціального прошарку суспільства [209, с. 230]. За характером мовних одиниць, які використав Панас Мирний у своїх листах, у його україномовних епістолах органічно поєднані загальнолітературні та діалектні мовні явища. Діалектизми в листах Панаса Мирного припадають переважно на лексико-семантичний та словотвірний рівні. Лексичні діалектизми, які знаходимо у листах письменника, мають здебільшого нейтральне емоційне забарвлення, підсилюючи експресивність та образність його епістолярного мовлення. З

погляду сучасного розвитку лексики української літературної мови письменник послуговується в епістолярному мовленні як на рівні слововживання, так і на рівні синтаксичних конструкцій архаїзмами, наприклад: *уп'ять* (у значенні знову), *сподіями* (тобто сподіваннями), *не ложу огудки на другі справи* (не звертаю уваги на інші справи), *одлистувати* (відписати), *імення* (ім'я), *письмовець* (письменник); контекстуальними синонімами, наприклад: *дотепний* до друку (у значенні придатний); діалектизмами, наприклад: *у послідній час* (останнім часом), *різнації* (різниці), *окремне* (окремо), *людська помка* (людський спомин), *якнайхутче* (якнайшвидше), *запрохувати* (просити), *розвій* (розвиток), *поту* (доти), *не стид* (не соромно), *лічиться* (вважається, рахується), *об цьому* (про це), *купно* (разом), *виречено* (сказано), *утвори* (твори), *одповіт* (відповідь), *ярміс* (спосіб, засіб), *шпаркі* (швидкі), *віршівник* (поет), *поліччя* (фотопортрет), *вдаряємось до вас* (звертаємося до вас), *зазовини* (запросини), *небавком* (незабаром), *завждешнього* (щоденного), *порайте* (порадьте), *мнялися* [157]. Панас Якович часто вживає займенник *нігде* замість *ніде*, а також діалектні форми *сей*, *сі*, *сього* замість *цей*, *ці*, *цього*. Використовує письменник стилістично забарвлені слова, наприклад *скніє*, а також семантико-стилістичні синоніми, наприклад: *вештався*, *швендяти* [157]. У листах Панаса Мирного, писаних українською мовою, знаходимо і русизми, зокрема *общеруська*, *повод* (тобто привід), *учебники*, *рішили*, *послідній* (тобто останній), та старослов'янізми, наприклад: *восторжжений*, *город*, *важнеє*, *требованія*, *рукопись* [157, с. 365, 423, 424, 433, 447, 491].

Про намагання Панаса Мирного наслідувати у своєму епістолярії народну манеру мовлення свідчать також численні фольклорні елементи, які демонструють усю варіативність загальнонародних образних мовних зворотів, наприклад, фразеологізми: *нести чуже до своєї кузні* (тобто використовувати чийсь ідеї), *бодай не довелось і нашим ворогам, один як палець, накинути мокрим рядом* [157, с. 366, 417, 417, 424]; прислів'я і приказки: *кому піп, а кому – попадя, а кому – й попова наймичка; старим аби*

не спати та других будити; хоч бийте, хоч лайте, тільки через тин не перекидайте [157, с. 366, 425-426, 437]. Або такі: *вольному воля, спасенному – рай* (до М. Старицького, жовтень 1881 р.); *життя – довга нива, поки пройдеш її – не раз поколешся* (до В. Василенка, 14 січня 1895 р.); *коли не піп, то не микайся в ризи* (до Ц. Білиловського, 27 жовтня 1897 р.); *робота на скорині й сіла* (до С. Єфремова, 28 червня 1903 р.); *дітвора учится не так, щоб хапати зорі з неба* (до Якова Жарка, 23 лютого 1910 р.); *якраз на свято писанка* (до О. Коваленка, 17 квітня 1914 р.); *не до поросят свині, як саму колють* (до С. Єфремова від 16 вересня 1902 р.) [157].

Вживання діалектної лексики, архаїзмів, старослов'янizmів і русизмів у епістолярній спадщині Панаса Мирного не є випадковим явищем, адже це було природним для мовної свідомості того часу, оскільки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українській мові відбувався процес унормування, який був своєрідним змаганням двох зразків літературної мови, сформованих на основі двох наріч: південно-східного (наддніпрянського) та південно-західного (наддністрянського) [209, с. 231]. Використання фразеологізмів, прислів'їв, приказок, діалектизмів наближає епістолярне мовлення Панаса Мирного до народнорозмовного.

Намагання наблизити манеру епістолярного мовлення до народнорозмовного призвело до того, що багато листів письменника, писаних українською, тяжіють до бурлескного стилю. Наприклад, Якову Жарку стосовно його невдалих спроб у байкарстві Панас Мирний радить байки “гаразденько вигладити” та додати до них “солі та перцю струкуватого” [157, с. 434]. Запрошуючи товариша друкуватися журналі “Рідний край”, письменник листує Якову Жарку, що саме його твори допоможуть часописові “стати на дибки” [157, с. 521]. Про акторську майстерність учасників трупі Саксаганського Панас Якович пише: “Грають, вражі хлопці, дуже добре, – все йде у їх як по-писаному” [157, с. 515].

Епістолярний стиль має свою специфіку, яка полягає у його стильовому синкретизмі. Так, Н. Павлик, досліджуючи статус епістолярного

мовлення як міжстильового жанру та типологію дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні, пропонує розрізняти листи наступним чином:

1) приватний побутовий лист (виражає міжособистісну комунікацію двох партнерів і вирізняється тематичною багатоплановістю, наявністю описово-інформуючого висловлення, регулярністю та стабільністю спілкування);

2) діловий лист (головним компонентом якого є перформативне висловлення або їх група, що виконує прагматично-інформативну функцію);

3) науковий лист (його основну частину становлять наукові міркування, лист виконує комунікативну функцію між високоосвіченими представниками певного соціального прошарку);

4) художній лист (перебуває на межі приватного побутового листа та художнього витвору і виконує не лише комунікативну функцію й служить засобом передачі інформації, а є також проявом естетичного смаку та творчої індивідуальності автора);

5) публіцистичний лист (покликаний завдяки активному впливу на читача вирішувати актуальні проблеми суспільно-політичного життя, а його специфіка полягає в тому, що він не є листом у прямому значенні цього слова, оскільки у такій ситуації учасники комунікативного акту, як правило, пов'язані лише умовними адресатними зв'язками) [153].

Користуючись запропонованою класифікацією, можна констатувати, що переважна більшість листів Панаса Мирного є приватними побутовими листами. Проте серед його епістол є й такі, які наближаються до художніх та публіцистичних листів. Так, до художнього стилю тяжіє лист, адресований Іванові Білику (липень 1872 р.), у якому Панас Мирний творить повноцінний художній образ власної поетичної музи. Розповідаючи братові про те, що він облишив поезію і перейшов на прозу, письменник вживає багато метафор, наприклад *кудрявий убор стиха, одуряючий напиток любви*, епітетів, зокрема *неряшливая проза, мертвый покой, глубокомысленные очки*, а також

використовує метонімію, називаючи поетичну музу “бедная спутница уединения”, та уособлення: у його листі до брата поетична муза є персоніфікованою, замість “воздыханий сердца” та “соленых слез” вона потребує нового поживнішого напою – крові і кричить “дай мне пить” [157, с. 348-349].

Застосовував Панас Мирний у своїх листах, як зауважує Л. Мацько, інтимізуючі засоби, як лексичні, так і граматичні, зокрема *недавнечко* скінчив я перепис; зайвого часу *тепереньки* у мене геть-то небагато; деякі і *правочки* подивитись їх *гаразденько* та й виправити; живе *поганенько*; *радніший* виконати; *дрібніше* побалакати; *подозвіль* скласти поклон; легка *доріженька*; *бувайте ж здоровенькі*; *не багатечко* [130, с. 114-115].

Аналізуючи індивідуальні особливості стилю Панаса Мирного як автора епістолярних текстів, слід зазначити, що їм властива і певна інтертекстуальність, досить часто з Т. Шевченком. Наприклад, у листі до Олександра Огоновського він пише стосовно себе: “... як каже батько, гнилою колодою валять по світу...”, а у листі до невідомої особи письменник називає свої поетичні твори дітьми, як і Т. Шевченко, перефразовує слова Кобзаря: “...і воля, і дума єдина...” [157, с. 347, 350].

Якщо розглядати публіцистичні епістоли як такі, що порушують актуальні суспільно-політичні теми, то серед листів письменника публіцистичним можна назвати досить великий за обсягом лист до невідомої особи (лютий 1881), у якому порушені суспільно важливі теми – національна мова, культурні умови, щирість любові до народу, заклики до роботи на користь національній культурі. Цьому листові властиві такі ознаки публіцистичного стилю, як риторичні питання, окличні та спонукальні речення, висока емоційність у висловлюваннях, експресивність, яскраво виражена позиція автора, яку він із запалом і щирістю доводить заочному співрозмовнику. У листі наявні історіософічні мотиви: гіркі роздуми над сучасністю, над різницею цивілізації, культури росіян і українців, які живуть в одній державі [157, с. 349-353]. Можливо, цей лист призначався не одному,

а одразу кільком адресатам, проте очевидно, що письменник зовсім не мав наміру його оприлюднювати для широкого загалу, наприклад, у пресі.

Офіційних листів, тобто таких, з яких не можна визначити особисте ставлення автора до адресата, серед епістолярію Панаса Мирного нема. Деякі листи можна кваліфікувати як ділові, наприклад лист до М. Старицького (жовтень 1881 р.), основною темою якого є видавничі справи, розмір гонорару письменника. Проте і цей лист важко назвати суто діловим, оскільки з його тексту виразно постає ставлення письменника до адресата, якому Панас Якович, прощаючись, бажає: “Прикликаючи на Ваші заміри щасливу фортуна, бажаючи Вам усього доброго до Вас прихильний” [157, с. 358].

Діловими є кілька листів до С. Єфремова (від 4 березня 1901 р., від 22 березня 1901 р.), у яких письменник пропонує свої варіанти упорядкування томів у запланованому науковцем п’ятитомному виданні творів Панаса Мирного та обговорює майбутню ціну на ці книжки [157, с. 471- 473]. Далі їхнє спілкування переходить у більш дружнє русло: поряд з видавничими справами письменник розповідає Єфремову про домашні клопоти, про успіхи дітей та про дружину [157, с. 475].

Найбільше під визначення “діловий” підпадає російськомовний лист до Іродіона Житецького, секретаря правління Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги студентам, які навчалися в Петербурзі, з приводу збору коштів на благодійність. Цей лист монотематичний: стосується тільки благодійності, а його мовностилістичне оформлення, манера звертання та прощання свідчить про те, що письменник не перебував у близьких дружніх стосунках зі своїм адресатом, їх пов’язували тільки спільні справи [157, с. 482]. Діловим є і російськомовний лист до Івана Зубковського з приводу розміру його пенсії. Хоча тема листа і була професійно близька письменнику, цю епістолу не можна кваліфікувати як офіційну, адже лист Панас Якович писав не як офіційна особа – чиновник казенної палати, а як приватна особа [157, с. 547]. Діловим є також 4 листи до Петра Репетіна з проханням про допомогу та

покровительство у житейських проблемах [157, с. 555-559] та лист до видавництва “Сіяч” з приводу публікації творів, гонорару та структури збірників [157, с. 566-568].

За мовностилістичною специфікою, зокрема щирістю почуттів та високою емоційністю, серед інших листів Панаса Мирного вирізняються листи до дружини Олександри. Листи до рідних є невід’ємною частиною листування кожної людини. Найбільшу кількість серед епістолярного архіву Панаса Мирного становлять саме листи до нареченої, а згодом і дружини Олександри Шейдеман. Окрім інформації особистого характеру, листи до дружини розкривають літературні погляди Панаса Мирного, його світогляд. Листи до Олександри Шейдеман сповнені щирості почуттів. Саме наречений Панас Мирний у повній мірі відкриває свою поетичну душу, надсилаючи їй у листах власні вірші (листи від 5, 6 і 8 січня 1889 року) [157]. Олександра була для письменника не тільки співрозмовником, а й сердечним другом та критиком, на розсуд якого можна розраховувати без остраху бути осміяним чи присоромленим.

До нареченої Панас Якович звертався так: “Многоуважаемая Александра Михайловна!”, підписуючи лист “Вас искренне чтущий и глубоко уважающий А. Рудченко” [157, с. 367-368]. Закохані ставали ближчими, тому надалі письменник почав звертатися до коханої інакше: “Шурочка! Милая моя!”, “Дорогая моя Шурочка!”, “Шурочко, мечта моя!”, “О мой молчаливый Мольтке!” (Мольтке – легендарний прусський генерал, який вирізнявся мовчазністю), “Шурочка! Друг мой сердечный, друг мой бесценный!”. У листах до Олександри Шейдеман письменник використовує звертання “Добрая моя!” поряд з традиційним для такої комунікативної ситуації звертанням “Дорогая” [157, с. 382-385]. Прощався з нареченою письменник так: “Целую твои рученьки. Раз полюбивший тебя, но – навсегда А. Рудченко”, “Всегда и вечно твой А. Рудченко”, “Успокой нежно тебя любящего и изнывающего от отсутствия вестей А. Рудченка” [157].

Листи нареченої Олександри для Панаса Яковича були довгожданою відродою, адже отримавши звістку від коханої, він забував про все: службу, справи, різноманітні життєві проблеми. Для нього листування з Олександрою було ніби розмовою двох споріднених душ [157, с. 370]. У рік їхнього знайомства – 1889 – Панас Якович ледь не щодня писав нареченій Олександрі листи. Згодом після одруження інтенсивність листування зменшилася, адже поступово почуття палкої закоханості вгамовувалося, а жагуче бажання закоханих бути разом, яке і спонукало до активного листування, стихало. Дружина письменника часто хворіла і відлучалася з дому на лікування. Листи один одному подружжя Рудченків починає надсилати за необхідності, а тому й темами цих послань стають побутові проблеми. Коли ж Панасові Мирному доводилося відлучатися з дому у службових справах, він з нетерпінням очікував листів від дружини, які б запевнили його, що дома все гаразд, діти і кохана здорові. У листах до дружини Панас Мирний завжди дуже детально описував всі свої заняття за її відсутності, до дрібниць розповідав про домашні клопоти. Така манера спілкування з часом позбавила їхнє листування романтичності, але ніжність і глибока повага відчувається у всіх листах до Олександри Рудченко, до якої після одруження Панас Якович звертався *мой ангел, ципонька моя, мое золото*, підписувався незмінно: “Всегда твой А. Рудченко” [157, с. 370].

Панас Мирний як автор епістолярних текстів відзначився шанобливим ставленням до усіх своїх адресатів, проте така його дещо надмірна ввічливість у листах свідчить і про певну дистанцію, яку Панас Якович зберігав у листовному спілкуванні з друзями та знайомими. Повна емоційна відвертість та духовна близькість відчувається тільки у його листах до брата Івана та дружини Олександри. Письменник передусім належав своїй добі, а тому всі лінгвістичні явища того часу позначилися на епістолярному мовленні Панаса Мирного. С. Єрмоленко зауважує, що працюючи з київськими, полтавськими, чернігівськими видавцями, друкуючи свої твори в Галичині, Женеві, Панас Мирний мав змогу спостерігати динаміку мовно-

літературних норм, різну орфографічну практику [54, с. 105]. Україномовні кореспонденції письменника відобразили живе мовне середовище Полтавщини. Індивідуальний стиль листування Панаса Мирного репрезентує українську літературну мову кінця XIX – початку XX ст. та традиції листовного спілкування української інтелігенції того часу.

Висновки до третього розділу

Значну частину приватного епістолярію Панаса Мирного складають листи, які містять оцінки поточного літературного процесу, рецензії, критичні репліки та рецензії-нотатки творів інших письменників. У них Панас Мирний висловлює власне ставлення до їхньої творчості, дає певні поради своїм колегам по перу, ділиться враженнями від прочитаного.

Письменницька епістолярна літературна критика була поширеним різновидом української літературно-критичної думки кінця XIX – початку XX століття, оскільки тільки ця форма вислову критичної думки могла безперешкодно функціонувати у тогочасних суспільно-політичних реаліях. Завдяки листам Панас Мирний отримав чи не єдину можливість вільно висловлювати свої думки, адже листи не призначалися для широкого кола читачів, а адресувалися рідним, друзям та близьким знайомим. Літературно-критичні оцінки та судження Панаса Яковича, висловлені в листах, не ставши оприлюдненим фактом літературної критики, все ж безпосередньо впливали на письменників, яким ця критика була адресована, і тим самим позначались на тогочасному літературному процесі. Листи Панаса Мирного – це зразок принципової і водночас толерантної, художньовартісної літературно-критичної творчості, а його епістолярна літературна критика характеризується переважанням авторської суб'єктивності над науковою обґрунтованістю, ліризмом оціночних суджень та виваженістю висновків, відображаючи ідейно-художні пошуки письменника.

Епістолярій Панаса Мирного містить і автокритику – судження про власну творчість, вміщені у листах, які органічно поєднані зі світоглядними роздумами письменника. У його листах висвітлено авторські задуми деяких творів, зокрема оповідання “День у дорозі”, роману “Повія”, філософської драми “Спокуса”. Автокритика Панаса Мирного свідчить, що він достатньо об’єктивно оцінював власні здібності поета та драматурга, помічаючи помилки і недопрацювання.

Листи Панаса Мирного ілюструють особливості індивідуального стилю письменника як автора епістолярних текстів. До структури його листів входять такі елементи, як дата, місце написання, звертання, вітання, побажання, прощання, підпис, питальні і спонукальні пропозиції, завдяки яким встановлюється взаєморозуміння між автором листа і адресатом, а також постскриптум. У листах Панас Мирний був дуже шанобливим до своїх адресатів, використовуючи усталені на той час епістолярні етикетні формули ввічливості. Синтаксис епістолярного мовлення письменника складається з конструкцій живомовного експресиву і багатопорядкових епічних фігур.

Простоту викладу, природність, відповідність мовних засобів темі висловлювання можна вважати перевагою листів Панаса Мирного. Багато мовних явищ того часу знайшли своє відображення в україномовних епістолах письменника: у його листах органічно поєднані загальнолітературні та діалектні мовні явища (широке вживання прислів’їв та приказок, діалектної лексики, розмовний спосіб побудови речень), русизми й архаїзми. Тому багато листів письменника, писаних українською, тяжіють до бурлескного стилю. У приватних листах письменника серед інших стилів мовлення переважає розмовний. Проте серед його епістол є й такі, які наближаються за своїм стильовим наповненням до художніх та публіцистичних листів, а також кілька ділових листів. Поетичністю та щирістю почуттів вирізняються листи письменника до дружини Олександри.

ВИСНОВКИ

Приватний письменницький епістолярій – вияв істинної природи майстрів художньої словесності, листування яких стало невід’ємною частиною будь-якої національної культури. Окремі аспекти листа як одного з результатів людської творчості вивчають філософи, психологи, педагоги, культурологи, історики та філологи. Незважаючи на значну кількість наукових робіт, присвячених листам, дослідження епістолярію як літературного жанру до сьогодні залишається проблемним. Це зумовлене тим, що епістолярний жанр перебуває на межі між листом як фактом літератури і побутовим документом. Приватні письменницькі листи є результатом творчого процесу, літературним явищем, адже творчий, художній тип мислення автора-письменника і манера відтворення реального життя представлені й у побутових листах. Приватні листи письменників доцільно називати письменницьким епістолярієм, художні твори у формі листів – епістолярною художньою літературою, а поняттям епістолярій позначати сукупність листів окремого автора, його приватне листування, що набуло вагомого культурно-історичного значення.

Майже увесь епістолярій Панаса Мирного – це приватні листи до членів родини, друзів і знайомих, окрім незначної кількості листів, які можна кваліфікувати як відкриті, та кількох офіційно-ділових листів. Панас Мирний не писав свої листи для широкого загалу. Вони не призначалися для публікації та не усвідомлювалися автором як літературний твір, проте завдяки своїй оригінальності, глибині самовираження ці листи стали важливою частиною його літературної спадщини, перетворившись на літературний факт. Типологія листів та структура епістолярної спадщини Панаса Мирного має свої особливості. Більшість листів він писав українською мовою, підписуючи їх власним ім’ям, за винятком 7 листів, у яких було використано псевдонім. Кореспонденція письменника збережена частково, а листування з усіма адресатами має епізодичний характер. За

предметно-тематичною змістовністю листи Панаса Мирного здебільшого політематичні: у них часто факти, події приватного життя поєднані зі сферою його професійних інтересів, роздумами про актуальні події суспільно-політичного устрою країни. Чимало епістол письменника розкривають секрети власної художньої праці та стосуються творчості інших митців слова. У значній частині листів домінують роздуми про актуальні події суспільно-політичного життя. Деякі з них висвітлюють тільки побутові та родинні проблеми Панаса Мирного. Тематичні домінанти листів Панаса Яковича такі: службова та культурно-громадська діяльність, проблеми театрального мистецтва, зокрема поповнення репертуару українськими п'єсами, проблеми функціонування української літературної мови в Російській імперії та особливості перекладацької й видавничої діяльності Панаса Мирного і його кореспондентів, побут та сімейні стосунки членів його родини.

У листуванні Панаса Мирного з сучасниками знайшли своє відображення ті суспільні явища, які ознаменували певну епоху в літературі. Кореспонденція письменника ілюструє умови діяльності української інтелігенції та містить важливі судження про поточний літературно-культурний процес. Листи Панаса Мирного дозволяють простежити становлення тогочасної української періодики та книговидання, доповнюють наші уявлення про підцензурне літературне життя. Листування письменника з культурними і громадськими діячами того часу (зокрема з М. Грушевським, М. Дмитрієвим, С. Єфремовим, Г. Маркевичем, М. Мочульським та ін.) дає змогу осмислити світоглядно-естетичну та громадянську позицію митця, відтворити процес зміцнення національного самоусвідомлення українців.

Епістолярій Панаса Мирного пов'язаний з його художньою творчістю. У кореспонденції письменника висвітлено авторські задуми деяких творів, зокрема оповідання “День у дорозі”, роману “Повія”, філософської драми “Спокуса”. У листах, які містять рецензії, критичні репліки та рецензійно-нотатки творів інших письменників, автор висловлює власне ставлення до творчості колег, дає поради, ділиться враженнями від прочитаного. Листам

Панаса Мирного здебільшого не властиве для мистецтва слова художнє узагальнення, але у них наявні безпосередність світовідчуття, розмаїття вражень, думок і почуттів письменника, позначених великим ступенем відвертості у спілкуванні з адресатом і з самим собою. У багатьох епістолах Панас Мирний розмірковує про власну творчість, визнає недосконалість поезій та драм.

Листи письменника віддзеркалюють особливості індивідуального стилю Панаса Мирного як автора епістолярних текстів. До структури його листів входять такі елементи, як дата, місце написання, звертання, вітання, побажання, прощання, підпис, питальні і спонукальні конструкції, завдяки яким встановлюється взаєморозуміння між автором листа і адресатом, а також постскриптом. Панас Мирний був дуже шанобливим до своїх адресатів, використовуючи в листах усталені на той час епістолярні етикетні формули ввічливості. Синтаксис епістолярного мовлення письменника складається з конструкцій живомовного експресиву і багатопорядкових епічних фігур. У приватних листах переважає розмовний стиль. Простоту викладу, природність, відповідність мовних засобів темі висловлювання можна вважати перевагою листів Панаса Мирного. Багато мовних явищ того часу знайшли своє відображення в україномовних епістолах письменника: у його листах органічно поєднані загальнолітературні та діалектні мовні явища, русизми, старослов'янізми, просторічна лексика. Панасові Мирному як автору епістолярних текстів властива і певна інтертекстуальність, зокрема з творами Т. Шевченка. Стиль окремих листів Панаса Мирного близький також до художнього та публіцистичного. Поетичністю та щирістю почуттів вирізняються листи письменника до дружини Олександри.

Своєрідно вписуючись у контекст українського літературного процесу кінця XIX – початку XX ст., листування Панаса Мирного дозволяє простежити формування його індивідуальної стильової манери як автора епістолярних текстів. Порівняно невелике коло друзів та знайомих не перешкодило Панасові Мирному залишити по собі хоч і обмежену за

кількістю, але від того не менш змістовну епістолярну спадщину, яка має вагоме значення у процесі становлення української літературної критики кінця ХІХ – початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агапов Б. Искусство остается / Б. Агапов // Литература, документ, факт. – Иностранная литература. – 1966. – №8. – С. 202.
2. Алексеев М. Письма И. С. Тургенева : полн. собр. соч. и писем : в 28 т. / М. Алексеев. – М – Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – Т. 1: Письма. – 1961. – 298 с.
3. Антоненко С. В. Структура писем А. С. Пушкина (лингвостилистика текста) / С. В. Антоненко. – К., 2000. – 154 с.
4. Антоненко С. В. Эпистолярный текст как отражение культуры определенной эпохи / С. В. Антоненко // Система і структура східнослов'янських мов : Міжкафедральний збірник наукових праць. – К. : УДПУ, 1997. – С. 139–146.
5. Баран Є. Повертаючись до критики / Є. Баран // Слово і час. – 2002. – №7. – С. 70.
6. Баранов В. Н. Литературно-художественная критика : [уч. пособие] / Баранов В. Н., Бочаров А. Г., Суровцев Ю. И. – М. : Высшая школа, 1982. – 207 с.
7. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Собр. соч., Т. 5 : Работы 1940-1960 гг.– М. : Русские словари, 1996. – С. 159–206.
8. Беззубець О. В. Епістолярії як джерело вивчення з історії національно-демократичного руху в Україні другої половини ХІХ ст. / О. В. Беззубець // Вісник., Сер. : Історія. – 2002. – Вип. 59–60. – С. 64–68.
9. Белунова Н. И. Дружеское письмо творческой интеллигенции как эпистолярный жанр / Н. И. Белунова // Филологические науки. – 2000. – №5. – С. 81–89.

10. Білецький О. І. Панас Мирний / О. І. Білецький // Збір. праць : у 5 т. – К. : Держлітвидав України, 1965. – Т. 2. – 438 с.
11. Білецький О. Український театр: хрестоматія. Ч. 2: Український новий театр (від початку ХІХ до перших років ХХ ст.) / О. Білецький, Я. Мамонтов; ред. О. Борщаговський. – Харків : Мистецтво, 1941. – 360 с.
12. Білоус М. Чарівні слова / М. Білоус // Урок української. – 2002. – №10. – С. 36–38.
13. Богдан С. Епістолярій Лесі Українки і мовленнєвий етикет українського народу / С. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1993. – №2. – С. 33–37.
14. Богдан С. Формули етикету в українській епістолярії / С. Богдан // Урок української. – 2003. – №1. – С. 30–34.
15. Большакова Наталія Іванівна. Мовне оформлення модусних категорій (на матеріалі листування М. Цветаєвої і Б. Пастернака) : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Наталія Іванівна Большакова. – К., 1993. – 22 с.
16. Большая советская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru>. – Назва з екрану.
17. Братаніч О. В. Лінгвостилістика епістолярію Г. П. Кочура (на матеріалі листування 60-80-х рр. ХХ століття) : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. В. Братаніч. – К., 2004. – 20 с.
18. Брюховецький В. Специфіка і функції літературно-критичної діяльності / В. Брюховецький. – К. : Наук. думка, 1986. – 104 с.
19. Брюховецький В. Силове поле критики / В. Брюховецький. – К. : Рад. письменник, 1985. – 240 с.
20. Бурляй Ю. Основи літературно-художньої критики / Ю. Бурляй. – К. : Вища школа, 1985. – 247 с.

21. Вашків Л. Епістолярна критика Лесі Українки: види, форми вияву, функції / Л. Вашків // З його духа печаттю... Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка. – 2001. – Т. 1. – С. 70–75.
22. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі / Л. П. Вашків. – Тернопіль : Поліграфіст, 1998. – 134 с.
23. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.01.02 “Українська мова” / Л. П. Вашків. – Львів, 1995. – 24 с.
24. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі : дис.... кандидата філол. наук: 10.01.02 / Леся Петрівна Вашків. – Львів, 1995. – 183 с.
25. Великий тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovnyk.net>. – Назва з екрану.
26. Вересаєв В. В. В студенческие годы в Петербурге, в Дерпте // Воспоминания [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.velib.com/book.php?author=v_315_1&book=veresaev_vikentiy_vospominaniia&part=v_derpte. – Назва з екрану.
27. Ветрова Е. С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст. : автореф. дис.... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Е. С. Ветрова. – Донецьк, 2004. – 20 с.
28. Ветрова Ельвіра Сабірівна. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст. : дис.... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ельвіра Сабірівна Ветрова. – Донецьк, 2004. – 197 с.
29. Вознюк Г. Майстерність письменницької критики / Г. Вознюк // Радянське літературознавство. – 1983. – № 7. – С. 53.
30. Вознюк Г. Писательская критика в украинской советской литературе (Специфика. Этапы. Творческие индивидуальности) : автореф. дисс....

- канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Український язык” / Г. Вознюк. – К., 1986. – 17 с.
31. Возняк М. С. Історія української літератури : у двох книгах [Навчальне видання]. – Кн. 2 / М. С. Возняк [ред. М. П. Парцей]. – Львів : Світ, 1994. – 560 с.
  32. Галич О. Письменницькі мемуари в школі. Видання друге / О. Галич. – Луганськ : Знання, 2001. – 146 с.
  33. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть : специфіка, генеза, перспективи / О. А. Галич – Луганськ : Знання, 2001. – 254 с.
  34. Гаупт Т. П. Творча діяльність Марка Вовчка в галузі художнього перекладу : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т. П. Гаупт. – Івано-Франківськ, 2002. – 20 с.
  35. Гиндин С. И. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения / С. И. Гиндин // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 63–77.
  36. Гинзбург Л. Я. О документальной литературе и принципах построения характера / Л. Я. Гинзбург // Вопросы литературы. – 1970. – №5. – С. 62–91.
  37. Гинзбург Л. Я. Литература в поисках реальности : ст., эссе, заметки / Л. Я. Гинзбург // Л. : Сов. писатель. Ленинградское отделение, 1987. – 397 с.
  38. Гончар Ольга Трохимівна. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Ольга Трохимівна Гончар. – К., 2008. – 20 с.
  39. Гончаров И. А. Нарушение воли : Собр. соч. : в 8 т. / И. А. Гончаров. – М.: Худ. лит., 1980 – Т. 8. – С. 164–186.
  40. Горнфельд Д. Эпистолярная литература [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.referatu-institute.ru/text/016.htm>. – Назва з екрану.

41. Григорьева А. С. Статистическая структура русского эпистолярного текста (лексика частных писем) : автореф. дисс.... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / А. С. Григорьева. – Л., 1981. – 19 с.
42. Гриневич В. Велика шкода для нашої літератури, що Мирного не вигнали зі служби / В. Гриневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/index.php?id=292142>. – Назва з екрану.
43. Грицай М. С. Панас Мирний: Нарис життя і творчості / М. С. Грицай. – К. : Дніпро, 1986. – 191 с.
44. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1991. – 398 с.
45. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова / М. С. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К. : Держвидав України, 1928. – 315 с.
46. Доминенко Н. В. К проблеме исследования эпистолярного наследия Ч. Диккенса / Н. В. Доминенко // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр “Крым”. – 2003. – №37. – С. 261–266.
47. Драгоманов М. П. Вибрані праці [Текст] : у 3 т. [у 4 кн.] / голов. редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство / [упор. та прим. В. Ф. Погребенника]. – 2007. – 439 с.
48. Дудко В. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – нач. XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей : автореф. дисс.... канд. филол. наук : спец. 10.01.03 / В. Дудко. – М., 1989. – 17 с.
49. Дудник М. Науковий метод. Сергія Єфремова в оцінках сучасних літературознавців / Дудник М. // Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 89–94.
50. Енциклопедія “Українська мова”. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2000. – 750 с.

51. Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 11 т / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів : Наукове товариство імені Т.Шевченка, 2000. – Т. 10. – С. 3605–4048.
52. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві) / [упоряд. Ігор Гирич]. – К., 1996. – 107 с.
53. Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного / В. Ю. Євдокименко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1955. – 189 с.
54. Єрмоленко С. Творчість Панаса Мирного в історії української літературної мови / С. Єрмоленко // Збірник наукових праць Полтавського держ. пед. ін-ту імені В. Короленка. – Вип. (2) 6. – Сер. Філолог. науки. – Полтава, 1999. – С. 103–109.
55. Єфремов С. Панас Мирний: Крит.-біогр. нарис / С. Єфремов. – К. : Слово, 1928. – 351 с.
56. Жайворонок В. В. Національна мова та ідіолект / Жайворонок В. В. // Мовознавство. – 1998. – №6. – С. 27–34.
57. Жарко Яків. Спогади про Панаса Мирного / Яків Жарко // Друг читача. – 1991. – №12–13. – С. 2.
58. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. : [учебное пособие] / Г. В. Жирков. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
59. Журавльова Н. М. “Добродію, озвіться добрим словом...” (формули ввічливості з коренем добр- в епістолярному стилі XIX – початку XX ст.) / Н. М. Журавльова // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003. – Вип. 6. – Т. III, Ч. 2 : Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 144–153.
60. Журавльова Н. М. Мікрополе етикетних антропонімів української епістолярної ввічливості XIX – початку XX ст. / Н. М. Журавльова // Вісник Запорізького національного університету. – №2 (Філологічні науки). – 2008. – С. 76–81.

61. Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка : [монографія] / І. Забіяка – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 247 с.
62. Зленко Г. Адвокат української літератури / Г. Зленко // День. – 2003. – №236. – С. 17-18.
63. Заболотна Т. В. Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль : дис. ... кандидата філол. наук: 10.01.01 / Т. В. Заболотна – К., 2005. – 173 с.
64. Залашко А. Музей Панаса Мирного / А. Залашко. – Полтава : Зорі Полтави, 1946. – 24 с.
65. Зарицька Л. В. Декілька питань про інтимний епістолярний дискурс // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – Збірник наукових праць. – Вип. 33, Ч. 2. – К., 2009. – С. 528–589.
66. Зарицька Л. В. Епістолярна спадщина Івана Франка (Загальний портрет) // Актуальні проблеми слов'янської філології : Лінгвістика і літературознавство : Міжвузівський збірник статей. – Вип. XVII. – 2008. – С. 189–197.
67. Захаркін С. А. Шляхи формування рукописного зібрання інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (1944-1961) : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.01.09 “Літературне джерелознавство і текстологія” / С. А. Захаркін – К., 2004. – 20 с.
68. Зіновська А. М. Український письменницький епістолярій: типологія відкритого листування : дис. ... кандидата філол. наук: 10.01.06 / А. М. Зіновська. – К., 2007. – 170 с.
69. Зозуля М. О переводах Панаса Мирного / М. Зозуля // Дружба народов. – 1952. – №4. – С. 274–279.
70. Зубков С. Великий реаліст. Мирний П. Твори : в 2 т. / С. Зубков. – К., 1985. – Т.1. – С. 5–16.
71. История всемирной литературы: в 8 т. / гл. редкол : Г. П. Бердников (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1983–1994. – Т. 2 – С. 449.

72. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
73. Історія України / [Керівник авт. кол. Ю.Зайцев]. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
74. Історія української культури / [за загал. ред. І. Крип'якевича]. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
75. Історія української літератури ХІХ століття (70 - 90-ті роки): [підручник для студ. філол. спец. вузів] : у 2 кн. / О. Д. Гнідан, Л. С. Дем'янівська, С. С. Кіраль [та ін.]. – Кн. 1. – Київ : Вища школа, 2002. – 575 с.
76. Історія української літератури ХІХ століття : [підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів] : у 2 кн. / М. Г. Жулинський [та ін.]. Кн. 2. – К. : Либідь, 2006. – 712 с.
77. Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття : підручник для студ. педін-тів спец. №02.19.00 “Українська мова і література” / П. П. Хропко, П. І. Орлик, О. Д. Гнідан, В. Ф. Погребенник; ред. П. П. Хропко. – Київ : Вища школа, 1991. – 512 с.
78. Історія української літературної критики та літературознавства: хрестоматія : [навч. посібник для студ. філол. фак-тів вузів] : у 3 кн. / упоряд. П. М. Федченко. Кн. 2. – Київ : Либідь, 1998. – 352с.
79. Іщук-Пазуняк Н. Тарас Шевченко крізь призму його листів / Н. Іщук-Пазуняк // Вибрані студії з історії, лінгвістики, літературознавства і філософії / [упорядник О. Леонтович, В. Погребенник]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2010. – С. 194–204.
80. Кабанова Татьяна Николаевна. Эпистолярный текст частной переписки в аспекте теории речевого общения (на материале рукописных и опубликованных текстов ХХ в.) : дис.... канд. филол. наук : 10.02.01 / Татьяна Николаевна Кабанова. – Челябинск, 2004. – 210 с.

81. Каірова Т. Культурологічний аспект дослідження епістолярного тексту // Нова філологія. – 2004. – №1. – Запоріжжя : ЗДУ. – С. 149–156.
82. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-історичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
83. Касьянов Г. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій / Г. Касьянов // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. – 2004. – №8. – С. 7–22.
84. Квинт Гораций Флакк. Полное собрание сочинений / [пер. под ред. Ф. А. Петровского, вступ. ст. В. Я. Каплинского]. – М.-Л. : Academia. – 1936. – 447 с.
85. Квятковский А. П. Поэтический словарь / [науч. ред. И. Роднянская]. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 376 с.
86. Кецба Л. Н. Опыт лингвистической интерпретации литературных писем Т. Манна и Р. М. Рильке (к вопросу о выделении эпистолярного стиля) : автореф. дисс. канд. филол. наук / Л. Н. Кецба. – Тбилиси, 1973. – 31 с.
87. Кирилюк Є. Панас Мирний: Нарис про життя і творчість / Є. Кирилюк – К. : Держлітвидав, 1939. – 150 с.
88. Кодлюк Я. Панас Мирний (1849-1920) // Кодлюк Я., Одинцова Г. Розповіді про письменників. – Т., 2001. – С. 59–60.
89. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К., 1994. – 384 с.
90. Коляструк О. Архівні, мемуарні й епістолярні джерела про повсякденне життя української інтелігенції у 20-ті роки XX ст. / О. Коляструк // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. – Т. 1. – С. 288–293.
91. Комарова С. И. Функционирование перифразы в эпистолярном стиле вт. п. XVIII века : автореф. дисс.... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Украинский язык” / С. И. Комарова. – Д., 1990. – 17 с.

92. Коневец С. Н. Эпистолярное наследие Н. В. Станкевича в контексте литературного движения 1830-х годов XIX века : дис.... канд. филол. наук : 10.01.01 / С. Н. Коневец. – Саратов, 2005. – 154 с.
93. Копач О. З епістолярної спадщини Григорія Сковороди / О. Копач // Збірник наукових праць Канадського НТШ. – Торонто. – 1993. – С. 133–142.
94. Кореневич Л. Він не мислив себе поза Україною. Скарби високих дум Сергія Єфремова / Л. Кореневич // День. – №128, субота, 26 липня 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/22880/>. – Назва з екрану
95. Корицька Г. Р. Творчість А. Кащенко: проблематика і поетика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / Г. Р. Корицька. – Донецьк, 2006. – 20 с.
96. Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина: Знадоби до загальної характеристики (З власних споминів) / М. Корсунський // Червоний шлях: Громадсько-політичний і літературно-науковий журнал. – 1927. – №7–8 (52). – С. 233–257.
97. Костюк Г. Панас Мирний: життя та творчість (Критично-біографічний нарис з додатком статті про І. Білика) / Костюк Г. – Харків : Видавництво “Література і мистецтво”, 1931. – 116 с.
98. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне: роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська – К.: Дух і літера. Харківська правозахисна група, 2001. – 300 с.
99. Коцюбинська М. Лист як художній феномен / М. Коцюбинська // Часопис “Дух і літера”. – 2001. – №7–8. – 528 с.
100. Коцюбинський М. Твори в шести томах / М. Коцюбинський – К.: Наукова думка, 1961. – Т. 5. – 463 с.

101. Кочетова Світлана Олександрівна. Естетика та поетика модернізму в російській письменницькій критиці кінця XIX – початку XX століть : автореф. дис.... док. філолог. наук : спец. 10.01.02 “Російська література” / Кочетова Світлана Олександрівна. – Сімферополь, 2007. – 38 с.
102. Крук Оксана Андріївна. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова : дис. ... кандидата іст. наук : спец. 07.00.06 / Оксана Андріївна Крук. – К., 1996. – 189 с.
103. Кручинина И. Н. Элементы разговорного синтаксиса в произведениях эпистолярного жанра / И. Н. Кручинина // Синтаксис и стилистика : [Сб. научн. тр.]. – М. : Наука, 1976. – С. 24–43.
104. Крюков Д. В. Литературный жанр письма в Англии XIX века / Крюков Д. В., Ивушкина Т. А. // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – Волгоград : Перемена, 1999. – С. 99–104.
105. Куварова Олена Костянтинівна. Експлікація комунікативного фону письмового тексту (на матеріалі рос. дипломатичного листування початку XIX ст.) : автореф. дис. ... док. філол. наук : спец. 10.02.02 “Російська мова” / Олена Костянтинівна Куварова. – Дніпропетровськ, 1996. – 19 с.
106. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст. : [монографія]. – К., 1998. – 305 с.
107. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX століття : дис. ... доктора філол. наук : 10.01.01 / В. Кузьменко – К., 1999. – 355 с.
108. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років XX ст. : автореф. дис. ... док.

- філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / В. І. Кузьменко. – К., 1999. – 34 с.
109. Курило Л. М. Епістолярій Олесья Гончара і творча індивідуальність письменника : дис. ... кандидата філол. наук : 10.01.01 / Л. М. Курило. – К., 2006. – 200 с.
110. Кучина Т. Г. К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX века / Т. Г. Кучина // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. Статьи и материалы. – М. : Наука, 1984. – С. 40–48.
111. Лазарчук Р. М. Дружеское письмо второй половины XVIII века как явление литературы : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Р. М. Лазарчук. – Л., 1972. – 26 с.
112. Лебедев Ю. І. Фольклористична спадщина братів Рудченків – Івана Білика й Панаса Мирного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 “Фольклористика” / Ю. І. Лебедев. – К., 1999. – 20 с.
113. Ленець К. “Друже мій єдиний!..” (Початкова формула-звертання у листах Т. Шевченка) / К. Ленець // Урок української. – 2003. – №8–9. – С. 31–32.
114. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев. – М., 1975. – 349 с.
115. Лесин В. Літературознавчі терміни / В. Лесин. – К. : Рад. школа, 1985. – 251 с.
116. Лисенко М. В. Листи / Упорядник О. Лисенко. – К. : Мистецтво, 1964. – 534 с.
117. Листи Панаса Мирного до М. Коцюбинського / [подав А. Лебідь]. – Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – С. 178–193.
118. Літературознавчий словник-довідник. – К. : Академія, 2006. – 752 с.
119. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

120. Логунова Н. В. Эпистолярный жанр в русской литературе второй половины XVIII – первой трети XIX в.в. / Н. В. Логунова. – Ростов-на-Дону, 1999. – 184 с.
121. Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини XIX – початку XX століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. П. Лушпинська. – Т., 2000. – 190 с.
122. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства / Ж. Ляхова // Літературознавство : Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації українців. – Харків, 26-29 серпня 1996 р. – Відпов. ред. О. Мишанич. – К. : АТ “Обереги”, 1996. – С. 85–90.
123. Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження / Г. С. Мазоха // Вісник Житомирського ДУ імені Івана Франка. – Житомир : РВВ ЖДУ, 2005. – Вип. 24. – С. 88–92.
124. Мазоха Г. С. Теоретичні засади дослідження письменницького епістолярію / Г. С. Мазоха // Актуальні проблеми мовознавства. – Збірник наукових праць: у частинах. – Частина 1. Літературознавство. – К. : КСУ, 2004. – С. 97–105.
125. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / Г. С. Мазоха. – К., 2007. – 27 с.
126. Майдан О. Психологічні спостереження Панаса Мирного в жанрі роману / О. Майдан // Слово і час. – 1999. – №10. – С. 28–32.
127. Макогоненко Г. П. Николай Карамзин и его “Письма русского путешественника” / Г. П. Макогоненко // Карамзин Н. М. Письма русского путешественника. Повести. – М. : Правда, 1980. – С. 3–24.
128. Макогоненко Г. П. Письма русских писателей XVIII века и литературный процесс / Г. П. Макогоненко. // Письма русских писателей XVIII века. – Л., 1980. – С. 3–41.

129. Марковський М. Як утворивсь роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” П. Мирного та І. Білика / М. Марковський // Записки історично-філологічного відділу [За редагуванням голови відділу акад. Агатангела Кримського. Книга 5 (1924-1925)]. – Вид-во Укр. акад. наук. – К., 1925. – 185 с.
130. Мацько Л. І. Лінгвостилістика епістолярію Панаса Мирного / Л. І. Мацько // Полтавський державний педагогічний інститут імені В. Г. Короленка. Зб. наук. праць. Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 1999. – Вип. 2(6). – С. 108–116.
131. Мацько Л. І. Стилістика української мови : [підручник] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
132. Мелешенко Е. В. Письма Ф. М. Достоевского в контексте исследования личности и творчества писателя: дисс. ... канд. филол. наук 10.01.01 / Е. В. Мелешенко. – Новосибирск, 2003. – 159 с.
133. Мелешко В. Денаціоналізація українця – “винародовлення” особи / В. Мелешко // Рідний край : Відп. секр. В. Мелешенко, Полтава. – №1. – 1999. – С. 73–75.
134. Мельникова Анна Сергеевна. Греко-римские интеллектуальные связи в эпоху Антонинов (Предыстория и феномен второй софистики): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Анна Сергеевна Мельникова. – СПб., 2004. – 204 с.
135. Микитина Т. О понятии “гуманитарная интеллигенция” : социологический подход / Т. Микитина // Социологические исследования. – 1993. – №2. – С. 33–41.
136. Миллер Т. А. Античные теории эпистолярного стиля / Т. А. Миллер // Античная эпистолография. – М. : Наука, 1967. – С. 5–25.
137. Мирний Панас. Твори : [в 5 т.] / Мирний Панас. – К. : Держлітвидав України, 1960. – Т. 5 : Драматичні твори. Вибрані поезії та переспіви. Статті та промови. Щоденники. – 1960. – 559 с.

138. Мицик Ю. А. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика / Ю. А. Мицик // Бористен. – 1993. – №4. – С. 5–6.
139. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : дис. ...кандидата філолог. наук : 10.01.06 / Л. І. Морозова. – К., 2006. – 223 с.
140. Москаленко Н. Прислів'я та приказки у творах Панаса Мирного / Москаленко Н., Мельниченко О. // Укр. мова і л-ра в шк. – 1984. – №2. – С. 35–42.
141. Мотрошилова Н. В. Судьба древнегреческого атомизма и философский вклад Эпикура / Н. В. Мотрошилова – М. : Греко-латинский кабинет, 1995. – С. 89–90.
142. Наер В. Л. К проблеме жанра в системе функционально-стилистической дифференциации языка / В. Л. Наер // Стилистические аспекты устной и письменной коммуникации. – М. : МГПИИЯ, 1987. – С. 39–47.
143. Наєнко М. “Автора “Повії” легко одрізнити в гурті навіть близьких і споріднених письменників...” / М. Наєнко // Освіта України. – 1999. – 26 трав. – С. 14.
144. Наєнко М. Наближення до Сергія Єфремова / М. Наєнко // Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань; Черкаси, 5-6 жовт., 2006 р. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 7–15.
145. Найрулін А. Конотація та структурні особливості формул-звертання в епістолярію Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. – 2003. – №3. – С. 143–152.
146. Найрулін А. Особливості вираження конотації в епістолярію Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2001. – №3. – С. 172–177.

147. Німчук В. В. Берестяні грамоти України / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – №6. – С. 11–14.
148. Новікова О. В. Літературна критика російської еміграції 20-30-х рр. ХХ ст. Етико-естетичні і жанрово-стильові параметри : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 “Російська літератур” / О. В. Новікова. – К., 2003. – 16 с.
149. Нравственные письма к Луцилию / [перевод и примечания С. А. Ошерова]. – Серия : Литературные памятники. – М. : Наука, 1977. – 384 с.
150. Огієнко І. Історія української літературної мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu11.htm>. – Назва з екрану.
151. Острик М. З материка письменницької критики / М. Острик // Рад. літературознавство. – 1982. – №2. – С. 15–19.
152. Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища / Н. В. Павлик // Лінгвістика : [Зб. наук. пр.]. – Луганськ : Видавництво ЛНПУ ім. Т. Шевченка “Альма-матер”, 2005. – С. 241–248.
153. Павлик Неля Віленівна. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Неля Віленівна Павлик. – Донецьк, 2005. – 23 с.
154. Палиевский П. Документ в современной литературе / П. Палиевский // Литература, документ, факт. – Иностранная литература. – 1966. – №8. – С. 183–184.
155. Панас Мирний. Твори : [в 7 т.] / Мирний Панас. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1968. – 559 с.
156. Панас Мирний. Твори : [в 7 т.] / Мирний Панас. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1969. – 449 с.
157. Панас Мирний. Твори : [в 7 т.] / Мирний Панас. – Т. 7. – К. : Наукова думка, 1971. – 663 с.

158. Панас Мирний: Життя і творчість у фото, ілюстраціях, документах [Альбом] / [упоряд. Є. Є. Радченко, О. І. Володарець]. – К. : Рад. шк., 1984. – 160 с.
159. Панфілов М. П. Концепт мова у світогляді Панаса Мирного / М. П. Панфілов // Наук. вісник. – Ізмаїл, 2005. – Вип. 19. – С. 172–175.
160. Панцьо С. Є. Вдячний учень і великий учитель / Панцьо С. Є., Парасін Н. Д. // Українська мова. – 2009. – №3. – С. 133–136.
161. Передрієнко В. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII століття / В. Передрієнко // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1989. – 288 с.
162. Петриченко Н. Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Теорія і методика навчання (українська література)” / Н. Петриченко. – К., 2003. – 21 с.
163. Петриченко Н. Організація дослідницької діяльності школярів під час роботи з письменницьким епістолярієм / Петриченко Н. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/article1/1932.html>. – Назва з екрану.
164. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М.Бруту. – Т. I : Годы 68 – 51. – Издательство Академии Наук СССР, Москва – Ленинград, 1949. – С. 403–412.
165. Письма Плиния Младшего / [пер. М. Е. Сергеенко (кн. I - VI, X), А. И. Доватура (кн. VII - IX), В. С. Соколова (“Панегирик Траяну”). – 1-е изд. М.-Л., 1950. – 2-е перераб. изд. – Отв. ред. А. И. Доватур. (Серия “Литературные памятники”)]. – М., Наука. – 1983. – 408 с.
166. Поважна В. Розвиток української літературної критики у 80-90- х роках XIX ст. До проблем критеріїв і методу / В. Поважна. – К., Вища школа, 1973. – 269 с.

167. Погребенник В. Панас Мирний (Панас Рудченко) 1849-1920 / В. Погребенник // Українська мова та література. – 2004. – № 21–24. – С. 30–39.
168. Полтавщина : Енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : УЕ, 1992. – 924 с.
169. Польовий Р. Кубанська Україна: Жарко Яків Васильович / Р. Польовий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/kubann/d_k.html. – Назва з екрану.
170. Пономаренко А. Ю. Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова / Пономаренко А. Ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rius.kiev.ua/ermolenko/kkr4>. – Назва з екрану.
171. Присяжнюк М. Ф. Цензурна історія творів Панаса Мирного / М. Ф. Присяжнюк // Українське літературознавство : Респ. міжвід. наук. зб. – Вип. 55. – Львів, 1990. – С. 3–9.
172. Приходько І. Ф. Українські класики без фальсифікацій: Степан Руданський, Панас Мирний, Павло Грабовський, Гнат Хоткевич : [посіб. з укр. літ. для студентів та учнів ст. кл.] / І. Ф. Приходько. – Харків : Світ дитинства, 1997. – 110 с.
173. Прохоров Е. П. Эпистолярная публицистика / Е. П. Прохоров. – М. : Московский государственный университет, 1966. – 60 с.
174. Проців Лілія Зіновіївна. Проблема самовиховання особистості у творчій та епістолярній спадщині українських письменників (20-30-ті роки ХХ століття) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Лілія Зіновіївна Проців. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
175. Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. – К. : Вид. центр. “Спадщина”, 1999. – 863 с.
176. Радзівєвська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзівєвська. – К. : Вид-во НАН України, 1998. – 194 с.

177. Радько Г. Панас Мирний в умовах великодержавницького русифікаторства / Г. Радько // Рідний край : Відп. секр. В. Мелешенко, Полтава. – №1. – 1999. – С. 78–80.
178. Репертуар української книги 1798-1916: Матеріали до бібліографії. – [Упоряд., підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницька, О. І. Хміль. Передмова і наук. ред. Я.Р. Шашкевич]. – Т. 1–5. – Львів, 1995–2001. – 387 с.
179. Рогова А. Г. Эпистолярное наследие Роберта Саути : дисс. ... канд. фил. наук : 10.01.03 / А. Г. Рогова. – Санкт-Петербург, 2004. – 327 с.
180. Рогоза Ольга Борисівна. Структурно-композиційні та семантико-прагматичні особливості французького епістолярного роману XVIII–XX століть (на прикладі творів Ш. де Лакло, О. де Бальзака, А. де Монтерлана) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Ольга Борисівна Рогоза. – К., 2005. – 20 с.
181. Романова Н. М. Национальные общества Санкт-Петербурга XVIII–XXI вв. [Научное информационно-справочное издание] / Романова Н. М., Михайленко В. В. – СПб. : ЗАО “Издательский Дом СПН”, 2004. – 210 с.
182. Ротач Т. З етюдів до біографії Панаса Мирного / Т. Ротач // Слово і час. – 2003. – №2. – С. 76–79.
183. Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, 1883 – 1905 / Є. Рудинська // Українська академія наук. Музей укр. діячів науки та мистецтва. – К. : З друкарні Укр. академії наук, 1928. – С. 3–106.
184. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового / М. Рудницький. – Львів : Накладом вид. спілки “Діло” у Львові, 1936. – 438 с.
185. Рудченко М. Спогади про мого батька / М. Рудченко // Радянська література. – 5 книга. – К. : Державне літературне видавництво, 1939. – С. 124–130.
186. Савчук Валентина Анатоліївна. Епістолярна спадщина Лесі Українки: джерелознавчо-текстологічний аспект : автореф. дис.... канд. філол.

- наук : спец. 10.01.09 “Літературне джерелознавство і текстологія” / Валентина Анатоліївна Савчук. – К., 2009. – 20 с.
187. Садиба-музей Панаса Мирного у Полтаві : Путівник / [авт. тексту О. І. Володарець, Є. Є. Радченко]. – 2-е вид. – Харків : Прапор, 1982. – 46 с.
188. Світайло Л. Епістолярна література / Л. Світайло // УЛЕ : в 5 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 154.
189. Святовець В. Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки / В. Ф. Святовець. – Київ : Вища школа, 1981. – 184 с.
190. Семенко С. В. Журнал “Рідний край” і літературний процес початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / С. В. Семенко. – К., 2000. – 20 с.
191. Сенека Луцій Анней. Письма к Луцилию. Трагедии / Сенека Луцій Анней // Серия : Библиотека античной литературы. – М. : Художественная Литература, 1986. – 543 с.
192. Сиваченко М. Корифей української прози: Нарис життя і творчості Панаса Мирного / М. Сиваченко. – К. : Наук. думка, 1967. – 214 с.
193. Силаева Н. В. Лингвопрагматический анализ экспрессивности эпистолярного текста (на материале английской частной переписки XVIII – XIX вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 “Германские языки” / Н. В. Силаева. – Самара, 2007. – 22 с.
194. Ситник О. М. Ідеологічні процеси в Україні періоду другої половини ХІХ століття / О. М. Ситник / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ist/2009_22/016.htm. – Назва з екрану.
195. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с.

196. Скуратівський В. Сторож: До 150-річчя від дня народження Панаса Мирного / В. Скуратівський // Українська культура. – 1999. – №6. – С. 27.
197. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. [укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. – Т. 2 : Н – Θ (5827 слів)]. – К. : Наукова думка, 1978. – 592 с.
198. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святославля, внука Ольгова – Дума про військо Ігореве / Переспів Панаса Мирного. – Київ, 1914. – 68 с.
199. Сметанин В. Эпистолагафия / В. Сметанин. – Свердловск, 1970. – 230 с.
200. Сметанин В. А. Теоретическая часть эпистологии и конкретно-исторический эфармосис поздней Византии / В. А. Сметанин // Социальное развитие Византии. – Свердловськ : Уральский государственный университет им. А. М. Горького, 1979. – С. 58–93.
201. Смирнова Галина Юріївна. Філософсько-релігієзнавчий аналіз драматургічної та епістолярної спадщини Лесі Українки : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Смирнова Галина Юріївна. – К., 2003. – 175 с.
202. Станіславський В. Листи Панаса Мирного до М. П. Старицького / В. Станіславський // Записки історично-філологічного відділу [за редактуванням голови відділу акад. Агатангела Кримського]. – Книга 5 (1924-1925). – Вид-во Укр. акад. наук. – К., 1925. – С. 64–71.
203. Старицький М. Твори : у 8 т. / Старицький М. – Т. 8. – К. : Дніпро, 1965. – 647 с.
204. Старовойтенко І. Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів кінця XIX – початку XX століття / І. Старовойтенко // III Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – 390 с.

205. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. М. Старовойтенко. – К., 2004. – 20 с.
206. Степанов Н. Л. Дружеское письмо начала XIX в. / Н. Л. Степанов // Русская проза. Вопросы поэтики : сб. статей. – Л. : Академия, 1926. – С. 74–101.
207. Стиль і час: Хрестоматія / [за ред. Д. Білоуса та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – 250 с.
208. Таланчук О. “Діти – се наш дорогий скарб, се наша надія, се молода Україна” : передмова / О. Таланчук // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! : Вірші, оповідання, казки, фольклорні записи : Для дошк. та мол. шк. віку / Упоряд. та передм. О. М. Таланчук. – К. : Веселка, 1991. – С. 5–12.
209. Тарновецька Л. О., Шепетюк І. Б., Булега Н. В. Діалектна лексика в українських епістолярних текстах першої половини XX ст. // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., ІЗМН, 1998. – Ч. 1. – С. 230–238.
210. Тетеріна О. Б. Переклад як наукова проблема в українській літературно-критичній думці XIX – початку XX ст. (компаративний дискурс) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.05 “Порівняльне літературознавство” / О. Б. Тетеріна. – К., 2004. – 20 с.
211. Ткалич І. Єфремовська концепція ідеального письменства / І. Ткалич // Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань ; Черкаси, 5-6 жовт., 2006 р. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 95–100.
212. Ткачівський Василь Васильович. Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело : дис. ... кандидата філол. наук : 10.01.01 / Василь Васильович Ткачівський. – Івано-Франківськ, 1997. – 235 с.

213. Тодд У. М. Дружеское письмо как литературный жанр в пушкинскую эпоху / У. М. Тодд. – СПб., 1994. – С. 67–80.
214. Тынянов Ю. Литературный факт / Ю. Тынянов // Поэтика. История литературы. Кино. – М. : Наука, 1977. – С. 255–270.
215. Українська література XIV-XVI ст. – Київ: “Наукова думка”, 1988. – 600 с.
216. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
217. Українські гуманісти епохи Відродження. – Київ, “Наукова думка”, “Основи”, 1995. – Ч.1. – 431 с.
218. Федорук О. О. Пантелеймон Куліш. Листи до М. Білозерського / О. Федорук (упоряд., вступна ст. й коментарі). – Львів : Видавництво М. П. Коць, 1997. – 219 с.
219. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ - початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / М. Р. Федунь. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
220. Федченко П. М. Літературна критика на Україні першої половини ХІХ ст. / П. М. Федченко. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 3–11.
221. Фідкевич О. Л. Епістолярна проза А. Чехова та ідейно-художні пошуки письменника 80-х – 90-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.02 “Російська література” / О. Л. Фідкевич. – Київ, 2006. – 18 с.
222. Філософська думка в Україні : Бібліогр. словник / [авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін.]. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – 244 с.
223. Франко І. Твори в 20-ти томах / І. Франко. – Т. 16. – К. : Держлітвидав України, 1955. – 467 с.

224. Фрейнберг Л. А. Фиктивное письмо в поздней греческой прозе / Л. А. Фрейнберг // Античная эпистолография. – М. : Наука, 1967. – С. 162–191.
225. Хінкулов Л. Панас Мирний (1849-1920) / Л. Хінкулов // Літературні зустрічі. – К., 1980. – С. 91–93.
226. Хлисту́н І. Г. Національне виховання в родинах української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. Г. Хлисту́н. – Умань, 2006. – 229 с.
227. Циганенко Ю. Творчість Панаса Мирного в листуванні до нього сучасників / Ю. Циганенко // Червоний шлях. – 1925. – №5 (26). – С. 146–157.
228. Чабан М. Кашенко Андріан Феофанович / М. Чабан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ruthenos.org.ua/HTML/Pusmen/kasch.html>. – Назва з екрану.
229. Черкаський В. Панас Мирний сміється: Гумор і сатира у творах класика / В. Черкаський // Укр. мова і л-ра в шк. – 1987. – №6. – С. 7–12.
230. Черкаський В. М. Панас Мирний. Біографія / В. М. Черкаський. – К. : Наукова думка, 1973. – 391 с.
231. Черкаський В. М. Традиції Панаса Мирного в українській радянській літературі / В. М. Черкаський // Укр. мова і л-ра в шк. – 1984. – №4. – С. 7–12.
232. Черкаський В. М. Художній світ Панаса Мирного / В. М. Черкаський. – К. : Дніпро, 1989. – 349 с.
233. Черкез Інна Богданівна. Українська мова в епістолярних текстах кінця ХІХ - початку ХХ ст. : дис. ... канд. філол наук: 10.02.01 / Інна Богданівна Черкез. – Чернівці, 2008. – 241 с.
234. Чернявський М. Твори : у 10 томах / М. Чернявський. – Харків : Рух, 1998. – Т. 2. – 569 с.
235. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2003. – 568 с.

236. Чистякова Н. А. История античной литературы / Н. А. Чистякова, Н. В. Вулих. – М. : Высшая школа, 1971. – 454 с.
237. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України як предмет історичного аналізу / С. Шамара // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. – Т. 1. – С. 98–103.
238. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – С. 48–96.
239. Шемчук В., Пащенко В. Полтава у житті Панаса Мирного [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vechirka.pl.ua/articles/2009/5/13/95881861/>. – Назва з екрану.
240. Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія / Ю. Шерех – К. : Дніпро, 1993. – 347 с.
241. Шумило М. У широких берегах / М. Шумило // Мирний П. Морозенко. – К., 1977. – С. 5–15.
242. Явтушенко Наталія Георгіївна. Драматургія Панаса Мирного. Жанрові особливості : автореф. дис.... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 “Українська література” / Наталія Георгіївна Явтушенко. – Харків, 2008. – 20 с.
243. Янская И. Пределы достоверности. Очерки документальной литературы / И. Янская, В. Кардин – М. : Советский писатель, 1981. – 406 с.
244. Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kostomar/kos01.htm>. – Назва з екрану.
245. Lewandowski T. Wstęp // Listy. Stanisława Przybyszewska. – Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1977. – P. 5-28.
246. Skwarczynska S. Teoria listu. – Lwow, 1937. – 373 p.

Архівні джерела

247. Лист П. Рудченка до М. Грушевського від 1.12.1918 р. // Центральний державний історичний архів України, фонд №1235, одиниця зберігання 871, арк. 237.
248. Лист Б. Грінченка до П. Рудченка // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №552.
249. Лист Б. Грінченка до П. Рудченка // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №553.
250. Лист О. Косач до П. Рудченка // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №697.
251. Лист В. Александрова до П. Рудченка (Харків, 1888 рік) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №551.
252. Лист О. Шейдеман до П. Рудченка від 28.12.1888 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №799, арк. 3.
253. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 20.02.1901 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №564.
254. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 10.03.1901 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №565.
255. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 4.06.1901 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №566.

256. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 6.06.1901 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №567.
257. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 4.03.1902 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №568.
258. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 27.03.1902 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №569.
259. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 28.07.1902 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №570.
260. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 22.08.1902 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №571.
261. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 09.09.1902 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №572.
262. Лист М. Грушевського до П. Рудченка від 18.01.1914 року // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №554.
263. Лист С. Єфремова до П. Рудченка від 06.09.1918 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, фонд 5, №573.

Адресати та адресанти Панаса Яковича Рудченка (Панаса Мирного)

У таблиці подані прізвища, імена та по батькові адресатів Панаса Мирного, деяких його адресантів, а також короткі біографічні відомості про них. На жаль, про декотрих з адресатів письменника не вдалося віднайти інформації (тому відомості про них не увійшли до таблиці). Невідомі також імена по батькові та роки життя Г. Адешелідзе, Г. Дмитрієвої-Чернишової, М. Шейдеман та О. Шейдеман.

1.	Адешелідзе Ганна	– приятелька дружини П. Я. Рудченка.
2.	Александров Володимир Степанович (роки життя: 1825 - 1894)	– український письменник , лікар, музикант, фольклорист, краєзнавець, доктор медицини.
3.	Барвінський Василь Олександрович (роки життя: 1888 - 1963)	– композитор, піаніст, музичний критик, педагог, диригент, організатор музичного життя, провідний діяч Союзу українських професійних музик.
4.	Білиловський Цезар Олександрович (літ. псевдонім Цезар Білило, Ольгин, Іван Кадило) (роки життя: 1859 - 1934)	– лікар, український поет і видавець.
5.	Горленко Василь Петрович (роки життя: 1853 - 1907)	– український письменник, мистецтвознавець, фольклорист та етнограф. Активно співпрацював з журналом “Киевская старина”. Автор численних праць про українських письменників (І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Мирного та ін.), зокрема статей на історико-побутові та етнографічні теми, зокрема дослідження про українські думи і кобзарів.
6.	Грінченко Борис Дмитрович (роки життя: 1863 - 1910)	– український письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик, публіцист, громадсько-культурний діяч. Редактор низки українських періодичних видань. Один із засновників Української радикальної партії. Виступав на захист української мови. Літературні псевдоніми: Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б. Вільховий, Перекотиполе.
7.	Грінченко Марія Миколаївна (псевдоніми та криптоніми: М. Загірня, М. Чайченко,	– українська письменниця, перекладач, педагог, дружина Бориса Грінченка. У 1910-1918 роках керувала видавництвом

	М.Доленко, П.З.Р-ой та інші) (роки життя: 1863 - 1928)	імені Бориса Грінченка.
8.	Грушевський Михайло Сергійович (роки життя: 1866 - 1934)	– український історик, політичний діяч і публіцист, видавець, голова Центральної Ради (1917-1918), академік, автор понад 2000 наукових праць.
9.	Дмитрієв Микола Андрійович (роки життя: 1867-1908)	– український громадський діяч, письменник, адвокат.
10.	Дмитрієва-Чернишова Г. Т.	– дружина Миколи Дмитрієва.
11.	Єфремов Сергій Олександрович (роки життя: 1876 - 1939)	– український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української Академії Наук (з 1919), дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Редактор видавництва “Вік”.
12.	Жарко Яків Васильович (роки життя: 1861-1933)	– український письменник, актор у трупі М. Кропивницького, згодом М. Саксаганського, громадсько-політичний діяч.
13.	Житецький Іродіон Олексійович (роки життя: 1851 - 1913)	– етнограф, член “Старої громади”, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник “Киевской старины”, урядовець державного контролю в Петербурзі.
14.	Заньковецька Марія Костянтинівна (роки життя: 1854 - 1934)	– видатна українська акторка.
15.	Зубковський Іван Андрійович (роки життя: 1848 - 1933 року)	– лікар і миргородський краєзнавець.
16.	Коваленко Григорій Олексійович (роки життя: 1868 - 1937)	– письменник, видавець, літературознавець, художник.
17.	Коваленко Олекса Кузьмович (роки життя: 1880 - 1927)	– український громадський діяч, видавець і письменник.
18.	Комаров Михайло Федорович (роки життя: 1844 - 1913)	– український бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф.
19.	Косач Ольга Петрівна (псевдонім Олена Пчілка) (роки життя: 1849 - 1930)	– письменниця, драматург, публіцист, громадська і культурна діячка, перекладачка, етнограф, член-кореспондент Всеукраїнської академії наук; мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова.

20.	Коцюбинський Михайло Михайлович (роки життя: 1864 - 1913)	– український письменник, громадський діяч, голова “Просвіти” у Чернігові, один з організаторів Братства Тарасівців.
21.	Лебединцев Феофан Гаврилович (роки життя: 1828 - 1888)	– педагог, історик, громадський і церковний діяч, літератор, журналіст. Основоположник української періодики. Засновник, видавець і перший редактор журналу “Киевская Старина”.
22.	Левицький Андрій Миколайович (роки життя: 1879 - 1954)	– громадський, політичний і державний діяч, правознавець. Батько М. Левицького.
23.	Лисенко Микола Віталійович (роки життя: 1842 - 1912)	– український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч.
24.	Маркевич Григорій Іпатійович (роки життя: 1847-1923).	– поет і фольклорист, редактор журналу “Рідний край”.
25.	Мочульський Михайло Михайлович (роки життя: 1875 - 1940)	– співробітник редакції “Літературно-наукового вісника”.
26.	Науменко Володимир Павлович (роки життя: 1852 -1919)	– діяч “Старої громади”, редактор “Киевской старины”.
27.	Нечуй-Левицький Іван Семенович (роки життя: 1838 - 1918)	– український прозаїк, перекладач.
28.	Огоновський Олександр Михайлович (роки життя: 1848 - 1891)	– правник, громадський діяч, професор Львівського університету. Перший професор права, який викладав українською мовою в університеті. Редактор журналу “Правда” з 1872 до 1876 року.
29.	Огоновський Омелян Михайлович (псевдоніми і криптоніми: Омелян із Григорова, Ємілян, Ом.) (роки життя: 1833 - 1894)	– український учений-філолог і громадський діяч. Упорядник журналу “Рада”, який вийшов як альманах. Доктор філософії, член-кореспондент Польської Академії Наук.
30.	Пильчиков Микола Дмитрович (роки життя: 1857-1908)	– фізик професор Новоросійського університету, професор Харківського технологічного інституту.
31.	Пильчиков Дмитро Павлович (роки життя: 1821 - 1893)	– український громадський і культурний діяч, педагог.
32.	Познанський Борис Станіславович (роки життя: 1841 - 1906)	– громадський діяч та етнограф.

33.	Репетін Петро Олексійович (роки життя: 1879 - 1952)	– знайомий Панаса Мирного, працював у Полтавській міській думі і казенній палаті.
34.	Романович-Ткаченко Наталя Данилівна (роки життя: 1884 - 1933)	– співробітниця редакції “Літературно-наукового вісника”, письменниця.
35.	Русов Олександр Олександрович (роки життя: 1847 - 1915)	– український статистик, етнограф і фольклорист, громадський діяч.
36.	Старицька Марія Михайлівна (роки життя: 1865 - 1930)	– донька М. Старицького, акторка, режисер і викладач театральних навчальних закладів.
37.	Старицький Михайло Петрович (роки життя: 1840 - 1904)	– український письменник (поет, драматург, прозаїк), театральний і культурний діяч.
38.	Тобілевичі Іван, Микола, Панас	– родина відомих театральних діячів.
39.	Рудченко Іван Якович (псевдонім Іван Білик) (роки життя: 1845 - 1905)	– український фольклорист, етнограф і письменник, перекладач, старший брат і співавтор Панаса Мирного, член Ради Міністерства фінансів у Петербурзі.
40.	Рудченко Олександра Михайлівна (Шейдеман до 1889)	– дружина Панаса Яковича Рудченка.
41.	Рудченко Віктор	– племінник.
42.	Рудченко Лука	– племінник.
43.	Рудченко Марія	– племінниця.
44.	Рудченко Михайло	– племінник.
45.	Рудченко Петро	– племінник.
46.	Шейдеман Євген	– брат дружини.
47.	Шейдеман Йосип	– брат дружини.
48.	Шейдеман Марфа	– мати Олександри Шейдеман, дружини Панаса Яковича Рудченка.

Установи та організації, з якими листувався Панас Мирний

49.	“Общество им. Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, которые обучаются в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга” (1898 - 1917 р.р.)	– перша національна українська організація. Товариство займалося благодійною (внески плати за навчання, видача книг, одягу, харчів, а також допомога у пошуках роботи), просвітницькою та видавничою діяльністю. Серед видань товариства перше повне видання “Кобзаря” та альбоми з малюнками Т. Шевченка (Издание “Общества им. Т. Г. Шевченка
-----	---	---

		<p>для вспомоществования нуждающимся уроженцам южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга”, Издание “Благотворительнаго общества издания общепользных и дешевых книг”. – С.П.б. – 1907 г. – 636 с). Головою цього товариства був український етнолог, антрополог, історик, археолог, музеєзнавець і громадсько-політичний діяч Федір Кіндратович Вовк. Серед засновників цього товариства Д. Яворницький, Д. Менделєєв. У перші роки існування членами товариства були В. Короленко, І. Репін, М. Лисенко.</p>
50.	“Общество русских студентов ветеринаров в Дерпте”	– благодійна організація, яка діяла в Російській імперії.
51.	Видавництво “Криниця”	– українське книжкове видавництво.
52.	Видавництво “Сіяч”	– книжкове видавництво у Черкасах.
53.	Видавництво “Час”	– українське книжкове видавництво.
54.	Газета “Рада”	– літературно-науковий альманах, упорядкований М. Старицьким.

**Хронологія листів
Панаса Яковича Рудченка (Панаса Мирного) та листів до нього**

№	Особа	Хронологія листів Панаса Мирного	Кількість листів (від письменника)	Хронологія листів до Панаса Мирного	Кількість листів (до письменника)
1.	Адешелідзе Г.Й.	1888	1	1916-1917	4
2.	Александров В.С.	-	-	1885	2
3.	Барвінський О.Г.	-	-	1890	1
4.	Білиловський К.О.	-	-	1897	3
5.	Білоус П.І.	-	-	1917	1
6.	Борисенко А.О.	-	-	1883-1884	2
7.	Борисенко О.Я.	-	-	1885-1919	29
8.	Василенка В.І.	1895, 1899	2	1888, 1896	2
9.	Вознесенська Н.П.	-	-	1916	1
10.	Герасименки Т. і В.	-	-	Без дати	1
11.	Горднелльд А.	-	-	Без дати	1
12.	Горленко В.П.	1904	1	1883-1907	87
13.	Грехова С.М. (Шейдеман)	-	-	Без дати	1
14.	Грінченко Б.Д.	-	-	1894-1908	2
15.	Грінченко М.М. (Загірня)	1913	2	-	-
16.	Грушевський М. С.	1914 Не опубліковано	1	1914 Не опубліковано	1
17.	Дегтяр О.І.	-	-	1913-1917	4
18.	Дмитрієв М.А.	1906	1	1901	2
19.	Дмитрієва-Чернишова Г.Т.	1913	1	1909-1913	4
20.	Єфремов С.О.	1900-1905	20	1901-1918 Не опубліковано	10
21.	Жарко Я.В.	1898-1910	17	-	-
22.	Житецький І.	1902	1	-	-
23.	Загорський І.В.	-	-	1897	1
24.	Заньковецька М.К.	1891-1907	6	-	-
25.	Зубковський І.А.	1913-1919	2	1914	1

26.	Іонін Л.	1902	1	1902, 1909	2
27.	Калениченко Г.О.	-	-	1916	1
28.	Карлович Є.	-	-	Без дати	1
29.	Кативода О.	-	-	1911	1
30.	Квасницький Г.	-	-	1910	1
31.	Кирпотенко М.Я.	1894	1	-	-
32.	Китиценко П.	-	-	1917	2
33.	Климович С.	-	-	1914	1
34.	Коваленко Г.О.	1902	1	1888-1898	6
35.	Коваленко О.В.	1907-1914	2	-	-
36.	Козловський Є.А.	-	-	1908	1
37.	Комаров М.Ф.	1883	1	-	-
38.	Косач О.П. (Олена Пчілка)	1882, 1901	2	Без дати	1
39.	Коцюбинський М.М.	1898-1903	14	1898-1903	8
40.	Кулибаба І.	-	-	1917	1
41.	Кульчицький К.С	-	-	1910-1911	3
42.	Лебединцев Ф.	1881	1	-	-
43.	Левицький А.М.	1917	1	-	-
44.	Левицький В.Л.	-	-	1890-1892	3
45.	Липа І.Л.	-	-	1903	1
46.	Лисенко В.	-	-	1890	1
47.	Лисенко М.В.	1893, 1903	2	-	-
48.	Літник М.О.	-	-	1917-1919	6
49.	Літник О.А.	-	-	1900-1918	35
50.	Маркевич Г.І.	1899-1914	13	-	-
51.	Мартос С.П.	-	-	Без дати	3
52.	Маслов І.	-	-	1909	1
53.	Матвієнко Т.	-	-	1910-1912	5
54.	Миколаєвич А.	-	-	1908	1
55.	Михайлець Г.	-	-	1911	2
56.	Мілевська М.В.	-	-	1893-1911	11
57.	Мочульський М.	1917	3	1917-1918	4
58.	Науменко В.П.	1902	1	1898-1905	2
59.	Нечуй-Левицький І.С.	1904	1	1905	1
60.	Оглоблін М.Я.	-	-	1882	1
61.	Огоновський Ол.	1872	1	-	-
62.	Огоновський Ом.	1891	1	1890-1891	2
63.	Островський О.	-	-	1910-1911	2
64.	Отарин І.	-	-	Без дати	1
65.	Падалка Л.В.	-	-	Без дати	1
66.	Панащатенко С.	-	-	1917	1
67.	Пантелєєв І.М.	-	-	1887	1

68.	Пархоменко М.	-	-	1917	1
69.	Петровський В.І.	-	-	1917	1
70.	Пильчиков М.	1908	1	-	-
71.	Пильчиков Д.П.	-	-	1890	1
72.	Платонов І.Я.	-	-	1894-1895	2
73.	Познанський Б.	1886, 1893	2	-	-
74.	Потапенко В.О.	-	-	1910	1
75.	Попова Олена	1866	1	-	-
76.	Попов М.	-	-	1894	1
77.	Репетін П.О.	1914-1918	9	-	-
78.	Романович-Ткаченко Н.Д.	1918, 1919	8	1918-1919	5
79.	Русов О.	1901	1	-	-
80.	Старицька М.М.	1908	1	-	-
81.	Старицький М.П.	1881-1898	5	1898-1903	7
82.	Тобілевичі Іван, Микола, Панас	1904	1	-	-
83.	Рудченко І.Я.	1867-1881	4	1862-1905	48
84.	Рудченки Віктор та Михайло	1900	1	-	-
85.	Рудченко Віктор	1915	1	1915	3
86.	Рудченко Л.П	1918	2	1917	1
87.	Рудченко Л.Я.	-	1	1866-1917	13
88.	Рудченко М.П.	1919	3	1917	1
89.	Рудченко М.П. (Вітковська)	Без дати	1	1885	2
90.	Рудченко Олександра (Шейдеман)	1888-1916	45	1888-1917	38
91.	Рудченко П.	-	1	1888-1918	50
92.	Рудченко Г.	-	-	1876-1877	4
93.	Рудченко Т.	-	-	1893	1
94.	Рудченко Ф.	-	-	1911	2
95.	Рудченко Я.Г.	-	-	1879-1890	13
96.	Рудченко Я.Д.	-	-	1912	1
97.	Саблін М.	-	-	1891	1
98.	Свиридова С.	-	-	1905	3
99.	Секалов А.	-	-	Без дати	1
100.	Сікора П.	-	-	1916	1
101.	Слюсар М.	-	-	1910-1914	10
102.	Старов І.	-	-	1893-1917	3
103.	Стороженко М.	-	-	1894-1898	2
104.	Стецько І.	-	-	Без дати	1
105.	Сукачов	-	-	Без дати і ініціалів	1
106.	Соловйов В.	-	-	1910	1

107.	Супруненко В.	-	-	1917-1919	2
108.	Трегубова Є.К.	-	-	1886-1898	6
109.	Фінкельштен Л.	-	-	1915	2
110.	Шейдеман Євген		1	1915	1
111.	Шейдеман Йосип	1917	1	-	-
112.	Шейдеман Марфа	Без дати	1	1895	2
113.	Шейдеман А.М.	-	-	1894	2
114.	Шейдеман С.М.	-	-	1917	4
115.	“Общество им.Т.Г.Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России...”	-	-	Без дати	1
116.	“Общество русских студентов ветеринаров в Дерпте”	-	-	1890	1
117.	Вид-во “Криниця”	-	-	1918	1
118.	Вид-во “Сіяч”	1918	1	1918-1919	6
119.	Вид-во “Час”	-	-	1919	2
120.	Вид-во “Правда”	Не опубліковано	2	-	-
121.	Вид-во відділу Полтавської губернської народної управи	-	-	1918	1
122.	Вид-во Полтавської спілки споживчих товариств	-	-	1919	2
123.	Вид-во Всеукраїнського кооперативного видавничого союзу	-	-	1919	2
124.	Вид-во “Юго-западного отдела Русского географического общества”	-	-	1873	1
125.	Невстановлені особи	1904-1919	9	1902-1917	21
<i>Всього зберігається у відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка 178 листів Панаса Мирного та 582 листів до нього</i>					
Всього листів Панаса Мирного (відомих до сьогодні) – 204					

Лист Панаса Рудченка (Панаса Мирного) до Михайла Грушевського
*(з архіву Грушевських, Центральний державний історичний архів України,
фонд №1235, од. зб. 871, арк. 237, неопублікований)*

1 грудня 1918 року, Полтава

Високоповажний і дорогий

Михайле Сергієвичу!

Оце тільки учора наш майстер мені карточку і я хапаюся заслати її Вам на спомин Вашого пробування в Полтаві і завітання до моєї господи. Шкода, що під той час довелося недогувати і через те не встиг я ширше побалакати з Вами, як того хотілося. Грію себе надією, що ще може коли доведеться стрінутись на-довше з Вами і виконати моє сердечне жадання. А поки що – сподіваюся відібрати і від Вас, як Ви те обіцяли, Вашу карточку, щоб вона повсяк час нагадувала невтомного робітника на користь рідного краю, та підбадьорювала до роботи і мої знесилені літами руки.

До Вас усим серцем і душею прихильний

П. Рудченко

Лист Михайла Грушевського до Панаса Рудченка (Панаса Мирного)

*(з архіву Панаса Мирного, відділ рукописів Інституту літератури
імені Т.Шевченка, фонд №5/554, неопублікований)*

18.01.1914 року

Високоповажний Опанасе Яковичу!

Вибачайте, що задержав – ....

При сій okazji ... мовляю уклінне проханнє від редакції ..... – прислати щось з Ваших творів для журналу.

Я тепер у Львові, але не надовго, 1 февр. сподіваюся бути назад у Києві.

З високим поважаннєм

М. Грушевський

Документи щодо діяльності Панаса Мирного,
які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України

Документ	Опис
<p>Про пересилання на попередню цензуру твору Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, комедії “Перемудрив” і ін.</p> <p>Із журналу реєстрації книг і рукописів, які надходять на цензурний перегляд</p>	<p>1875 1885 Название ф. Канц. киев. отд. цензора Ф.№ 294 Оп. № 1 Справа № 122 Од.зб. 5506-54</p>
<p>Роман Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, виданий у Женеві 1880 р.</p> <p>Згадується у списку нелегальної літератури, отриманої Київським університетом з-за кордону у 1881 р.</p>	<p>1880 Н.ф. Канц. Киев. Под. И Вол. Ген.-губ Н. структур. части Секретная часть Ф. № 442 Оп. № 831 Од. зб. № 87 Лл. № 3</p>
<p>Справа про дозвіл головного управління у справах друку щодо видання у м. Києві журналу “Киевская старина” і розміщення у ньому листів Я.Кухаренка до Т.Шевченка, творів П.Гулака-Артемівського, Панаса Мирного і інших творів українською мовою</p>	<p>10 августа 1881-13 ноября 1906 Н.ф. КМФ №19 Ф.№ 19 Оп. № 1 Спр. № 20 Лл. 476к</p>
<p>Про дозвіл видати роман Панаса Мирного “Повія” за винятком тих частин, у яких написані “оскорбительные отзывы о духовенстве, осуждает “попов, которые завладели самыми лучшими угольями”.</p> <p>Постановление и.д. начальника главного управления по делам печати.</p>	<p>28 июля 1884 г. (Подлинник) Н.ф. Канц. киев. отд. цензора Ф.№ 294 Оп. 1 Од.зб. 128 Лл. 64</p>
<p>Прошение начальника КГЖУ от 3 марта 1884 года о выяснении, разрешена ли к обращению книга П.Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, изданная в Женеве</p>	<p>19884 Н.ф. Канц. киев. отд. цензора Ф.№ 294 Оп. 1 Д.№ 157 Лл. 9</p>
<p>Циркуляр главного управления по делам печати от 21 июля 1884 года о разрешении издания с некоторыми исключениями романа П.Мирного “Повія”</p>	<p>1884 Канц. киев. отд. цензора Ф.№ 294 Оп. № 1 Д. № 148 Лл. 63</p>
<p>Циркуляр Главного управления по делам печати о запрещении и разрешении издания сочинений П.Мирного “Перемудрив”, “Лимерівна” и др.</p>	<p>3 февраля 1886 – 8 мая 1886 Канц. киев. отд. цензора Ф. № 294 Оп. № 184 Лл. 4,7</p>

Про заборону оповідань Панаса Мирного “Товариші”, надрукованого у збірнику “Збираниця з рідного поля” Постановление начальника главного управления по делам печати	3 февраля 1886 (подлинник) Канц. киев. отд. цензора Ф. № 294 Оп. № 1 Од. зб. 184 Лл. 4
Про заборону друкувати драму Панаса Мирного “Лимерівна” Постановление начальника главного управления по делам печати	28 марта 1886 Н.ф. Канц. киев. отд. цензора Ф. № 294 Оп. № 1 Од. зб. 184, Арк. 7
Про з'ясування питання, чи дозволена до друку книга Панаса Мирного “Перемудрив”. Из описи книг, приложенной к письму помощника начальника КГЖУ в г. Киев	3 февраля 1887 Канц. киев. отд. цензора Ф. № 294 Оп. № 1 Д. № 188 Лл. 22-23
Твір Панаса Мирного “Перемудрив” був знайдений при обшуці у студента Київського університету Ігнатовича Из донесения Киевского ГЖУ от 24 февраля 1887 года о распространении нелегальной литературы	Канц. киев., под. и вол. ген.-губ. Секретная часть Ф. № 442 Оп. № 837 Од. зб. №5 Лл. 46-51
Опис речових доказів, вилучених при обшуці і арешті студента Краківського медичного інституту Я.Невястюка, якого звинувачували у доставці з-за кордону забороненої літератур, серед якої згадується роман Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”	22 мая 1892 Прокуратура киевской суд. палаты Ф. № 317 Оп. № 1 Од. зб. 698 Лл. 33
Про вилучення з обігу у публічних бібліотеках і громадських читальнях примірників твору Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”	1894 Канц. киев., подольск. и волын. ген.-губ. Ф. № 442 Оп. № 844 Од. зб. № 8 Лл. 48
Повідомлення головного управління у справах друку від 29 січня 1989 року про дозвіл друкувати оповідання Панаса Мирного “Морозенко”, “Лихий попутав”	Канц. киев. отд. цензора Ф. № 294 Оп. № 1 Д. № 323, 355 Лл. 78
Переписка з полтавським поліцеймейстером про встановлення особи, яка займалася цензурним переглядом твору П.Мирного “Сон. Різдвяна приповідка”	7-18 сентября 1906 Киевский врем. комитет по делам печати Ф. № 295 Оп. № 1 Д. № 9 Лл. 265-268
Списки видань українською мовою і висновок цензора відносно них, надані Комітетом для перегляду в центральний комітет іноземної цензури, у яких згадані і	4 июня 1907-31 декабря 1907 Киев. временный комитет по делам печати Ф. № 295 Оп. № 1

твори Панаса Мирного	Од зб. № 129, Арк. 1-2
Про цензурний перегляд оповідань Панаса Мирного “Морозенко”, “Лихі люди”. Из списка изданий на украинском языке, представленных на просмотр в комитете цензуры иностранной	1907-1908 Киев. Врем. Комитет по делам печати Ф. № 295 Оп. № 1 д. № 129, 175 Лл. 4об
Про подання на цензурний перегляд у комітет з іноземної цензури отриманих з-за кордону оповідань Панаса Мирного і його роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Из книг реставрации иностранных изданий	1908 Киев. врем. комитет по делам печати Ф. № 295 Оп. № 1 Д. № 63 Лл.
Списки видань українською мовою і висновок цензора стосовно них, надані Комітетом на перегляд до Центрального комітету іноземної цензури, у яких згадано твори Панаса Мирного	4 января 1908- 5 января 1905 Киевский врем. Ком. По делам печати Ф. № 295 Оп. № 1 Од. зб. 175 Арк. 1-24
Довідка із справи київського ГЖУ від 18 серпня 1915 про діяльність письменника Панаса Мирного	1915 Харьковское ГЖУ Ф. № 336 Оп. № 4 Д. № 20 Лл. 125
Листування з начальником Полтавського ГЖУ про розшук в Полтавській губернії “видного деятеля украинского движения” Мирного, адреса якого була знайдена під час обшуку у професора Грушевського	15-18 ноября 1915 Пом. нач. Полт. ГЖУ в Лохв., Пирят., Прилук. уездах Ф № 326 Оп. № 2 Д. № 132 Лл. 63-64
З огляду політичного руху в Галичині про перенесення українськими письменниками своєї діяльності в Галичину, зокрема Панаса Мирний почав видавати свої твори у м. Львові і підтримувати “украинское движение” фінансово	1915 Полтавское ГЖУ Ф. № 320 Оп. № 1 Од. зб. 1409 Арк. 146